

આવેગો અને લાગણીઓ

સ્વામી સરિયાનંદ

ગુરુજી સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ 380 001

AAVEGO ANE LAGANIO
an articles by Swami Sachchidanand

Published by Gurjar Prakashan,
Ahmedabad: 380 006 (India)

© Swami Sachchidanand

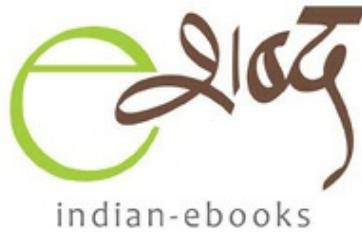
First Published: 1992
This ePub edition: 2015

ISBN: 978-93-5175-061-1

Rs. 60.00

GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by

www.e-Shabda.com

અર્પણ

મારા અધ્યયનકાળથી જે હુંમેશાં મારી સાથે
પૂર્ણ અનન્યભાવથી રહ્યા છે તથા થાક્યા વિના
સેવા કરતા રહ્યા છે તે
શ્રી બબાભાઈ નાથાભાઈ પટેલ (વાલમ)ને
સપ્રેમ અર્પણ

8-2-'92

સ્વામી સરિયદાનંદ

ઈશ્વરને શોધવા મેં જીવનભર ફાંઝાં માર્યાં છે, પણ પ્રત્યક્ષ ઈશ્વર મને દેખાયો નથી. પણ આ ક્ષેત્રની હાર પછી મેં ભૌતિક ક્ષેત્રમાં ઉંડા ઉંતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મારા આશ્ર્યર્થ વચ્ચે મેં જોયું કે ભૌતિક વિશ્વના પ્રત્યેક કણેકણમાં તે બેઠેલો છે. તે બેઠેલો છે એટલે કે તેની યોજના, તેના નિયમો, તેની સચ્ચોટ વ્યવસ્થા બેઠેલી છે. જેમ ગળાના હારમાં પ્રત્યેક કરી બીજી કરીથી ગુંથાયેલી હોય છે, તેમ ભૌતિક જગતમાં પણ પ્રત્યેક ઘટક, બીજા ઘટક સાથે ગાડ રીતે અનિવાર્ય રીતે સંકળાયેલો છે. આટલી સચ્ચોટ અને અદ્ભુત વ્યવસ્થાની પાછળનો એ વ્યવસ્થાપક છે. તેને ન જોઈને પણ તેના અસ્તિત્વની સ્વીકૃતિ કરી લેવાય છે. પરંપરાથી લોકો તેને નિશ્ચિયત રૂપમાં જોવા માગે છે. આ નિશ્ચિયત રૂપ દેખાય તો તેને દર્શન કહેવાય છે. જેમ જેમ માણસ આ નિશ્ચિયત રૂપના ભાવાતિરેકમાં તણાવા લાગે છે, તેમ તેમ તેને પેલા નિશ્ચિયત રૂપની આભા – છાયા – દેખાવા લાગે છે. આ વ્યક્તિગત અનુભૂતિ છે, જે તાત્ત્વિક કરતાં ભાવાત્મક વધુ છે. “ભાવાતિરેકમાં ભગવાન છે” તેવી સ્થિતિના કારણે બૂદ્ધિકો માટે, જેમની પાસે આવો ભાવાતિરેક નથી હોતો, તેમને મોટા ભાગે ભગવાન વિશે સંશ્યવાદ રહ્યા કરતો હોય છે. મને લાગે છે કે ભાવયોગથી તો ભગવાનને જોઈ શકાય છે. પણ બુદ્ધિયોગથી પણ તેને જોઈ શકાય છે. સૃષ્ટિરચનાની યોજના અને પદાર્થોના નિયમો વિશે જેમ જેમ ઉંડા ઉંતરીએ તેમ તેમ તેની વધુ ને વધુ પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી.

સૃષ્ટિરચનામાં સ્થૂલ ભૌતિક રચના તો અદ્ભુત છે જ. પણ તેથી પણ વધુ આશ્ર્યર્થ પમાડે તેવી રચના છે, આવેગો તથા લાગણીઓની. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આ બન્ને ક્ષેત્રોને બધું અલ્પાંશમાં જ તપાસાયાં છે. પણ એ અલ્પાંશમાં પણ બન્નેની અદ્ભુતતાનાં દર્શન કરી શકાયાં છે. ઉપનિષદો કહે છે, “પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદમ्” (પરમાત્મા પૂર્ણ અને આ વિશ્વ પણ પૂર્ણ છે) તે સાચું જ લાગે છે. આપણે ત્યાં ખાસ કરીને સાધુયુગના અધ્યાત્મે જીવન પ્રત્યે નકારાત્મકતા સ્થાપિત કરી છે, આવેગો અને લાગણીઓને ભયંકર શત્રુ તરીકી નિરૂપ્યાં છે, જેથી લોકો આ બન્નેમાંથી છૂટવાની સાધનામાં મંડ્યા રહે છે, પણ તેમાં નિષ્ફળતા સિવાય કશું હાથમાં આવતું નથી, કારણ કે આવેગો અને લાગણીઓ કુદરતી છે, એટલું જ નહિ, જીવન માટે જરૂરી પણ છે. જીવનમાં કામ, કોધ અને મોહની પણ જરૂર છે તથા ચિંતા, શોક અને ભયની પણ જરૂર છે. આ બધાનો અત્યંત અભાવ શક્ય જ નથી. જો આ બધાની યોગ્ય માત્રાનો વિવેક કરી શકાય તો આ બધાં તત્ત્વો શત્રુ નહિ પણ મિત્ર છે. આજ સુધી કામ, કોધ, મોહ વગેરેને માત્ર શત્રુ જ બતાવવાનો પ્રયત્ન થતો રહ્યો છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક આ પરંપરાગત પ્રચલિત માન્યતાઓથી બિન્ન થઈને બતાવે છે કે એ બધું પણ સૃષ્ટિરચનાનો અનિવાર્ય અને હિતકારી ભાગ છે. વિવેકપૂર્વકની યોગ્ય માત્રામાં જો બધાને જીવનમાં સ્થાન અપાય તો જીવન વધુ સફળ, પ્રભાવી તથા ધન્ય બને છે. મારી વાતને સમજાવવામાં હું કદાચ ઊંઠો ઊંઠો ઉંતર્યો હોઉં, તો પણ કુદરતી રચના ઊંઠી નથી; મારા કરતાં વધુ પ્રભાવશાળી ઢંગથી આ વાતને સમજાવનારા નીકળશે તથા પ્રજા નકારાત્મક જીવનદૃષ્ટિકોણથી પાછી વળશે તેવી મને આશા છે.

પ્રો. ચિમનલાલ શિ. ત્રિવેદીએ પ્રત્યેક પુસ્તકની માફક આ પુસ્તકની ભાષાકીય શુદ્ધતામાં ભારે જહેમત ઉઠાવી છે, તેઓનો હાર્દિક આભાર.

શ્રી ગુર્જર પ્રકાશન સંસ્થાએ પણ ‘સંદેશ’માં પ્રગટ થયેલી આ લેખમાળાને પુસ્તકરૂપે શીધતાથી પ્રકાશિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, તે માટે ધન્યવાદ.

અંતમાં પરમકૂપાળુ પરમાત્માને હાર્દિક પ્રાગુમ કરી વિરમું છું.

8-2-'92.

આવેગો અને લાગણીઓ

સ્વામી સરિયદાનંદ

1. સૂચિની રચના

સૂચિની રચના ત્રણ કક્ષાએ જોઈ શકાય છે. 1. પદાર્થનું સંયોજન, 2. આવેગો અને 3. લાગણીઓ.

પદાર્થનું સંયોજન એ સ્થૂલ કક્ષાની સૂચિ છે. ખુરશી-ટેબલ વગેરે આપણી બનાવેલી વસ્તુઓમાં જેમ તે તે ભાગોનું તે તે નિશ્ચિયત સ્થળે સંયોજન કરવામાં આવે છે તેવી જ રીતે બ્રહ્માંડની એક ચોક્કસ અને વિશિષ્ટ પ્રકારની ડિઝાઇન છે. નાનામાં નાના સેલથી આકાશગંગાના વિશાળ સૂર્ય સુધીનું બધું જ ડિઝાઇન કરેલું છે. બહુ દૂરની વાત જવા દઈએ અને માત્ર આપણા શરીરની રચનાનો જ વિચાર કરીએ તો આશ્રયર્થચક્કિત થઈ જવાશે.

વિસ્મયભરી શરીરરચના

આપણી ચામડી, તેનાં પડો, તેનાં છિદ્રો, તેમાંથી નીકળતો પરસેવો, ચામડી ઉપર ઊંઘેલાં રોમ, તેનું પોલાણ, શરીરના જુદા જુદા ભાગમાં ઊગતા વાળોની લંબાઈની જુદી જુદી સીમા, જેવી કે માથાના વાળ બે-ત્રણ-ચાર ફૂટ લાંબા થઈ શકે, પણ આંખ ઉપરની ભૂકુટિ, પાંપણ વગેરે અડધો ઈંચની આસપાસ જ લાંબી થઈ શકે, જો ભૂકુટિના વાળ પણ માથાના વાળની માફક બે-પાંચ ફૂટ લાંબા થતા હોત તો આપણી શી દશા થાત? કોઈએ વ્યવસ્થિત ડિઝાઇન કરેલી છે તેવું લાગ્યા વિના નહિ રહે. ચામડી એ માત્ર કોઈ સ્થૂલ વસ્તુ જ નથી, તેમાં સ્પર્શન્દ્રિય પણ છે. ગણી ન શકાય તેટલા અને તેવા સ્પર્શની અનુભૂતિ તેના દ્વારા આપણને થાય છે. એટલું જ નહિ ચામડીના પણ વર્ગો છે. એક વર્ગની ચામડી બીજા વર્ગની ચામડીની જગ્યાએ લગાવી શકાતી નથી. મોટા ભાગો તો દાઢી ગયેલા અથવા બીજી રીતે ચામડી નાશ પામેલા માણસોને તેની જ ચામડી કાઢીને ચોંટાડાય છે, આ પણ એક વ્યવસ્થા જ છે.

શરીરમાં આવેલાં હાડકાંની પણ અદ્ભુત રચના છે. હાડકાંનો ડોક્ટર જાણે છે કે પ્રત્યેક હાડકાની લંબાઈ, જડાઈ, વળાંક વગેરે પાછળ નિશ્ચિયત યોજના છે. મુખ્ય હાડકાની સાથે સહાયક અસ્થિ, તેના જોડ, તેનાં મિજગરાં, મિજગરાંમાં સતત કાર્યશક્કિતની લાંબી ક્ષમતા વગેરેનો જેમ જેમ ઊંડો જ્યાલ કરીએ છીએ, તેમ તેમ વધુ ને વધુ આશ્રયર્થચક્કિત થઈ જવાય છે.

ચામડી અને હાડકાં વચ્ચે ભરેલી માંસપેશીઓ, સ્નાયુઓ, તેની ક્ષમતા વગેરે હેરત પમાડે તેવી છે. શરીરમાં કેટલાંક અંગો અસ્થિરહિત માત્ર સ્નાયુઓથી બનેલાં છે, જેમ કે જીભ, શિશ્ન, હદ્દય વગેરે. જીભની રચના નવાઈ પમાડે તેવી છે. ખોરાક ચાવતી વખતે તે સતત ખોરાકને ફેરવી-ફેરવીને દાઢ નીચે લાવ્યા કરે છે. ચચાયેલા ખોરાકને ગળા નીચે ઉત્તારવામાં સહાયક બને છે, એટલું જ નહિ તેને જુદા જુદા રસોની સંવેદના પણ થાય છે અને બોલવામાં મુખનાં જુદાં જુદાં સ્થાનોએ સ્પર્શ કરીને તે નિશ્ચિયત પ્રકારના સ્વર-વ્યંજનનાં ઉચ્ચારણ પણ કરે છે. કેટલાંક પ્રાણીઓની જીભ ધ્યાણી લાંબી તથા રબર કરતાં પણ વધુ જડપથી વળાંક લેતી હોય છે. ખાસ કરીને સર્પો, ધો વગેરેની વીજળી જેવી લપકારા મારતી જીભ ભય પમાડે તેવી હોય છે. માત્ર સ્નાયુઓથી બનેલું આ અંગ જિજાસુ માણસને વિચારતો કરી મૂકે તેવું છે.

હદ્દયની રચના

હદ્દય, એ શરીરનું ભાવ્ય અંગ નથી, તો પણ તેની રચના અને કાર્યક્ષમતાને સમજવામાં જ વર્ષો લાગી ગયાં છે. એંશીથી સો વર્ષ સુધી (કદાચ તેથી પણ વધારે) એક કાણ પણ અટક્યા વિના રક્તનું પંપિંગ કરનાર આ પંપ કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તે જાણીને તેની

રચના અને રચનાકારને માથું નમાવ્યા વિના રહી શકતું નથી. મેં એક સામયિકમાં વાંચ્યું કે હૃદયને તોડી નાખ્યા પછી તેના નાના નાના ભાગો પણ ધબકારા લે છે, એટલું જ નહિ તે બધા સંગીતના લયની માફક તાલબદ્ધ એકસાથે ધબકે છે. એનો અર્થ તો એ થયો કે હૃદય સ્વશક્તિ-સંચાલિત ધબકારા કરે છે. પણ ફરીથી પ્રશ્ન થાય છે કે હૃદયની બનાવટમાં એવાં કેવાં રસાયણો વપરાયાં છે કે જેથી તે સ્વયં સંચાલિત થયા કરે છે? તેની કોરોનરી અને બીજી વ્યવસ્થા પણ દાદ માગી લે તેવાં છે.

નાડીતંત્ર

શરીરમાં નખથી શિખા સુધી પ્રસરેલું નાડીતંત્ર એટલું વિશાળ તથા એટલું બધું જટિલ છે કે તેની કુલ લંબાઈ કેટલાય કિલોમીટરની થાય. નાડીઓની ગુંથણીથી આખું શરીર ગુંથાયેલું છે. ઝીણામાં ઝીણી નાડીઓનું અનુમાન સુકાયેલા પીપળના પાનથી કરી શકાય. આટલી ઝીણી નાડી પણ અંદરથી પોલી છે, તેમાં સતત રક્તપ્રવાહ વહ્યા કરે છે. નહેરો અને પેટાનહેરોની માફક શાખા-પ્રશાખાઓમાં વહેંચાયેલી આ જડી-પાતળી, નાની-મોટી અસંખ્ય નાડીઓની ગોઠવણી એવી છે કે કોઈ જગ્યાએ નાડી અથવા નાડીઓ કપાઈ જાય તો પણ રક્તવહનનું કાર્ય બીજી નાડીઓથી અવિરત થયા જ કરે. આ નાડીઓની મજબૂતાઈ પણ હેરત પમાડે તેવી છે.

નિર્મિતિમાં સંતાયેલો નિર્માતા

પક્વાશય, લીવર, કિડની, મસ્ટિષ્ણ વગેરે શરીરના ભાગો અને તેમનાં કાર્યો તો જાણે કે અજયબીનો સમુદ્ર છે. જેમ જેમ વધુ ઊંડી રૂભકી મારો તેમ તેમ વધુ ને વધુ અજયબી જોવા-જાણવા મળે. શરીરના કેટલાક મહત્વના કોમળ ભાગો તો અત્યંત રક્ષિત બનાવાયા છે. મસ્ટિષ્ણની ઉપર ખોપરીનું સુહૃદ કવચ ઢકીલું છે. જો આવું કવચ ન હોત તો મસ્ટિષ્ણનું ટકવું જ શક્ય ન બનત. આવું જ પાંસળાંની જળી પાછળ મૂકેલા હૃદયનું પણ છે. આંખને ઢાંકણ આપીને ખુલ્લી અને બંધ થતી કરી, જ્યારે નાક-કાન બંનેને ઢાંકણ વિનાનાં બનાવ્યાં. શ્વાસોચ્છવાસની પ્રક્રિયા, પ્રાણવાયુનું ગ્રહણ-શોષણ અને ઝેરીવાયુનું ઉત્સર્જન, પ્રાણવાયુ વિના ગુંગળામણ અને મરણ; ખોરાકમાંથી રક્ત વગેરે તત્ત્વોનું નિર્માણ તથા તેના દ્વારા શક્તિપ્રાપ્તિ, રક્તની નિશ્ચિયત પ્રકારની ઘટ્ટતા, તેથી વધુ કે ઓછી થાય તો અવ્યવસ્થા, રક્તચાપનું દર્દ, રક્તનાં પણ ગ્રૂપ, કપાયેલા ભાગમાંથી નીકળતા રક્તને અટકાવવા આપોઆપ જમી જવાની પ્રક્રિયા, જુદી જુદી અંત:સ્થાવરીની તથા બહિ:સ્થાવી ગ્રંથિઓની રચના, તેના દ્વારા પ્રવૃત્તિની ભૂમિકા, જુદા જુદા હોમોનની ઉત્પત્તિ અને તેનાં શારીરિક-માનસિક પરિણામો. પાંચ જ્ઞાનેનિદ્રિયોની રચના અને તેનાં અસાધારણ કાર્યો. એમ કહી શકાય કે શરીરની સ્થૂલ રચનાનો પણ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો પ્રત્યેક નિર્મિતિમાં- એક નિર્માતા સંતાયેલો જોવા મળશે. ‘આ બધું આપોઆપ, અક્ષમાત્ર એમ ને એમ થઈ ગયું છે’ તેવી વાતો માત્ર હાસ્યાસ્પદ જ નહિ, અત્યંત છીછરી લાગ્યા વિના નહિ રહે.

પરમેશ્વરનાં દર્શન તેની કૂતુરીમાં કરનારને નિરાશા નહિ મળે. વિશ્વ અને આપણું શરીર એ પ્રત્યક્ષ કૂતિ છે. તેમાં પ્લાન છે, વ્યવસ્થા છે, સંયોજન છે. સર્જન-વિસર્જનનું સાતત્ય છે, ડગલે ને પગલે એક નિશ્ચિયત ડિઝાઇન દેખાય છે. જેમ જેમ આ કૂતુરીને ઊંડાણથી જોવા-સમજવાનો પ્રયત્ન થાય છે, તેમ તેમ તેના કર્તાની વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ ઝાંખી થવા લાગે છે. આ અનુમાન નથી, અનુભૂતિ છે. જો કોઈ પૂર્વગ્રહોનો વળગાડ ન વળગ્યો હોય તો કોઈ પણ વિચારક આ અનુભૂતિને પામી શકે છે. પરમાત્મા મહાન છે, એટલા માટે કે તેની પ્રત્યેક કૂતિ મહાન છે. ભલે આપણે કર્તાને ન જોઈ શકતા હોઈએ, તેની કૂતુરીને તો જોઈ શકીએ છીએ. કૂતુરીને મિથ્યા કે કાદ્યનિક કહેવાથી તો કર્તાની જ મહત્તમ સમાપ્ત થશે. મહાન કૂતિ વિના કોઈ પણ મહાન થઈ શકે નહિ. વિશ્વ મહાન છે, તેની રચના અદ્ભુત છે. તેની વ્યવસ્થા સર્વોત્તમ છે. જો કોઈ વ્યક્તિ વિશ્વની રચનાનું નિરીક્ષણ કર્યા કરે તો તેને જ અજયબી દેખાશો!

પશુ-પંખી અને પ્રાણીસૂચિ

ઉડતાં પક્ષીઓ, તેમના સમૂહો, સમૂહોની વ્યવસ્થા, પક્ષીઓની ઉડવાની ક્રમતા, સ્થિર ઉડવાની કળા, તેમની લાંબીટૂંકી ચાંચો, તેના વળાંકો, પતંગિયાં અને માખી જેવાં સામાન્ય જંતુઓની પાંખોનું હુલકાપાણું, એક સેકંડમાં અસંખ્ય વાર પાંખો ફૂફડાવવાની વ્યવસ્થા, માળો બાંધવાની કળા, દર બનાવવાની કળા અને જરૂર પડે ત્યારે હજારો કિલોમીટર ઉડીને દૂર સુધીનો પ્રવાસ કરવાની દિશાસૂઝ — આ બધું જોઈ જોઈને આપણે નવાઈ ન પામીએ તો જ નવાઈ કહેવાય.

સમુદ્રમાં રહેનારાં અસંખ્ય જળચર પ્રાણીઓ, તેમના રંગો, તેમના વિશાળ કદાવર આકારથી સૂક્ષ્મ આકાર સુધીની અસંખ્ય કક્ષાઓ, જળમાંથી જ પ્રાણવાયુ ગ્રહણ કરવાની વ્યવસ્થા, જળની બહાર નીકળતાં જ ગુંગળાઈ જઈને મરી જવાની વ્યવસ્થા: આ બધું આપણને વિચિત્ર લાગે તેવું છે. સ્થળચર પ્રાણીઓ પાણીમાં અને જળચર પ્રાણીઓ જળ બહાર ગુંગળાઈ મરે. આવી ઊલટી વ્યવસ્થા કરવા માટે, બન્ને પ્રકારનાં શરીરોમાં કયાં મહત્વનાં રસાયણોનો ભેદ કરાયો હશે?

જીવના વ્યવસ્થા

આવું જ જીવના વ્યવસ્થામાં જોઈ શકાય છે. પર્યાવરણનું સંતુલન જગવવા જેરી વાયુથી જીવનારાં વૃક્ષો બનાવ્યાં અને તેમનો જેરી વાયુ (પ્રાણવાયુ) લોકો માટે જીવન બની રહે તેવી વ્યવસ્થા કરી. પ્રાણીઓની માફક વૃક્ષો પણ પ્રાણવાયુનું જ ગ્રહણ કરતાં હોત તો? તો આપણી સૂચિ ક્યારનીય નિર્જવ થઈ ગઈ હોત!

જીવસૂચિના ભેદો

જીવસૂચિના ભેદો પણ એક વ્યવસ્થા છે. ઈડામાંથી સૂચિ, ખાસ કરીને ઉડનારાં પક્ષીઓને લાંબો સમય સગાર્ભાવસ્થા અને તેનો ભાર ન ભોગવવો પડે તે માટે શિશુઓના જન્મને બે ભાગમાં વહેંચી નાખ્યો. એક ભાગ માતાના ઉદ્રમાં અને બીજો ભાગ ઈડાના રૂપમાં બહાર. ઉદ્રમાં જ પૂર્ણ વિકાસ પામીને જન્મનારાં ભૂચર જરાયુઝ પ્રાણીઓ, તેમાં કેટલાંક માત્ર માંસાહારી તો કેટલાંક માત્ર શાકાહારી, બન્નેની શરીરરચનામાં પાયાનો ભેદ, બન્નેની દોડવાની, બચાવ તથા સંહારની અલગ ક્રમતા, પ્રજનનક્ષિયાની ભિન્નતા, બાળ-ઉછેરની પણ ભિન્નતા વગેરે એક પૂર્ણ વ્યવસ્થા છે.

પૂર્વનિર્ધારિત રચના

એક વાધ અથવા એક હરણ પોતાની ઈચ્છાથી પોતાનું જીવન જીવતાં નથી, પણ કોઈએ તેમના જીવનની પૂરી વ્યવસ્થા નિર્ધારિત કરી છે. એટલે તે તે પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ વગેરે એક નિશ્ચિયત રેખા ઉપર જીવન જીવે છે. વાધ, પુરુષાર્થ કરીને પણ માછલી ન થઈ શકે અને માછલી પુરુષાર્થ કરીને પણ પક્ષી ન થઈ શકે. સૌના માટે પૂર્વનિર્ધારિત રેખાઓ છે. આ તો બાધ અને સામાન્ય રેખાઓની વાત થઈ. જરા ઊંડાણથી જોઈશું તો ખ્યાલ આવશે કે પ્રાણીમાત્રનો સ્વભાવ પણ ઘડાયેલો છે. આ સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) પ્રમાણે માનવ તથા પશુપક્ષીઓમાં પણ સારી, નરસી, અધમ કક્ષાઓ નિર્મિત થાય છે. મારું વ્યક્તિત્વ, મારા સ્વભાવમાં છે. પ્રત્યેક ચેતનાવાણું પ્રાણી પોતાનો નિશ્ચિયત સ્વભાવ ધરાવે છે અને નવાઈ તો એ છે કે આપણે આપણા સ્વભાવને થોડી વાર માટે તો દબાવી શકીએ છીએ, પણ હજારો પ્રયત્નો પછી પણ ધરમૂળથી તેનું પરિવર્તન નથી કરી શકતા. આપણા સ્વભાવમાં સ્વયં આપણને જ ન ગમતાં કેટલાંક તત્ત્વો હોય છે, પણ આપણે તેને બદલી નથી શકતા. માણસ પોતાના સ્વભાવથી પણ ઘણી વાર લાચાર થઈ જતો હોય છે. કોઈએ આવા અનંત પ્રકારના સ્વભાવોની વ્યવસ્થા કરી લાગે છે.

જીવનવ્યવસ્થા

જીવનની સાથે અવશ્યભાવી મરણતત્ત્વ નિયોજિત થયું જોઈ શકાય છે. માણસે પોતે તો આ વ્યવસ્થા નથી જ કરી. જેણે જીવનની વ્યવસ્થા કરી છે, તેણે જ તેની બાધ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થાની પણ વ્યવસ્થા કરી છે. કાળા વાળને ધોળા બનાવવાની વ્યવસ્થા નાના બાળકની અંદર પણ રહેલી જ છે. દાંત વિનાનાં બાળકોનો જન્મ, સતનપાન માટે દાંતની

અનાવશ્યકતા સૂચવે છે. જો દાંત સાથે જ બાળકો જન્મે તો વારંવાર માતાના સ્તનને ક્ષતિ થવાનો પણ ભય છે. સ્તનમાં ઊભરાતું દૂધ અને વહાલથી વારંવાર ચૂમીઓ કરતી માતાને પુરુષના જેવા દાઢીના વાળથી મુક્તિ આપવામાં શું વ્યવસ્થા નથી?

મરણની પ્રક્રિયા, મડદાની કુદરતી વ્યવસ્થા, તેનું ફુગાઈ જવું, તરવું, કિનારે ફેંકાઈ જવું, તેમાંથી દુર્ગધ નીકળવી, દુર્ગધથી ગીધ વગરે મૃતકભક્તીઓનું ખેંચાઈ આવવું અથવા તેનું ખાતર થઈ જવું આ બધામાં વ્યવસ્થા જ વ્યવસ્થા છે.

આપણે કુદરતને જોઈએ, તપાસીએ, તેમાં ઊડા ઊતરીએ અને વિચારીએ તો કણ કણમાં એક ગુપ્ત વ્યવસ્થા કામ કરી રહી છે, એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે. ગીતા તેના માટે કહે છે: ‘ભ્રામયન् સર્વ ભૂતાનિ યંત્રારૂઢાદિ માયયા’ અર્થાત્ પરમાત્મા માયારૂપી વ્યવસ્થા દ્વારા વિશ્વને એક ચકડોળ ઉપર ભમાવી રહ્યો છે: આ થઈ બાધ્ય સૂષ્ઠિરચના..

*

2. આવેગો- 1

સ્થૂલ સૃષ્ટિ જેટલી અદ્ભુત અને વિચિત્ર છે તેથી પણ વધુ અદ્ભુત સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ છે. સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ એટલે ઝીણા પરમાણુઓ કે ઈન્ડ્રિયાતીત દ્રવ્યો નહિ પણ પ્રાણીઓની અંદર ઉત્પન્ન થતા આવેગો. મશીનમાં કિયાતંત્ર તો છે, પણ તેમાં આવેગો નથી હોતા. પ્રાણીઓમાં સ્થૂલ શરીરમાં કિયાતંત્ર જોઈ શકાય છે. પણ તેને કિયાત્મક રૂપ આપવા માટે હલકા કે ભારે વેગવાળા આવેગો પણ અનુભવાય છે. જો આ આવેગો ન હોત તો કદાચ જીવન જ ન હોત. જો આ આવેગો ન હોત તો સુખદુઃખ પણ ન હોત.

આવેગોઃ ભૂખ

આ આવેગોને સમજવા જેવા છે: જેમ કે ભૂખતરસનો આવેગ. પ્રાણીઓને ભૂખ લાગે છે, તરસ લાગે છે. તેના શરીરની રચના એવી રીતે કરાઈ છે કે તેને સમય-સમય ઉપર અન્નજળ વગેરેની આવશ્યકતા પડે જ. મશીનમાં ઈંધણ ભરવું પડે. ઈંધણ વિના મશીન ચાલી ન શકે, પણ ઈંધણ ખૂટી ગયું હોય તો મશીનને ભૂખનો આવેગ નથી આવતો. એટલે તે જડ છે. એટલે તે સુખદુઃખથી પર છે, પણ પ્રાણીઓને ભૂખ લાગે છે. જેમ જેમ ભૂખ વધતી જાય તેમ તેમ તેનો આવેગ પ્રબળ થતો જાય. જેમ જેમ આવેગ પ્રબળ બનતો જાય તેમ તેમ તે પોતાની જત ઉપરથી કાબૂ ગુમાવતાં જાય. તેનાં વિનય, વિવેક, સમજણ વગેરે આવેગના વંટોળમાં ઊડી જાય. સમર્થમાં સમર્થ વ્યક્તિ પણ આવેગની તાણમાં તાણાઈ જાય અને કદાચ તાણખલાની થઈ જાય. આ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. પ્રાણીમાત્ર આ વ્યથાની પકડમાં પકડાયેલાં છે.

મહાભારતમાં યુદ્ધમેદાનમાં હણાયેલા પોતાના સો પુત્રોનાં શબ જોઈને વ્યાકુળ બનેલી ગાંધારી હૃદ્યકૃષ્ટ રૂદ્ધન કરી રહી છે. આ કરુણ દૃશ્ય જોઈને અર્જુનને પીડા થાય છે. જરૂર ગાંધારી રડી રડીને મરી જશે તેવી ખાતરી થાય છે, પણ શ્રીકૃષ્ણ ગંભીર છે. તે કહે છે, ‘અર્જુન, મારી પ્રકૃતિને જો. પ્રાણી ઉપર પ્રકૃતિનું સામ્રાજ્ય છે, એટલે વિશ્વ ચાલે છે.’ થોડી જ વારમાં ગાંધારીને ભૂખ લાગે છે. કુમે કુમે ભૂખનો આવેગ વધતો જાય છે. અહીં રણમેદાનમાં ખાવાનું ક્યાંથી લાવવું? પણ તેની નજર દૂરના એક આમ્રવૃક્ષ ઉપર પડે છે. ત્યાં જઈને જુઅે છે તો એક સરસ મજાની પાકેલી કેરી દેખાય છે. ઊંચા હાથ કરીને તોડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ત્યાં હાથ પહોંચાયો નહિ. ઊંચા થવા માટે પોતાના પુત્રનું શબ લઈ આવીને ઉપર ચડીને કેરીને તોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તો પણ કેરી ઊંચી જ રહી. એક પછી એક સોએ સો પુત્રોનાં શબ ગોઠવીને ગાંધારીએ કેરી તોડવા પ્રયત્ન કર્યો. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, ‘જો અર્જુન, આ કુદરતની વ્યવસ્થા જો. ભૂખના આવેગ આગળ આ માતા રંક થઈ ગઈ છે. પુત્રશોકમાં વ્યાકુળ બનેલી હવે એ જ સ્ત્રી ભૂખની પીડાથી વ્યાકુળ થઈને પુત્રોનાં શબ ગોઠવી રહી છે!’

ભૂખ અને સ્વાદ

ભૂખનો આવેગ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. તેમાં પણ બે વિભાગ છે: પેટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો આવેગ અને રસનેન્દ્રિયમાંથી સ્વાદ માટે ઉત્પન્ન થયેલો આવેગ. કુદરતે માત્ર ઉદરમાં જ ભૂખ મૂકી હોત અને સ્વાદનો આવેગ ન મૂક્યો હોત તો માણસ મોટા ભાગે મશીન કે અર્ધમશીન જેવો બની ગયો હોત. જેમ મોટરગાડીની ખાલી ટાંકીમાં પેટ્રોલ ભરી લેવાય છે, તેમ માણસ પણ પોતાના ખાલી પેટમાં ગમે તે ખોરાક ભરી લેત. પણ માણસ મશીન નથી. તેને સ્વાદ જોઈએ છે. માત્ર પેટ ભરવાનો પ્રશ્ન નથી. સ્વાદિષ્ટ વસ્તુઓથી પેટ ભરવાનો પ્રશ્ન છે. ધણી વાર ઉદર તૃપ્ત હોય પણ સ્વાદેન્દ્રિય અતૃપ્ત હોય. માત્ર સ્વાદેન્દ્રિયની તૃપ્તિ માટે જે ખોરાક લેવાય છે તે અસંયમ છે, અતિભોગ છે. તે કુદરતી પણ નથી. એટલે તેનાં પરિણામ રોગ છે. અહીંથી માણસની જવાબદારી શરૂ થાય છે. ઉદર અને સ્વાદ બંને એકબીજાનાં વિરોધી બને તો ખોરાક દુઃખરૂપ બનીને જીવનને મૃત્યુમાં પલટાવે છે! કેટલાક લોકોએ એવો માર્ગ શોધ્યો કે ખોરાક અને સ્વાદ બંનેનો ત્યાગ કરવો. આત્મભળ દ્વારા કે દુરાગ્રહ દ્વારા આવી પ્રક્રિયા થોડા દિવસો તો ચલાવી શકાય. પણ અંતે ખોરાકની અનિવાર્યતા રહેવાની જ. એટલે આ માર્ગમાં સાતત્ય નથી. ધણી વાર એવું પણ બને કે ખોરાક અને

સ્વાદનો ત્યાગ કરેલો હોય એવો માણસ અંતે બેબાકળો થઈને ખોરાક ઉપર તૂટી પડે. આ સંયમ નથી પણ નિગ્રહ છે. નિગ્રહ કુદરતી નથી. એટલે નિગ્રહની પાળ તૂટવાની જ છે. કોઈની બે દિવસ વહેલી તૂટે તો કોઈની બે દિવસ મોડી તૂટે, પણ નિગ્રહ કદી ચિરંજવી ન હોઈ શકે. (હા, સંયમ જરૂર ચિરંજવી થઈ શકે.) નિગ્રહની પાળ જ્યારે તૂટે છે ત્યારે તળાવનું સંગ્રહયેલું તમામ પાણી વહી જાય છે. તળાવ ખાલી થઈ જાય છે અને વહેલું પાણી સ્વયં નષ્ટ થઈ, બરબાદી પ્રસરાવે છે, તેમ તૂટેલો નિગ્રહ પ્રયંડ વેગથી વહેવા માંડે છે. એટલે ખોરાકનો નિગ્રહ એ કલ્યાણમાર્ગ નથી.

સંયમ કે નિગ્રહ?

કેટલાક લોકોએ એક બીજો માર્ગ શોધ્યો. તે છે ખોરાકનો સંયમ અને સ્વાદનો નિગ્રહ. માપસરનો ખોરાક ખાવાનો પણ તેને સ્વાદ વિનાનો બનાવીને ખાવાનો. ખોરાક સ્વાદ વિનાનો હોય એટલે આપોઆપ તેની માત્રા ઓછી થઈ જાય. સ્વાદના કારણે વધુ ને વધુ ખાવાનો લોભ ન રહે. એટલે ખોરાકની માત્રા સીમિત થઈ જાય. આ માર્ગ પહેલા માર્ગ કરતાં થોડો ઢીક છે, પણ આમાં પણ નિગ્રહ તો છે જ. સ્વાદનો નિગ્રહ તન-મન બંનેને હાનિ પહોંચાડે છે તે વાત વૈરાગ્યભાવવાળા લોકો ભૂલી જાય છે. કુદરતે મુખમાં સ્વાદ મૂક્યો છે તે માત્ર સ્વાદસુખ મેળવવા કે અકરાંતિયા થઈને ખા ખા કરવા નથી મૂક્યો. પણ ખોરાક સાથે સ્વાદની અનિવાર્ય ઉપયોગિતા સ્થાપિત કરવા મૂક્યો છે. જેમ ઘંટીમાં અનાજ નાખો અને તેનો લોટ થઈ જાય, તેમ મોઢામાં ખોરાક મૂકો અને તે પક્વાશયમાં જઈને પચી જાય તેવી વ્યવસ્થા નથી. ખોરાકને જોતાં જ તમારા મોઢામાં પાણી આવે, તો નિશ્ચિયત પ્રકારના હોર્મોન ઉત્પન્ન થાય. આ હોર્મોન ખોરાકને પચાવવાના રસો ઉત્પન્ન કરે છે. આ રસોથી ખોરાક પચે છે. ખોરાકને જોઈને જ જો મોઢું બગડી જાય, કડવી દવા જોતાં તથા તે પીતાં જે દશા થાય છે તેવી દશા થાય તો ઊલટા (વિરોધી) હોર્મોન ઉત્પન્ન થાય, તેથી ખોરાક પચે નહિ. સતત અપ્રિય ખોરાક ખાવાથી અજ્રાર્ણ, મરડો, એનીમિયા અને અલ્પાહારની બીમારીઓ થવા લાગે છે. એટલે ખોરાકનો સંયમ અને સ્વાદનો નિગ્રહ એ માર્ગ પણ યોગ્ય નથી.

જીવન માટે સ્વાદ જરૂરી છે, પણ સ્વાદ વિકૃત ન હોય, વિસંવાદી ન હોય તેનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. સ્વાદનો અત્યંત ત્યાગ જો લોક્યાહના મેળવવા માટે કર્યો હોય તો તે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વ માટે પણ હાનિકારક છે. મોટા ભાગે કુદરતી જીવનનો ત્યાગ કોઈ ને કોઈ રીતે લોક્યાહના માટે જ કરાતો હોય છે, કોઈ ખોરાક અને સ્વાદ છોડી દે અથવા સ્વાદ વિનાનો ખોરાક લે તો લોકો તેને ત્યાગ-વૈરાગ્ય માને છે. તેથી અંજાઈ જાય છે. અંજાયેલા લોકો આવી વ્યક્તિઓમાં ચમત્કારોની સૂષ્ઠિ ઊભી કરે છે. ચમત્કારોની કાલ્પનિક સૂષ્ઠિમાં પેલી વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ નિરૂપણ થવા લાગે છે. આ આખા મિથ્યાવ્યક્તિત્વને પોષવા માટે પેલો ખોરાક અને સ્વાદનો ત્યાગ મૂલાધાર બને છે. એટલે ઉપરથી મહાન ગાણ્યાતા આવા પુરુષો અંદરથી વાંસ જેવા પોલા અને વ્યક્તિત્વ વિનાના બની જાય છે. લોક્યાહનારૂપી લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા ખોરાક અને સ્વાદનો નિગ્રહ એ સાધના બની જાય છે.

મધ્યમમાર્ગ સંયમી જીવન

આવા માણસોનું બરાબર નિરીક્ષણ કરશો તો દેખાશે કે તેઓ રોગી, હિક્કા, નિસ્ટેજ, દુર્બળ અને જોમ-જુસ્સા વિનાના, મંદ ઈચ્છાશક્તિવાળા હોય છે. હા, જો લોક્યાહના લક્ષ્ય ન હોય તો આટલી બધી વિકૃતિ નથી આવતી પણ મોટા ભાગે જ્યાં અકુદરતી નિગ્રહો જ પ્રતિષ્ઠાનું માપ બનતા હોય ત્યાં પ્રારંભમાં આવા નિગ્રહો પોતાની આત્મતૃપ્તિ માટે આચરાયા હોય તો પણ આગળ જતાં એ લોક્યાહનાનાં સાધનો બની જતાં હોય છે. એટલે શરૂઆતમાં માત્ર સ્વેચ્છાથી જે વ્યક્તિ આવો નિગ્રહ કરતી હોય છે, તે આગળ જતાં સ્વેચ્છાની જગ્યાએ લોકેપણાના દબાણ નીચે આવી જતી હોય છે. લોકેપણાના દબાણમાં આવેલી વ્યક્તિને આગળ જતાં પોતાની ભૂલ સમજાય તો પણ તે ભૂલને સુધારી શકતી નથી, ઊલટાનું પોતાની ભૂલને જ આદર્શ, તપ અથવા ત્યાગનો જમો પહેરાવવાનું ચાલુ રાખે છે. પ્રજાની વિકૃતિનું આ મૂળ છે.

એક ગ્રીજો માર્ગ છે. ખોરાક અને સ્વાદ બન્નેનો નિગ્રહ નહિ, પણ બન્નેનો સંયમ. ખોરાક લેવાનો જ, તે પણ સ્વાદિષ્ટ

ખોરાક લેવાનો, ઉચિત માત્રામાં હિત-મિત-પથ્ય સાથે લેવાનો. રસોઈ પાળ કળા છે. તેનું પાળ એક શાસ્ત્ર છે — ‘પાકશાસ્ત્ર’. આહાર એ કુદરતી વ્યવરસ્થા છે. તનમનને રૂચે, ગમે તેવો અને આરોગ્યનાં પરિણામ આપે તેવો યોગ્ય સ્વાદિષ્ટ ખોરાક લેવાનો જ. તેથી સુખ, તૃપ્તિ અને શાન્તિ ત્રણે મળે છે. ભૂખના આવેગને ત્રાસરૂપ માની તેમાંથી મુક્ત થવા ખોરાકનો નિગ્રહ કરવો અને સ્વાદના આવેગથી ધૂટવા સ્વાદમાત્રનો નિગ્રહ કરવો, એ કુદરતી માર્ગ નથી, એટલે હિતાવહ પાળ નથી. ભૂખ્યા માણસનું મન સતત ખોરાકનું ચિંતન કર્યા કરશે. જ્યારે તૃપ્ત થયેલા માણસનું મન ખોરાકથી પાછું હઠીને શાન્તિનો અનુભવ કરશે. અશાન્તિનાં બે મુખ્ય કેન્દ્રો છે: 1. અત્યંત નિગ્રહ અને 2. અતિભોગ. આ બન્નેનો ત્યાગ કરી જે મધ્યમમાર્ગ — સંયમી જીવન જીવે છે તે સુખશાન્તિનો અધિકારી બને છે.

*

3. આવેગો- 2

તરસ

કુદરતી આવેગમાં ભૂખની ચર્ચા કરી. ભૂખ કરતાં પણ વધુ પ્રબળ તરસનો આવેગ છે. પ્રાણીઓને જેમ ભૂખ લાગે છે, તેમ તરસ પણ લાગે છે. થોડાક અપવાદ સિવાય લગભગ બધાં જ પ્રાણીઓને પાણીની જરૂર પડે જ છે. તરસ કેમ લાગે છે? એવી તો કેવી વ્યવસ્થા કરાઈ છે કે પ્રાણી જળ વિના આકુળવ્યાકુળ થઈ જાય છે? અન્ન વિના પ્રાણી લાંબા સમયે મરી જાય છે, પણ પાણી વિના તો બહુ જલદી વ્યાકુળતા આવે છે તથા થોડા જ દિવસોમાં તે મરી જાય છે. પાણીની રૂચનાની સાથે જ એ પાણીને પ્રાણીના અસ્તિત્વ સાથે અનિવાર્ય રીતે જોડવાની વ્યવસ્થા પણ થયેલી છે. તરસનો નિગ્રહ ન હોય, તરસનો અતિ પણ ન હોય, પણ તરસમાં પણ મનુષ્યે સ્વાદનો ઉમેરો કર્યો. મનુષ્ય સિવાયનાં બાકીનાં બધાં પ્રાણીઓ માત્ર તરસ છિપાવવા જ પાણી પીએ છે. પણ માનવે તેને સ્વાદિષ્ટ બનાવવા ભરપૂર પ્રયત્ન કર્યો છે. પાણી ઠંડું હોય, જુદાં જુદાં તત્ત્વોથી સંમિશ્રિત થઈને મધુર શરબત બન્યું હોય. ઠંડાં પીણાં બન્યાં હોય. આ તેની પ્રકૃતિમાં ઉમેરાયેલી શોધો છે. આ શોધોનાં પરિણામે તેના સુખના ઘટકો વધ્યા છે.

જીવન જ્યારે કુદરતી સીમાડા સુધી વિસ્તરે છે, ત્યારે જીવન ભોગવવાની વસ્તુ બને છે. જીવનને જ્યારે કુદરતી આયામોમાં પણ બંધન દેખાય છે, ત્યારે એ બંધનમાંથી છૂટવા માટે કઠોર નિયમો અને સજજડ પ્રતિબંધોનું લોખંડી માળખું ઘડવું પડે છે. જે અંતે તો નિષ્ફળ થઈને જીવનને ત્રાસરૂપ બનાવી મૂકે છે. ત્રાસરૂપ જીવન પણ જો બાધ્યપ્રતિષ્ઠાનું ઉત્પાદક બનતું હોય તો લોકો તેવા જીવનને સ્વીકારી લે છે. પ્રતિષ્ઠા પણ ન મળતી હોય, પણ જો આ કઠોર નિયમો અને સજજડ પ્રતિબંધોને ઢીલા કરવાથી અપ્રતિષ્ઠા મળતી હોય તો લોકો અપ્રતિષ્ઠાના ભયથી અનિચ્છાએ પણ તેવું ત્રાસદાયી જીવન જીવે છે. આ એક પ્રકારની કાયરતા જ કહેવાય. આ કાયરતા વ્યક્તિમાં અને પ્રજામાં એક બુજુદિલી ઉત્પન્ત કરે છે જેથી જીવન જીવતું હોય છતાં મડંડું બની જાય છે, પણ કુદરતી સીમાઓમાં કુદરતને અનુકૂળ એવો નવો નવો ઉમેરો કરવામાં આવે છે, ત્યારે જીવન માત્ર જીવવાની વસ્તુ ન રહેતાં માળવવાની વસ્તુ બને છે.

માનવીય આવિષ્કાર

પાણી અને તરસ ભલે કુદરતે બનાવ્યાં પણ બ્રાહ્મી, શતાવરી, બદામ, ખસખસ, વરિયાળી વગેરે ઔપદિયો નાખીને તનમનને હિતકારી એવું શરબત માનવે બનાવ્યું. આ કુદરતનો વિરોધ નથી પણ કુદરતમાં માનવીય આવિષ્કારનો ઉમેરો છે. માનવ, પણ થી ધાર્યો વિશિષ્ટ છે. પણ માત્ર કુદરતી જીવન જ જીવે છે, જ્યારે માનવ, ખાવાપીવાથી માંડીને આવાસ-વાહન અને રમત-ગમત વગેરેમાં સતત પોતાના આવિષ્કારોનો ઉમેરો કર્યા કરે છે. જે પ્રજા વધુ ને વધુ આવિષ્કારો કરીને જીવનને વધુ ને વધુ સગવડભર્યું બનાવે છે, તે આગળ ચાલનારી બને છે. જે આવિષ્કારો નથી કરી શકતી તે પાછળ ચાલનારી અને ઊતરતી કક્ષાની પ્રજા બને છે. તે પણ જેમ ભૂખ વિના પણ માત્ર સ્વાદના આવેગથી માળસ અકરાંતિયો બને છે, તેમ તરસ વિના પણ સ્વાદના આવેગથી માળસ અકરાંતિયો થાય છે.

અહિતકારી આવિષ્કારો

જે હિતકારી ન હોય, જે પથ્ય ન હોય, જે પોષક ન હોય તેવાં પીણાં પીવા માટે તે વ્યાકુળ બને છે. ખાસ કરીને નશો ઉત્પન્ત કરનારાં પીણાં પણ માળસના જ આવિષ્કાર છે. આ પીણાં તરસ છિપાવવા માટે નહિ, પણ નિશ્ચિયત પ્રકારનો સ્વાદ મેળવવા માટે અને એક પ્રકારની મસ્તી મેળવવા માટે શોધાયેલાં છે. આ કુદરતી જીવનમાં ઉમેરો નથી, પણ કુદરતી જીવનની સહજ મસ્તીને લાયાર બનાવનારાં વ્યસનો છે, જે ચારે તરફથી દુઃખ જ દુઃખને આમંત્રે છે. આ પીણાંનો આવિષ્કાર અકુદરતી અતિરેક છે. એટલે તો એમ કહી શકાય કે બધા જ આવિષ્કારો કલ્યાણકારી નથી હોતા.

માણસ, કલ્યાણ અને અકલ્યાણ એમ બન્ને પ્રકારના માર્ગોનું નિર્માણ કરે છે. જો તેણે માત્ર કલ્યાણના જ માર્ગો રચ્યા હોત તો પશુઓની માફક માણસને પણ ધર્મની જરૂર ન રહી હોત, પણ માણસે બન્ને પ્રકારના માર્ગો રચ્યા છે. તેમાં પણ અકલ્યાણનો માર્ગ લીસો ઢાળવાણો છે. જેના ઉપર લપસવાનું મન થઈ જાય તેવો છે. એટલે માણસને ધર્મની જરૂર પડી. ધર્મ માણસને ચઢાણ ચઢવાની પ્રેરણા તથા શક્તિ આપી અને ઢાળમાં લપસવાની સાવધાની પણ આપી.

નિદ્રાનો આવેગ

ભૂખ અને તરસના આવેગો કરતાં પણ એક ગ્રીજો પ્રબળ આવેગ આપણે અનુભવીએ છીએ, જેનું નામ છે ‘નિદ્રા’. આપણે જેમ સતત ભૂખ્યા-તરસ્યા નથી રહી શકતા તેમ સતત જગ્યી પણ શકતા નથી. ભૂખ-તરસના ઉપર દૃઢ મનોભળવાળા માણસો થોડોધાણો કંટ્રોલ કરી શકતા હોય છે, પણ નિદ્રા કોઈને પણ છોડતી નથી. તેનો આવેગ એટલો પ્રચંડ અને પ્રબળ હોય છે કે અનિચ્છાએ પણ તમને ઝોકાં આવી જ જાય. નિદ્રા, આંખમાં નથી આવતી, શરીરમાં નથી આવતી, પણ મસ્તિષ્કમાં આવે છે. કામ કરી કરીને થાકેલું મગજ કામ કરવું છોડી દે છે. કામ છોડી દેવાથી સર્વ પ્રથમ શરીર ઉપરનો કાબૂ સમાપ્ત થાય છે. (સતત બેસી રહેવા, ગરદનને સીધી રાખવા મગજને કામ કરવું પડે છે.) કાબૂ સમાપ્ત થતાં જ માથું નીચે ઝૂકી જાય છે. શરીર પણ ટેકા વિનાનું થઈને પડવા માંડે છે. આ બધું મગજની ઊંઘના કારણે થાય છે. મગજને ઊંઘવું જરૂરી છે, એ જ એનું ટોનિક છે. પૂરતી ઊંઘ લીધા પછી ફૂરી પાછું તે તાજું થઈ જાય છે. જેણે મસ્તિષ્કની સૂક્ષ્મતમ રચના કરી છે, તેણે તેની સ્વર્થતા તથા તાજગી માટે ઊંઘની પણ રચના કરી છે. જો ઊંઘ ન હોત તો પ્રાણીઓ જંપીને બેસત નહિ. સતત પ્રવૃત્તિ — ઉત્પાત કર્યા જ કરત. પણ પ્રવૃત્તિને સીમિત બનાવવા ઊંઘની રચના અનિવાર્ય બની ગઈ. પણ ઊંઘનો આવેગ જો સામાન્ય હોત તો કદાચ લોકો તેને ગાંઠત નહિ. એટલે એને પ્રબળ આવેગ બનાવાયો. તમે થોડો સમય ઊંઘને અટકાવી શકો; પણ અંતે તો તમારે ઈચ્છાએ કે અનિચ્છાએ ઊંઘવું જ પડે. આ થયો કુદરતી આવેગ.

ત્રણ ભેદ

આ આવેગના પણ ત્રણ ભેદ છે: (1) ઊંઘનો નિગ્રહ, (2) અતિનિદ્રા અને (3) યથાયોગ્ય નિદ્રા. ઊંઘનો નિગ્રહ શક્ય જ નથી, તો પણ ધાળા સાધકો, રાત્રિ-જગરણ કરીને આખી રાત સાધના કરતા હોય છે. એક સાધક પોતાની ચોટીને દોરડાથી છતના કડા સાથે બાંધીને સાધના કરતા. જો ઝોકું આવે તો ચોટી ખેંચાય અને વાળ ખેંચાવાની વેદનાથી જગ્યી જવાય. એક બીજા સાધક કૂવા ઉપર ગોઠવેલા પાટડા ઉપર બેસીને સાધના કરતા, જો ઝોકું આવે તો સીધા કૂવામાં જ પડી જવાય. એક ગ્રીજ સાધક વળી પોતાને બેસવાની બાજઠની ચારે બાજુ ધારવાળા કાચ ગોઠવીને સાધના કરતા, જો ઝોકું આવે તો પેલા કાચ વાગે. એક ગાયત્રીના ઉપાસક રાતના દશથી પરોઢિયાના ચાર વાગ્યા સુધી વારંવાર ચા પીને જગરણ કરીને સાધના કરતા. સતત જગતા રહેવા માટે કેટલાક લોકો અમુક પદાર્થોનું સેવન પણ કરતા હોય છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ બધા અવિવેકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પોતાની જત ઉપરના અત્યાચાર માત્ર છે. જેનાં પરિણામ જીવનની બરબાદીમાં જ આવતાં હોય છે. આવા કેટલાક સાધકોને મેં અનિદ્રાના રોગી થઈને દુઃખી થતા જોયા છે. જીવન વિવેકથી જિવાવું જોઈએ. ગેરસમજ કે અધૂરી સમજથી તો ધણીવાર અનિષ્ટો જ પ્રાપ્ત થતાં હોય છે. લાંબું આયુષ્ય ભોગવા માટે પૂરતી અને ગાઢ નિદ્રા જરૂરી છે. જેમ નિદ્રાનો નિગ્રહ હાનિકારક છે, તેમ નિદ્રાની અતિશયતા પણ હાનિકારક છે. ધાળા લોકો જ્યારે જુઓ ત્યારે ઊંઘા જ કરતા હોય છે. જેમ અનિદ્રા એક રોગ છે, તેમ અતિનિદ્રા પણ રોગ જ છે. કુદરત-સહજ આવેગનું શમન યોગ્ય પ્રમાણની નિદ્રામાં છે. તેથી શાંતિ મળે છે. આ જ શાંતિનો માર્ગ છે. યોગ્ય સમયે પૂરતી માત્રામાં ઊંઘો અને શાંતિ મેળવો.

સગવડોમાં વૃદ્ધિ

ખોરાક અને પાણીમાં જેમ માનવે પોતાની શોધનો ઉમેરો કર્યો, તેમ નિદ્રામાં પણ પલંગ, ગાંદલાં, ઓશીકાં, મચ્છરદાની,

શીતળતાનાં સાધનો વગેરેનો ઉમેરો કર્યો. માનવ આવિષ્કારના સાતત્યથી ઉંઘવાની સગવડો વધતી રહી છે. માનવેતર પ્રાણીઓ આવા આવિષ્કાર નથી કરી શક્યાં એટલે હજારો વર્ષોથી તે એક જ પ્રકારે ઉંઘતાં રહ્યાં છે. વૃક્ષની ડાળી પકડીને વાંદરો આજે પણ ઉંઘે છે. માણસે ફરી પાછા વાંદરાની કક્ષાએ જવાની જરૂર નથી. તેના આવિષ્કારો જેટલી માત્રામાં હિતકારી હોય તેટલી માત્રામાં સ્વીકારી તેનો ઉપયોગ કરવો એ કુદરતી જીવનમાં માનવીય ઉમેરો છે, જે જરૂરી છે.

નિગ્રહ નહિ, સંયમ

એટલું યાદ રહે કે હજાર પ્રકારની માણસે સગવડ પ્રાપ્ત કરી હોય પણ જો તેને ચિંતા, ભય, શોક, દબાણ વગેરે હશે તો નિદ્રા આવવાની નથી. ‘બાધ્ય’ ભૌતિક સાધનોની પોતાની જગ્યાએ મહત્ત્વ છે જ; પણ તેની નિશ્ચિયત સીમા પણ છે. માનસિક અનુકૂળતા વિના આ સાધનો વ્યક્તિને સુખી કરવામાં મહત્વ ધરાવતાં નથી. તો પછી આ બધાં સાધનોને પડતાં મૂકીને માત્ર માનસિક અનુકૂળતા જ કેમ પ્રાપ્ત ન કરવી? — આવો પ્રશ્ન પણ બરાબર નથી, કારણ કે માનસિક અનુકૂળતા પણ બાધ્ય વસ્તુઓની અપેક્ષા રાખે જ છે. જેમ અન્નજળની જરૂર પડે છે જ તેમ નિદ્રા માટે પોતપોતાની પરિસ્થિતિ પ્રમાણેની અપેક્ષા રહે જ છે. સર્વ બાધ્ય સુખોની જો ટકાવારી કરવામાં આવે તો 50 ટકા સુખ માત્ર નિદ્રાનું જ છે. 25 ટકા સુખ પૂર્ણ આહારનું છે. બાકીના 25 ટકામાં મોજ-શોખ-ભોગવિલાસ વગેરેનાં સુખોને મૂકી શકાય. નિદ્રાસુખ વિનાનો માણસ સૌથી વધુ દુઃખી છે; જે આહાર નથી લઈ શકતો, નથી પચાવી શકતો તો બીજા નંબરે દુઃખી છે તે પછી આવાસ, વસ્ત્રો, મનોરંજનનાં સાધનો વિનાનો માણસ દુઃખી હોઈ શકે.

નિદ્રા એ કુદરતી આવેગ છે. તેનો નિગ્રહ ન હોય, હા, યથોચિત સંયમ જરૂર હોય.

4. આવેગો- 3

કુદરતી આવેગોની વાત ચાલી રહી છે. પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે રચેલા આ આવેગોને જીવન-સાધનામાં સહાયક બનાવવા જોઈએ. જો તેના આત્યાંતિક નિગ્રહને જ સાધના માની લેવામાં આવે તો આ આવેગો સાધકના સૌથી મોટા શત્રુ થઈ જય છે. એવી જ રીતે જો આ આવેગોના વેગમાં સતત તણાયા કરવાનું પસંદ કરવામાં આવે તો પણ જીવન બરબાદ થઈ જય છે. ઉત્તમ છે, યથાયોગ્ય સંયમમાર્ગ.

છીંક

છીંક, બગાસું, વાયુ, હેડકી વગેરે પણ સકારણ કૃચિતું આવનારા આવેગો છે. શરીરની રચના એટલી વ્યવસ્થિત થયેલી છે કે પ્રત્યેક અંગની રક્ષા તથા પૂરી કાર્યક્ષમતા માટે વ્યવસ્થા કરાઈ છે. ફેફસાં તથા શ્વાસનળીની સફાઈ માટે ધાણી વાર જોરથી છીંક આવે છે. જેમ કોઈ નળીમાં કાંઈક ભરાઈ ગયું હોય તો પ્રેશરથી પાણી કે હવા છોડવામાં આવે તો ભરાયેલી વસ્તુ નીકળી જય છે, તેમ કદ્દ, રોગના જંતુઓ વગેરેને બહાર કાઢી નાખવા જોરથી છીંક આવે છે. આ પણ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. સતત છીંકો આવ્યા કરવી એ બીમારી છે પણ કુદરતસહજ કોઈ કોઈ વાર છીંક આવવી એ જરૂરી છે. છીંકને બળ કરીને રોકવી એ કુદરતદોહ છે અને તેનાં માઠાં પરિણામો ભોગવવાં જ પડતાં હોય છે. ખાસ કરીને દબાયેલી છીંક જ્યારે બળ કરીને બહાર નીકળવા મથે છે અને બહાર નીકળવાની તેને જરૂરા નથી મળતી, ત્યારે શરીરની કોઈ બીજી નાડીઓમાં તેનો પ્રવેશ થઈ જય છે, જેથી ભયંકર અને ધાણી વાર ન મટી શકે તેવી બીમારી થઈ જતી હોય છે. છીંક ખાવાથી અપશુક્ન થાય છે તેવો વહેમ દૂર કરીને નાક આગળ રૂમાલ રાખીને છીંક ખાવી જરૂરી છે. વહેમનું પણ એક વિચિત્ર અલિભિત શાસ્ત્ર છે. જેમ કે એક છીંકથી અપશુક્ન થાય, પણ બે છીંકથી ન થાય! સામી છાતીએ ખાવાથી થાય, પણ પાછળ કે ડાબી-જમણી છીંક ખાવાથી તેનો પ્રભાવ ઓછો થઈ જાય, વગેરે. આ વહેમ છે. તેમાંથી સંદર્ભ મુક્ત થવું જોઈએ.

બગાસું

મસ્તિષ્ણને પૂરતો પ્રાણવાયુ ન મળતો હોય ત્યારે વધુ પ્રાણવાયુ લેવા માટે બગાસું આવતું હોય છે. નાકથી લેવાતી હવા ઓછી પડવાથી મુખ વાટે મોટા પ્રમાણમાં હવા લેવાની જરૂર પડે છે, તે બગાસું છે.

મસ્તિષ્ણને કંટાળો આવે ત્યારે, નીરસ દૃશ્યો જોવાની અથવા નીરસ શ્રવણ કરવાની ફરજ પડે ત્યારે, આવા થાકેલા મગજને જબરદસ્તી ઊંઘતું રોકવામાં આવે ત્યારે, મગજને પ્રાણવાયુની જરૂર પડતી હોય છે. આવા સમયે બગાસાં આવતાં હોય છે. જેમને કંટાળાજનક દર્શન-શ્રવણ-કિયા નથી કરવી પડતી તથા જે સમયસર નિદ્રા લેતા હોય છે, તેમને ભાગ્યે જ બગાસાં આવતાં હોય છે.

હેડકી

આવી જ રીતે પક્વાશયમાં અથવા તેના માર્ગમાં કોઈ અર્સ્વીકાર્ય તત્ત્વ આવી જય ત્યારે હેડકી આવે છે. પાણી પીવાથી મોટા ભાગે તે બંધ થઈ જય છે. કારણ કે માર્ગમાં અટકેલી પેલી સૂક્ષ્મ વસ્તુ ખસી જય છે. હેડકીને પણ કોઈની યાદ સાથે જોડી દેવાઈ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિને કોઈ ને કોઈ યાદ કરનારું હોય જ છે. હેડકી આવવાથી સામેની વ્યક્તિ યાદ ન પણ કરતી હોય તો પણ હેડકીવાળી વ્યક્તિ તો “ફ્લાણી વ્યક્તિ મને યાદ કરે છે” તેવું સમજીને તેને યાદ કરવા લાગે છે. વિચારોની પણ એક આંતરિક ટેલિપથી છે. અસંખ્ય વાર અનેક માણસોને એના અનુભવ થયા છે; એટલે સ્મૃતિથી સ્મૃતિને પ્રેરણા મળે છે.

મળમૂત્રવિસર્જન

વારંવાર, સતત હેડકી આવવી એ બીમારી છે. મળમૂત્રનું વિસર્જન પણ કુદરતી આવેગ છે. માગુસ થોડો સમય તો તેને રોકી શકે, પણ અંતે તો તેણે આ આવેગને વશ થવું જ પડે. મળમૂત્ર વગેરેના આવેગોને હઠ કરીને સતત રોકી રાખનારા પણ કુદરતદ્રોહી બને છે અને કુદરતનો દંડ ભોગવે છે. જે કુદરતે શરીરને વૃત્તિ તથા શક્તિ માટે ભૂખતરસનો આવેગ મૂક્યો છે, તેણે જ અન્નજળના કચરાને દૂર કરવાનો બીજો આવેગ મૂક્યો છે. ભૂખતરસની તીવ્રતા પણ માગુસને વ્યગ્ર કરી મૂકે છે. ભૂખતરસને તો કદાચ લાંબો સમય રોકી શકાય પણ મળમૂત્રના આવેગોને લાંબો સમય રોકી જ ન શકાય. પશુપક્ષીઓ આ આવેગોને રોકતાં નથી એટલે તેઓ ઓછાં વ્યગ્ર તથા ઓછાં બીમાર થાય છે. સંડાસ-બાથરૂમ વિનાનાં ઘરોમાં રહેનારાં માગુસો ખાસ કરીને સ્ત્રીઓની મોટા ભાગની બીમારીઓ કુદરતી હાજતોને સતત અવરોધવાથી થતી હોય છે. ન પચાવી શકાય તેવું અને તેટલું સતત ખા-ખા કરનાર પ્રથમ ઉદરરોગી બની અંતે બહુરોગી બની જતો હોય છે. આરોગ્યનું મૂળ જઈરાણિની દુર્બોણતા છે. અકુદરતી જીવન જીવનારા સાધકો હંમેશાં અભિનમાંદ્યના શિકાર બનતા હોય છે, તેથી અનેક રોગોથી ઘેરાયેલા રહે છે. એમની અવિવેકી સાધના એક પ્રકારની આત્મધાતી ગ્રવૃત્તિ જ બની જતી હોય છે.

*

5. આવેગો- 4

આંતર આવેગો

શરીરના બાહ્ય આવેગોની ચર્ચા પછી આંતર આવેગોની થોડી ચર્ચા કરીએ. આંતર આવેગો અનેક છે. તે બે રીતે આવતા હોય છે: 1. કુદરતી રીતે અને 2. લાગણીઓ ઉષેરાવાથી. આમાંના કેટલાક મહત્વના આવેગો વિશે થોડો વિચાર કરીએ:

કામાવેગ

પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાં વારંવાર બતાવવામાં આવ્યું છે કે જીવાત્માના છ મોટા શત્રુઓ છે: (1) કામ, (2) છોધ, (3) લોભ, (4) મોહ, (5) મદ અને (6) મત્સર. એ છ્યેને પરિપુ કહેવાય છે. તેમાં કામ સિવાયના બાકીના પાંચ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં આવેગ બનીને આવે છે, પણ ગ્રથમ કામ તો સમૃતિમાત્રથી જ હાજર થઈ જાય છે. એટલે તેનું નામ ‘સમર’ પણ રખાયું છે.

વિશ્વરચનાની અસંખ્ય અદ્ભુતતામાં એક મહત્વની અદ્ભુત રૂચના છે ‘કામ’. નરમાદા એકબીજા પ્રત્યે તીવ્ર આકર્ષણ અનુભવે અને આ આકર્ષણ સહયારની પરાકાઢા સુધી પહોંચે નહિ ત્યાં સુધી તીવ્ર વ્યાકુળતા અનુભવે, એ કુદરતી રૂચના છે. આવી વ્યગતા, આવી તીવ્ર વ્યાકુળતા શા માટે રૂચવામાં આવી? વિશ્વ આખું સૂર્યના તાપથી જેટલું સંતપ્ત નથી થતું તેટલું કામના તાપથી સંતપ્ત થયા કરે છે. કામપીડા એ માથાના દુખાવા કરતાં વધુ ત્રાસદાયી પીડા છે. માથાના દર્દવાળો માણસ તો બે ગોળીઓ ખાઈને કે માથા ઉપર ઠંડાં પોતાં મૂકીને પણ કદાચ ઊંઘી શકે, પણ કામજીવરથી પીડાતી વ્યક્તિ માટે નથી તો કોઈ ગોળીઓ કે નથી કોઈ પોતાં. તે નથી તો ઊંઘી શકતી કે નથી જગી શકતી. આવી ભયંકર ઉપાધિ બનાવવાની શી જરૂર? આવા ત્રાસની રૂચના કરીને પછી શાંતિથી રહેવાની વાતો કરવાનો કોઈ અર્થ ખરો? કામ ક્યાં કોઈને શાંતિથી જીવવા દે છે? મોટા ભાગે આત્યંતિકનિગ્રહ-માર્ગ સાધકોની આ આંતરિક દશા છે. જરા કુદરતની આંખે આપણે કામની રૂચનાની તપાસ કરીએ:

વંશસાતત્ય

જેણે પ્રાણીઓની રૂચના કરી છે તે ઈચ્છે છે કે પ્રાણીઓનો વંશ આગળ પણ ચાલુ રહે. વંશ ચાલુ રાખવા કામરૂપી પ્રચંડ વેગની રૂચના પણ તેણે જ કરી. નરમાદા બંનેમાં પરસ્પર પ્રન્યે બેહદ આકર્ષણ પણ તેણે જ મૂક્યું છે. બે પુરુષો કે બે સ્ત્રીઓ પરસ્પર ભાગ્યે જ આકર્ષિત થાય છે. સજાતીય સ્પર્શી કે સહવાસમાં ભાગ્યે જ કોઈ રસોત્પત્તિ થતી હોય છે. પણ વિજાતીય દર્શાન, શ્રવણ, સ્પર્શ, સહવાસ વગેરે બધું જ આકર્ષણથી ભર્યું ભર્યું બનાવ્યું છે. જો વિજાતીય સંપર્ક મળે જ નહિ તો તે મેળવવાની પ્રચંડ જંખના, તે માટે સાહસ, ન્યોધાવર વગેરેની તૈયારી પણ આ આકર્ષણથી જ થાય છે. રસાયણિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો શરીર દુર્ગંધ, અશુચિ, રોગના કીટાળુઓ અને ક્ષાળભુંગરતાથી ગ્રસ્ત છે. તેનો સ્પર્શ કરવો પણ ન ગમે તેવું છે. આવા અત્યંત ધૂળિત શરીર પ્રત્યે પણ સ્પર્શાદિની જે તીવ્ર ઈચ્છા થાય છે, તે કામના કારણે થાય છે. કામનો તીવ્ર આવેગ વંટોળિયો થઈને આવે છે અને બે વિજાતીય શરીરોને સહયારની કક્ષા સુધી પહોંચાડી મૂકે છે, જેથી આગળનો વંશ ચાલુ રહે છે. પણ, પક્ષી, કીટ, પતંગ વગેરે કોઈ સમજાળું કે ડહાપળુપૂર્વક સંભોગ કરતાં નથી. કુદરત તેની રૂચના પ્રમાણે બળજબરીથી આ કામ કરાવે છે, કારણ કે કુદરત ઈચ્છે છે કે જીવ-જંતુઓનો વંશ આગળ ચાલુ રહે.

કામાવેગ: ત્રણ રૂપ

કામાવેગનાં મુખ્યત્વે ત્રણ રૂપ છે: (1) નિશ્ચિયત સમય પૂરતો જ આવનારો વેગ, (2) ઋતુપ્રેરિત જ આવનારો આવેગ અને (3) હંમેશાં આવનારો વેગ.

પણ-પંખીઓ

પશુપંખીઓને નિશ્ચિયત સમયે જ કામાવેગ આવે છે. કૂતરાં વગેરે પ્રાણીઓને વર્ષમાં એકાદ વાર એકસાથે એક સમયે નિશ્ચિયત અવધિ સુધી કામાવેગ આવે છે. કુદરતની અદ્ભુત રૂચના તો જુઓ! જે પ્રાણીઓમાં માદા જ્યારે રજસ્વલા થાય છે, તે પ્રાણીઓમાં નરને પણ ત્યારે જ કામાવેગ આવે છે. ગાયબેંસ વગેરેની માફક પ્રત્યેક મહિને કૂતરી વગેરે માદાઓ રજસ્વલા નથી થતી. વર્ષમાં માત્ર એક જ વાર થાય છે. તેની સાથે જ નર પ્રાણીઓમાં પણ વીર્યવૃદ્ધિ થવા લાગે છે. માદાના શરીરમાં રજચ્ચાવ થતાં જ અને નરના શરીરમાં એ જ સમયે વીર્યવૃદ્ધિ થતાં જ બન્નેમાં એકીસાથે કામાવેગ ઉત્પન્ન થાય છે. માદાનું રજ સફળ થઈ જતાં જ નરના શરીરમાં પણ વીર્યગ્રંથિઓ સુકાવા લાગે છે, એટલે બન્ને કામાવેગથી મુક્ત થઈ જાય છે. કૂતરાં વગેરે પ્રાણીઓને નિશ્ચિયત અવધિ સિવાય કામયેષ્ટ કરતાં અથવા કામાતુર થતાં ભાગ્યે જ જોઈ શકાશે, પણ આવી રીતે વર્ષમાં એકાદ અથવા બે વાર કામગ્રસ્ત થનારાં પ્રાણીઓ એકીસાથે અનેક બચ્ચાંની પ્રસૂતિ કરતાં હોય છે. આવાં પ્રાણીઓનું આયુષ્ય બહુ લાંબુનથી હોતું. તેઓ બહુ જલદી યુવાવસ્થાએ પહોંચે છે (બેથી ત્રણ વર્ષમાં) અને બહુ જ જલદી પ્રજનન કરે છે. સામાન્ય રીતે જે પ્રાણીને યુવાવસ્થાએ (પ્રજનન ક્ષમતાએ) પહોંચતાં જેટલો સમય લાગે તે પ્રાણી તેથી ચારપાંચ ગાણું આયુષ્ય ભોગવતાં હોય છે.

પશુસૂષિ

બીજી કક્ષામાં ગાયબેંસ, હરાણ વગેરે છે. આ પ્રાણીઓની માદાને પ્રત્યેક મહિને રજોદર્શન થતું હોય છે. કૂતરાં વગેરેની માફક તેમનો વર્ષમાં કોઈ નિશ્ચિયત સમય નથી હોતો. આખા વર્ષમાં ગમે ત્યારે રજોદર્શન થઈ શકે છે. માદામાં રજોદર્શનનું સાતત્ય હોવાથી આ પ્રાણીઓના નર (સાંછ, પાડા વગેરે)માં પણ સતત વીર્યવૃદ્ધિ થયા કરે છે, એટલે તે આખું વર્ષ ગમે ત્યારે રજોઅંડને ફ્લિંત કરી શકે છે. આ પ્રાણીઓમાં પણ એક વિશેપતા છે. કામાવેગનું પ્રેરકબળ રજ છે. જો માદા રજસ્વલા થઈ હોય તો જ નરમાં કામાવેગ આવે. જો માદા રજસ્વલા ન થઈ હોય તો નરમાં કામાવેગ નથી આવતો. સો ગાયો વચ્ચે રહેનાર સાંછ ત્યારે જ કામાતુર થતો હોય છે, જ્યારે કોઈ ગાયને રજોદર્શન થયું હોય. જો એક પણ ગાયને રજોદર્શન ન થયું હોય તો સાંછ કામાવેગથી મુક્ત રહે છે. આ પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાં પણ કામાવેગ એક જ વાર — માત્ર રજને ફ્લિંત કરવા પૂરતો જ આવતો હોય છે. આ પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાં માદા અને નરની સ્થિતિ જુદી છે. રજ ફ્લિંત થઈ ગયા પછી જ્યાં સુધી બીજી વાર રજોદર્શન ન થાય ત્યાં સુધી (અર્થાતું પ્રસૂતિ થયાના એકાદ મહિના સુધી) માદાને કામાવેગ આવતો નથી, પણ નરને રજઃપ્રેરિત કામાવેગ બારે માસ ચાલુ રહે છે. આ વ્યવસ્થાના કારણે એક નર આખા વર્ષમાં અનેક માદાઓને ફ્લિંત કરતો રહ્યો શકે છે. આવાં પ્રાણીઓ અપવાદ સિવાય એક જ બચ્ચાને જન્મ આપે છે. મોટા ભાગે આ ધાસ ખાનારાં પ્રાણીઓને માંસાહારી પ્રાણીઓથી ભયભીત થઈને જીવનું પડે છે, એટલે જન્મેલું બાળક થોડી જ વારમાં ઊભું થતું, ચાલતું તથા દોડતું થઈ જાય છે. બીજી તરફ માંસાહારી પ્રાણીઓમાં બચ્ચાં આંખ બંધ થયેલાં અને ધાળા દિવસો પછી ચાલતાં થનારાં હોય છે.

માનવસૂષિ

કામાવેગનું ત્રીજું રૂપ માનવમાં જોવા મળે છે. તેનો કામાવેગ કૂતરાં વગેરેની માફક સમયબદ્ધ નથી, તેમ ગાયબેંસ વગેરેની માફક રજોબદ્ધ પણ નથી. તેનો કામાવેગ સતત છે. તે એટલે સુધી કે રજોઅંડ ફ્લિંત થયા પછી પણ બન્ને પક્ષે આ આવેગ ચાલુ રહે છે. માનવ સિવાય બાકીનાં લગભગ તમામ પ્રાણીઓ માત્ર સંતતિ માટે જ કામયેષ્ટ કરે છે, જ્યારે માનવ, કામસુખ મેળવવા માટે કામયેષ્ટ કરે છે. કામસુખ, એક પ્રકારે તો કામદુઃખની નિવૃત્તિનું જ નામ છે. પહેલાં પ્રયંડ કામપીડા થાય, પછી તેની નિવૃત્તિ માટે પ્રયત્ન થાય. કામપીડાનું શમન અને જ કામસુખ કહેવાય. જે રીતે સતત કામપીડા માનવને થાય છે તે રીતે સતત કામપીડા બીજાં પ્રાણીઓને નથી થતી. આ દૃષ્ટિએ માનવ મહાદુર્ભાગી છે. કુદરતે તેને કઠોર દંડ દીધો છે. પણ કુદરતની રૂચનાને જો ઊંડાણથી સમજુએ તો જણાશે કે માનવ માટે આ નિર્મિતિ જરૂરી હતી. જો અન્ય પ્રાણીઓની માફક તેને સમયબદ્ધ કે રજોબદ્ધ કરી દીધો હોત તો માનવોનો જે વિકાસ થયો તે ન થઈ શક્યો હોત. તો માનવ અન્ય પ્રાણીઓની માફક માત્ર પ્રાણી જ રહ્યો હોત!

પ્રચંડ ઊર્જા

વિકાસનું મૂળ પણ કામ છે. કામ પ્રચંડ ઊર્જા છે, મહાશક્તિ છે. જે પ્રજામાં તે જેટલા પ્રમાણમાં પ્રયુર હોય છે, તે પ્રજા તેટલા પ્રમાણમાં બળવાન, સાહસી તથા મહત્વાકંક્ષી બનતી હોય છે. આખા વિશ્વના ઈતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ કરશો તો ઘ્યાલ આવશે કે પ્રબળ વીર્યવાન પ્રજાએ જ ઈતિહાસનું સર્જન કર્યું છે તથા રાજ કર્યું છે. ઊતરતી કામશક્તિવાળી પ્રજા મોટે ભાગે ગુલામ રહી છે તથા પછાત રહી છે. સૌથી ઓછી મહત્વાકંક્ષાવાળી પ્રજા કામનો આત્યંતિક નિગ્રહ કરનારી બની છે. કામનો આત્યંતિક નિગ્રહ લગભગ શક્ય જ નથી. આ અકુદરતી માર્ગ તો છે જ, સાથે સાથે અનિષ્ટકારી માર્ગ પણ છે. કુદરતનો ટ્રોહ કરનાર દંડિત થયા વિના રહે જ નહિ, તેમ આ અત્યંત નિગ્રહના માર્ગ ચાલનારને પણ દંડ મળતો જ હોય છે.

આત્યંતિક નિગ્રહ અકુદરતી છે

આત્યંતિક નિગ્રહ મોટા ભાગે સ્વैચ્છિક નથી હોતો. ધાર્મિક રીતે સ્વીકારાયેલો આવો નિગ્રહ મોટા ભાગે અપક્ર વયે તથા ગેરમાર્ગ દોરનારી માહિતીઓ-ઉપદેશો વગેરેના દ્વારા લેવાતો હોય છે. પણ સૌથી કરુણતા એ છે કે આવો નિગ્રહ ધાર્મિક પ્રસિદ્ધિના અથવા વાતાવરણમાં અપાય છે તથા પોપાય છે કે પછી સાચી સમજાણ આવ્યા પછી પણ ધાર્મિક વ્યક્તિ ભૂલને સુધારી શકતી નથી. ‘નાક કાપવાથી ઈશ્વરનાં દર્શન થાય છે,’ તેવી માન્યતામાં સપદાયેલા ટોળા જેવું એક કાયર ટોળું ઊભું થાય છે, જે હિંમત કરીને કહી શકતું નથી કે આ અત્યંત નિગ્રહનો માર્ગ અકુદરતી છે, અશક્ય છે, ત્રાસદાયી છે. પેટની પરાધીનતા અને કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠાનું દ્વારા એટલું પ્રબળ હોય છે કે સમજુ માણસો પણ સાચું બોલી શકતા નથી, તેમ સાચી સમજાણ આપી શકતા નથી. ધર્મશ્રદ્ધાયી પૂજાતો વર્ગ જેટલો વધુ કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠાનો દાસ થશે તેટલો જ વધુ તે કાયર હશે. સત્યના માર્ગ ચાલતાં જે કાલ્પનિક આભરું છે તે જવાનો ભય એટલો પ્રબળ હોય છે કે તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ભયંકર કાયરતા સમર્થ ગણાતી વ્યક્તિને પણ ધેરી વળે છે. કદાચ કોઈ હિંમત કરીને આ કાયરતાની વાડને કાપી નાખે તો તેની ઉત્તરવર્તી જિંદગી આશ્રિક, સામાજિક તથા ધાર્મિક એમ બધી રીતે ત્રાસદાયી થઈ જાય છે. મેં આવી અનેક વ્યક્તિઓને ત્રાસદાયી જીવન જીવતાં જોઈ છે. ભૂલને સુધારીને સીધા માર્ગ ચાલવાનાં ત્રાસદાયી ફળો તેમનાં બાળકોને પણ ભોગવવાં પડતાં હોય છે.

ત્રણ અનિષ્ટો

આ બધાનો નિયોડ તો એ જ છે કે ભલે ભૂલો ચાલુ રહે, ભૂલો પૂજાતી રહેશે. સત્ય અને સન્માર્ગ તિરસ્કૃત થતો રહેશે. કામવૃત્તિની બાબતમાં આપણે ગેરમાર્ગ દોરવાઈ ગયેલી પ્રજા છીએ. માત્ર નકારાત્મક વલણવાળા ઉપદેશોનો ધોખ વહાવીને આ ગેરમાર્ગને આપણે ધોરીમાર્ગ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આમાંથી ત્રણ અનિષ્ટો ઉત્પન્ન થયાં છે: (1) સજતીય કામસંબંધો, (2) સ્વજતીય કામસંબંધો અને (3) વિકૃતિ કામસંબંધો. આ ત્રણ અનિષ્ટો પશુપક્ષી વગેરે કોઈ પણ પ્રાણીઓમાં જોવા નથી મળતાં, કારણ કે તે કુદરતસહજ કામવૃત્તિનું પોપણ મેળવે છે. કુદરતસહજ કામવૃત્તિ પણ પ્રત્યેક માણસમાં એકસરખી નથી હોતી. જેમ આહારની બાબતમાં એક માણસ વીસ લાડુ જમીને પણ સારી રીતે પચાવી શકે છે, જ્યારે બીજો માણસ અડધો લાડુ પણ જમી શકતો નથી અને કદાચ જમે તો પચાવી શકતો નથી. આવી જ રીતે કામશક્તિની ક્ષમતા પણ જુદી જુદી હોય છે. એટલે સૌના માટે એકસરખો નિયમ કરી શકાય નહિ. જેમ માત્રાની ક્ષમતાનો બેદ હોય છે, તેમ ઉમરની ક્ષમતાનો પણ બેદ હોય છે.

કેટલાક માણસો બહુ જલદી કામક્ષમતા ગુમાવી બેસતા હોય છે, જ્યારે કેટલાક માણસો ધાળો લાંબો સમય આ ક્ષમતાને ટકાવી શકતા હોય છે. મોટા ભાગે ક્ષમતા કરતાં વધુ દોડનાર, વિકૃત માર્ગ સેવનાર, અકુદરતી નિગ્રહ સેવનાર આવી ક્ષમતા ખોઈ બેસે છે. શારીરિક ક્ષમતા ખોઈ દેનારની વાસના સૌથી વધુ પ્રબળ બની જાય છે. “પ્રાપ્ત હોવા છિતાં જેને ભોગવી ન શકાય અથવા પ્રાપ્ત જ કરી ન શકાય અને તીવ્ર ઈચ્છા રહે તે વાસના છે.” વાસના અશાંતિની જનની છે. બીજી તરફ સમર્થ વ્યક્તિને જે કુદરતી આવેગ આવે છે તે તીવ્ર ઈચ્છા છે, વાસના નથી. ઈચ્છાને પૂરી કરી શકાય. પૂરી થયેલી ઈચ્છા તૃપ્તિ-પરમતૃપ્તિ

અનુભવે તૃપ્તિ એ શાંતિની જનરી છે. જ્યારે જે પ્રબળ ઈરદ્ધાઓને પૂરી ન કરી શકાય તે વાસના છે. આવી વાસનાઓથી રિબાતા માણસો ક્યું અનિષ્ટ નહિ કરે તે જ કહેવું મુશ્કેલ છે. સજાતીય, સ્વજાતીય અને વિકૃત કામચેષ્ટાઓ મોટા ભાગે કુદરતી માર્ગના પરિત્યાગથી થતી હોય છે. જેનાં પરિણામ શારીરિક દુર્બળતા, માનસિક ભીરતા, નિસ્તેજતા, સ્વપ્રત્યે વિકારવૃત્તિ, નિરાશા વગેરેની સાથે ‘એઈડુઝ’ જેવા રોગો અને દુઃખભર્યું જીવન તથા મરણ — આ બધું પ્રાપ્ત થાય છે.

જેણે પ્રજાને સહજ કુદરતી માર્ગથી ગુમરાહ કરીને આ અકુદરતી માર્ગ વાળી છે, તેણે પ્રજા પ્રત્યે મહાપાપ કર્યું છે એમ કહી શકાય. ભારતમાં ઋષિપ્રાણાલિનું જીવન તથા કબીર-નાનક વગેરે ગૃહસ્થાશ્રમી સંતોનું જીવન કુદરતસહજ જીવન છે. ઋષિઓએ કામનો નિગ્રહ નહિ, પણ સંયમ બતાવ્યો છે. સંયમ એ સ્વયં ઔપધિ છે. આ ઔપધિ સંસારમાર્ગ માટે જેટલી કલ્યાણકારી છે, તેટલી જ અધ્યાત્મમાર્ગ માટે પણ કલ્યાણકારી છે. કામદમનનો સર્વાંગી માર્ગ સ્વયં પ્રજા તથા વ્યક્તિનું જ દમન કરી નાખે છે. આવી જ રીતે લગામ વિનાનો કામ પણ વિનાશ જ વિનાશ નોતરે છે.

ઉકેલવાનાં ત્રણ પગથિયાં

આ પ્રશ્નને ઉકેલવાનાં ત્રણ પગથિયાં છે: (1) કુદરતી અભિગમનો સ્વીકાર, (2) લગ્ન-સંસ્થાનો સ્વીકાર અને (3) સંયમીજીવનનો સ્વીકાર.

કુદરતી અભિગમનો સ્વીકાર એટલે ઋષિપ્રાણાલિ પ્રમાણે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર પુરુષાર્થોનું જીવનમાં સંતુલન. કામ એ પરમાત્માનું સર્જન છે. તે પાપ નહિ પણ પવિત્ર છે. કામશક્તિ વિનાના અથવા ઓછી કામશક્તિવાળાં સંતાનોની યાચના કોઈ કરતું નથી. પ્રચંડ વીર્યવાન પ્રજા જ પરાક્રમી અને બાહોશ થઈ શકતી હોય છે. આજીવન અખંડ બ્રહ્મચર્યના નામે ભોગા યુવાનોને બરબાદ થતા બચાવવા જોઈએ. આજીવન અખંડ બ્રહ્મચર્ય એ કુદરતી માર્ગ નથી, સતત તાણમાં જીવવાનો માર્ગ છે. આધ્યાત્મિક જીવન માટે નિગ્રહની નહિ, સંયમની જરૂર છે. સંયમ સ્વયં એક સાધના છે, અધ્યાત્મમનું પૂરક તત્ત્વ છે, તે વાત સમજવવી જોઈએ.

*

6. લગ્નસંસ્થા- 1

અતિનિગ્રહને સફળ કરવા કઠોર નિયમો તથા દેહદમનની પદ્ધતિ એ માત્ર હવાતિયાં જ છે. એક ભૂલને સુધારવા થનારી આ અનેક ભૂલો છે. જીવનને યંત્રાળામય બનાવવાથી કશું મળવાનું નથી. જો કુદરત સાથે મૈત્રી કરી શકાય તો જીવન સહજ અને હળવું ફૂલ થઈ શકે છે.

મોટા ભાગે પશુપક્ષીઓમાં લગ્નસંસ્થા મળી, જોકે થોડા પ્રમાણમાં તેમને ત્યાં પણ લગ્નસંસ્થા જેવી વ્યવસ્થા છે. ટોળામાં રહેનારાં પશુઓ આપત્તિકાળ સિવાય બીજા ટોળા સાથે કામચેષ્ટા નથી કરતાં. વાંદરા વગેરે પશુઓ તથા સારસ વગેરે પક્ષીઓમાં લગ્નસંસ્થાનાં કેટલાંક ચિહ્નો જોઈ શકાય છે. પણ પૂર્વે કહ્યું તેમ માનવ માટે આ પ્રશ્ન સતત સત્તાવનારો પ્રશ્ન છે, એટલે માત્ર કુદરતી પ્રેરણાથી આ પ્રશ્ન હલ નહિ થઈ શકે.

ધર્મ સાથે સંસ્કૃતિ જરૂરી

કુદરત એ ધર્મ છે. તે સનાતન છે, પણ ધર્મની સાથે સંસ્કૃતિની પણ આવશ્યકતા છે. સંસ્કૃતિ માત્ર માનવજીતિ પાસે જ છે. પશુપક્ષીઓ પાસે કુદરતસહજ ધર્મ તો છે, પણ સંસ્કૃતિ નથી. સંસ્કૃતિ એક રીતે જીવનવ્યવસ્થાની મર્યાદાઓ અંકિત કરે છે. જો આવી મર્યાદારેખા દોરવામાં ન આવે તો માનવજીતિ પરસ્પરમાં લડીઝઘડીને બરબાદ થઈ જાય. ઓછામાં ઓછું દુર્બળો માટે તો જીવનની તમામેતમામ તકો જડપાઈ જાય.

ઈસ્લામમાં ચાર પત્નીઓનો નિયમ એ વિધાન અર્થમાં નથી પણ નિષેધ અર્થમાં છે. અર્થાત् “ચાર પત્નીઓ કરવી જ જોઈએ” એવો અર્થ નથી પણ “વધુમાં વધુ ચાર જ કરી શકાય, તેથી વધુ નહિ” એમ નિષેધ અર્થમાં છે. આ નિષેધનું મૂળ કારણ તે સમયે અરબસ્તાનના શક્તિશાળી માણસો મોટા ભાગની બધી સ્ત્રીઓને પોતાની પત્નીઓ બનાવી લેતા, જેથી ગરીબ તથા શક્તિહીન માણસો પત્ની વિનાના રહી જતા. આ દોષના નિવારણ માટે ધારી પત્નીઓની જગ્યાએ ચારની મર્યાદા બંધાઈ. પ્રાચીન ભારતમાં શ્રીરામ સિવાય ક્યાંય એકપત્નીક્રત દેખાતું નથી! શક્તિશાળી માણસો અનેક સ્ત્રીઓને પત્નીઓ બનાવે તો એ બમણી અવ્યવસ્થા કરનારી પદ્ધતિ છે. એક તરફ અનેક પુરુષો કુંવારા રહી જાય તો બીજી તરફ અનેકાનેક સ્ત્રી, પરસ્પરમાં શોક બનીને પતિસુખથી વંચિત થઈ જાય. આ દોષનું નિવારણ એકપત્નીના નિયમથી જ કરી શકાય, એકપત્નીનો વ્યવહારિક આદર્શ, મોટા ભાગે સામૂહિક રૂપમાં અંગ્રેજો (યુરોપિયન પ્રજા)માં જોવા મળ્યો. રાજ, સેનાપતિ, જગીરદાર, કલેક્ટર કે ન્યાયાધીશ કોઈ પણ હોય તે સૌને એક જ પત્ની. નારીસન્માનની દૃષ્ટિએ પણ તે પત્ની તેના પતિની સાથે જ હોય, સભાઓમાં પણ તેનું સ્થાન મોટા ભાગે પોતાના પતિની સાથે હોય. આ બધું નારીસન્માન તથા માનવગૌરવને છાંજે તેવું હતું. આજે હવે લગભગ આખા વિશ્વમાં આ પદ્ધતિ પ્રયત્નિત થઈ રહી છે.

સંસ્કૃતિનું પ્રથમ સોપાન: લગ્નસંસ્થા

લગ્નસંસ્થા વિના દામ્પત્યની સિદ્ધિ શક્ય નથી અને દામ્પત્યની સિદ્ધિ વિના માનવજીતિ ચંચળ, અસ્થિર અને પરસ્પરમાં જઘડી મરનારી થઈ જશે. પશુપક્ષીઓમાં નરમાદાનો સંબંધ કામાચાર તથા પ્રજાવૃદ્ધિ પૂરતો જ છે. પણ માનવજીતિ માટે આ સંબંધ માત્ર કામાચારલક્ષી જ નથી, ધરંસસાર, સગાંસંબંધી, વહેવારો, આર્થિક ચિંતા, શૈક્ષણિક જવાબદારીઓ, વૃદ્ધાવસ્થાના પ્રશ્નો, હુંક અને આપત્તિ સમયે વિશ્વાસપાત્ર ઓથ — આ બધું દામ્પત્યમાંથી નિષ્પત્ત થાય છે. જો લગ્નસંસ્થા ન હોય તો નરનારીનો સંબંધ કણિક સુખોપભોગ માટે થઈ જાય. બાળકોની તમામ જવાબદારીઓ પશુપક્ષીઓની માફક માત્ર સ્ત્રીઓને જ માથે આવી જાય. જીવનમાં સાતત્ય અને વિશ્વાસની જગ્યાએ અસ્થિરતા અને કુલ્લકતા આવી જાય. આ બધા દોષોથી બચવા માનવે સંસ્કૃતિની રચના કરી. સંસ્કૃતિનું પ્રથમ સોપાન તે લગ્નસંસ્થા છે. ધર્મે તેને વિધિ આપી, પવિત્રતા આપી, ભાવના આપી

અને પ્રાગુય અને વાસનાને વાડ આવી. આ વાડ કલ્યાણકારી બની રહે તેવી વ્યવસ્થા કરી.

લગ્નસંસ્થાનાં પણ કેટલાંક દૂધપણો છે જ. પણ તે તો સતત પરિશીલનથી દૂર કરી શકાય તેવાં છે. જો કે જીવનની એક પણ વ્યવસ્થા સંદર્ભે દૂધપણ વિનાની હોઈ શકે જ નહિ. વ્યવસ્થામાત્રમાં કોઈ ને કોઈ દૂધપણ તો રહેવાનું જ. પણ તેમાં સૌથી ઓછાં દૂધપણ તથા વધુ જમાપાસાં હોય તે વ્યવસ્થા ઉત્તમ કહી શકાય. આ દૃષ્ટિએ લગ્નસંસ્થા ઉત્તમ વ્યવસ્થા છે.

પણ લગ્નસંસ્થાથી જ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવી જતો નથી. લગ્નથી જોડાયેલાં નરનારી પણ કામાચારમાં બેફામ ના બની જય તે માટે સંયમની સ્થાપના જરૂરી છે. સંયમ કુદરતથી તથા ભાવનાથી આવે છે. કુદરતે જ એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે જમ્યા પછી તરત જ ઉપરાઉપર જમી શકાય નહિ. યોગ્ય સમય વીત્યા પછી ભૂખ લાગે ત્યારે જ જમવાની રૂચિ થાય. પણ માણસને કુદરતી ભૂખ ન લાગી હોય તોપણ ખા-ખા કરવાની ટેવ પડી શકે છે. આવી કુટેવ કામાચારમાં પણ ન થાય તે માટે કુદરતે પુરુષના અંગને સામાન્ય અને વિશેષ - એમ બે સ્થિતિવાળું બનાવ્યું. પુરુષ ઈરછે તોપણ તે સતત વિશેષ સ્થિતિવાળું ન રહ્યી શકે. તેની વિશેષ સ્થિતિ કાલિક બનાવી — અમુક સમય પછી અને થોડા સમય માટે જ થઈ શકે. આ વ્યવસ્થા ન હોત તો માણસની દુર્દ્દાનો અંત ન હોત. પણ પૂર્વે કદ્યું તેમ એક ભૂખનો આવેગ છે અને બીજો સ્વાદનો આવેગ છે. તેમ કામમાં પણ એક કુદરતી ભૂખનો આવેગ છે અને બીજો સ્વાદનો આવેગ છે. સ્વાદના આવેગને કોઈ છેડો નથી. એટલે, માણસ સતત કામસ્વાદના આવેગમાં દોડ્યા કરતો થઈ જાય.

સંયમની સ્થાપના

આ દોષથી બચવા સંયમની જરૂર છે. સંયમ માટે ઉચિત સમજાળની જરૂર છે જ, પણ માત્ર સમજાળથી સંયમ સ્થિર નથી થતો. આવેગો આગળ ગમે તેવી સમજાળ પણ લાચાર થઈ જાય છે. એટલે સમજાળની સાથે જરૂર છે ભાવનાની. ભાવના શ્રદ્ધામાંથી પ્રગટે છે અને શ્રદ્ધા સ્વયં મનોબળની જનની છે. શ્રદ્ધા વિનાની વ્યક્તિમાં શરીરબળ — બુદ્ધિબળ વગેરે તો હોય, પણ આવેગોની સામે મનોબળ ન હોય. મનોબળ વિના સંયમ શક્ય જ નથી. આવું મનોબળ શ્રદ્ધા દ્વારા સંપાદિત થાય છે. શ્રદ્ધા, સત્સંગ, ભજન, ધ્યાન વગેરે દ્વારા પુષ્ટ થાય છે. એમ કહી શકાય કે જેના ઘરમાં ધાર્મિક વાતાવરણ હશે, તેના મનમાં શ્રદ્ધાનો ભાવ હશે. શ્રદ્ધાનો ભાવ જેમ જેમ દૃઢ થશે, તેમ તેમ જીવનમાં એક પ્રકારની પવિત્રતા, ઉત્તમતાનો જ્યાલ દૃઢ થશે. આવો જ્યાલ વ્યક્તિને અધમતાથી દૂર રહેવાનું બળ આપશે. આ બળ જ સંયમબળ છે. એટલે કુદરતી અભિગમ, લગ્નસંસ્થા અને સંયમ આ ત્રણેનો જ્યાં સરવાળો હશે ત્યાં કામાવેગના ધારણા પ્રશ્નો ઊકલી જશે. જ્યાં ત્રણે નહિ હોય ત્યાં કામાવેગ વિનાશ જ વિનાશ કરી મૂક્યે.

નિયંત્રણ કલ્યાણલક્ષી જોઈએ

લગ્નસંસ્થા સંસ્કૃતિનું પ્રથમ સોપાન છે તેમ પૂર્વે કદ્યું. તેમાં થોડો ઉમેરો કરવો જરૂરી લાગે છે. સંસ્કૃતિ મુજ્યત: માનવતાલક્ષી હોવી જોઈએ. અર્થાત્ પ્રત્યેક માનવ માટે કલ્યાણકારી હોવી જોઈએ, જો કામનો આવેગ વ્યક્તિમાત્રને આવતો હોય અને આ પ્રયંક આવેગમાં વ્યક્તિમાત્ર હચમચી જતી હોય તો સંસ્કૃતિ એવી હોવી જોઈએ કે જેમાં વ્યક્તિમાત્રને આ આવેગોનું શમન કરવાની માનભરી વ્યવસ્થા હોય. જે સમાજમાં કામના આવેગોથી પીડાતાં-રિબાતાં હજારો નરનારીઓ હશે તે સમાજ કદી પણ શુદ્ધ તથા સ્વચ્છ નહિ રહી શકે. જે સમાજમાં ઈરછવા છિતાં પણ લગ્ન વિનાનાં, કજોડાનાં લગ્નોવાળાં, વિધવાઓ, ત્યક્તાઓ, વિધુરો વગેરે મોટા પ્રમાણમાં હશે તે સમાજ અંદરથી સડી ગયેલો, ગંધાતો સમાજ થઈ જશે, કારણ કે આ બધા માનવો છે. એ બધાને કામનો આવેગ આવે જ છે. વહેલા કે મોડા આમાંથી મોટા ભાગના ગેરમાર્ગે તણાવાના જ છે. આ ગેરમાર્ગે તણાવાની એમને ફરજ પડે છે, કારણ કે સમાજવ્યવસ્થા જ એવી છે કે સન્માર્ગે તો એ ચાલી શકે તેમ છે જ નહિ. એક યુવાન ત્યક્તાને મેસલાહ આપી કે તું લગ્ન કરી લે. તેણે કદ્યું કે, મારે લગ્ન કરવું છે, પણ જો હું લગ્ન કરું તો મારી બહેનો પાછી આવે. અર્થાત્

તેમનાં સાસરિયાં તેમને કાઢી મૂકે, કારણ કે અમારા સમાજમાં ત્યક્તાનાં લગ્ન થતાં નથી. એક ભવમાં બે ભવ ન કરી શકાય તેવો નિયમ છે. જોકે પુરુષો એક ભવમાં બે ભવ કરી શકે છે!

એક સાધુ મળ્યા. તેમણે પણ અંતર ખોલ્યું અને કહ્યું કે “તમે સાચી દિશામાં જગૃતિ લાવી રહ્યા છો. મેં જે કંઈ જોયું છે તેથી હું ધૂજ ઉઠ્યો છું. મારે લગ્ન કરીને સન્માર્ગવાળું જીવન જીવવું છે, પણ જો હું આ સાધુપણું છોડી દઉં તો સર્વપ્રથમ તો મારા ઘરમાં જ હાહાકાર થઈ જાય. મારા નાના ભાઈઓ હજુ કુંવારા છે. તેમને કોઈ કન્યા ના આપે અને મારી બહેનો છે તેમને કોઈ પરણે નહિ. એટલે મારે તો હવે મને કે કમને આ ગાહું બેંચવાનું જ છે.”

જો આપણે ચારે તરફ ધ્યાનથી માનવતાવાદી દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરીશું તો દેખાશે કે સમાજવ્યવસ્થાની અમાનવતાભરી દીવાલોમાં હજારો માણસો પિસાઈ રહ્યા છે. જો આવા માણસો ધર્મ વિરુદ્ધ કે સંસ્કૃતિવિરુદ્ધ આચરણ કરે, (આચરણ કરવા મજબૂર થાય) તો તેમાં તેમનો નહિ પણ સમાજવ્યવસ્થાનો જ દોષ ગણાવો જોઈએ. નિયંત્રણ કલ્યાણ માટે હોવું જોઈએ, ગુંગળાઈ મરવા કે ગુંગળાઈને કુમાર્ગ જવા મજબૂર કરનારનું ન હોવું જોઈએ.

*

7. લગ્નસંસ્થા- 2

લગ્નસંસ્થાના પક્ષમાં આટલું કદ્યા પણ ગ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષે અવશ્ય લગ્ન કરી લેવાં જ જોઈએ તેવું ન કહી શકાય. ઓછામાં ઓછું કેટલાંક માણસો તો લગ્ન વિનાનાં રહે એ વધુ હિતાવહ છે. એક તો ચેપીરોગવાળાં, આનુવંશિક રોગવાળાં તથા ખોડવાળાં માણસોએ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. આપણે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જો પશુઓની નસ્લ (વંશ) સુધારી શકતી હોય, વૃક્ષો તથા અનાજ વરેરેની પરંપરાને પ્રયોગોથી વધુ સમૃદ્ધ બનાવી શકતી હોય તો સૌથી વધુ મહત્વની માનવજાતિને પણ વધુ બળવાન, બુદ્ધિમાન તથા ગુણવાન બનાવી શકાય. જો પૂરતી કાળજી ન રખાય તો ઉત્તમ પશુઓ, વૃક્ષો વરેરે પણ લાંબા ગાળે પોતાની ગુણવત્તા ખોઈ બેસતાં હોય છે, તેમ માનવજાત પણ પોતાની ગુણવત્તા ખોઈ બેસે. એટલે આનુવંશિક રોગો, ચેપો, ખોડો (વિકલાંગતા)વાળાં માણસોએ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ.

કોણે લગ્ન ન કરવાં?

બીજું, જે લોકો આર્થિક રીતે પોતાનો ભાર બેચી શકે તેમ ન હોય તેણે લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. લગ્નસંસ્થા એક મોટી આર્થિક જવાબદારી છે. પ્રતિ વર્ષ એવા કેટલાય કિસ્સાઓ બનતા હોય છે, જેમાં રોજ વિનાના કેટલાય યુવાનો, કુટુંબો આત્મહત્યા કરી લેતાં હોય છે. તેમના મર્યાદાની પણ લોકોને કરુણા ઊપજતી હોય છે. માનવતા પણ જાગી ઊઠતી હોય છે, પણ જયારે તેઓ જીવતાં હોય છે અને સ્થાયી મદદની જરૂર હોય છે, ત્યારે તેમને ભાગ્યે જ પૂરતી હમદર્દી મળતી હોય છે. રોજ વિનાનું કોઈ ન રહે એવી અર્થવ્યવસ્થા ગોઠવવી એ સ્વરાજ્યને સુરાજ્યમાં રૂપાંતરિત કરવાનું પ્રથમ પગથિયું કહેવાય. ધર્મની ઉપયોગિતા એકમાત્ર મોક્ષ અપાવવામાં જ હોય તો તે ઉધાર ધર્મ છે. તેનાથી પ્રજાના તાજા અને વાસ્તવિક પ્રશ્નનોનો કદી ઉકેલ આવવાનો નથી. ધર્મનું પ્રથમ કાર્ય છે વ્યક્તિ તથા પ્રજાની ગ્રાથમિક દશા સુધારવાનું. ગ્રાથમિક દશામાં રોજી-રોટી આવી જાય છે.

જેમ આર્થિક રીતે અક્ષમ વ્યક્તિ માટે લગ્ન એક પ્રકારનો ગ્રાસ બની જાય છે, તેમ જ જેમનામાં શારીરિક અક્ષમતા છે, તેવા લોકોએ પણ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. એકની અક્ષમતા એ બીજા માટે ગ્રાસરૂપ, બરબાદીરૂપ બની શકે છે. લગ્ન એ પારસ્પરિક દૈહિક સંતોષ માટેની વ્યવસ્થા છે, તે જ જો શક્ય ન હોય તો તેવી પ્રક્રિયાથી દૂર રહેવું જોઈએ.

અત્યંત અહંકારી અને સ્વકેન્દ્રિત વ્યક્તિઓએ પણ લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. લગ્ન એક નાનીસરખી વિધિ છે, પણ તેનું પૂરું પરિણામ દામપત્ય છે. દામપત્ય એક સાધના છે. પુરોહિતોની વિધિમાત્રથી તે સિદ્ધ થતી નથી, તેના માટે નરનારી બન્નેએ લાંબી અને કઠોર સાધના કરવી પડતી હોય છે. કન્યા સર્વતોભાવેન પતિમાં સમર્પિત થાય તથા વર સર્વતોભાવેન કન્યામાં પ્રત્યાર્પિત થાય તો જ સફળ દામપત્યની સિદ્ધ થઈ શકે. જે લોકો બહુ અહંકારી તથા માત્ર સ્વલ્ખલી હોય છે, તેવાં માણસો સમર્પિત કે પ્રત્યાર્પિત થઈ શકતાં નથી. આવાં માણસો બાધ્ય જીવનમાં ગમે તેટલાં મહાન હોય તોપણ લગ્નજીવનમાં તદ્દન નિષ્ફળ થતાં હોય છે. તેમનું લગ્નજીવન તેમના માટે ઉપાધિ કે ગ્રાસરૂપ થઈ જતું હોય છે. આવાં માણસોએ લગ્ન કરતાં પહેલાં પોતાની પ્રકૃતિનો વિચાર કરવો જોઈએ.

જે લોકો જીવનનું કોઈ ખાસ વ્રત (લક્ષ્ય) લઈને જીવન જીવવા માગે છે, તેમણે પણ પોતાના લક્ષ્યને અનુકૂળ પાત્ર મળવાની સ્થિતિ કે સંભાવના ન હોય તો લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય કે વૈજ્ઞાનિક જેવાં મહત્વનાં ક્ષેત્રોમાં જે ખૂંપી જવા માગતા હોય, જેમની પ્રવૃત્તિમાં સતત સાહસ, મરણિયાપણું તથા સતત શત્રુતાની છાંય રહેતી હોય, જે બીજા પાત્ર માટે તથા પોતામાં સ્વજનનો (પુત્રાદિ) માટે પૂરતો સમય ન આપી શકતા હોય તેવા વ્રતધારી માણસોએ પોતાના વ્રતને અનુકૂળ પાત્ર ન મળે તો લગ્નજીવનથી મુક્ત રહેવું. આવા માણસો કોઈ એક નિશ્ચિયત મહાન લક્ષ્ય માટે જીવન જીવતા હોય છે. તેમને પોતાનું મહાન લક્ષ્ય છોડવું પડે અથવા ઢીલું કરવું પડે તેવાં લગ્નનો કરતાં તે લગ્ન વિનાના રહે તે જ ઉત્તમ.

વैराग्य, અરुचि, લાગણી દુભાવના આધાત વગેરે અનેક કારણોસર જેમની માનસિક દશા સ્વસ્થ ન હોય તેવા માણસોએ પણ સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી લગ્નની જવાબદારીથી મુક્ત રહેવું જોઈએ. લગ્નસંસ્થાનો એવો અર્થ હરગિજ ન કરવો જોઈએ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ અનિવાર્ય રીતે લગ્ન કરવાં જ જોઈએ અથવા પ્રત્યેક વ્યક્તિને બળજબરીથી પરણાવી જ દેવી જોઈએ!

લગ્નસંસ્થા – ધોરીમાર્ગ

પણ લગ્નસંસ્થા એ મુખ્ય ધોરીમાર્ગ છે. અનેક પ્રકારની વ્યવસ્થા પછી માનવજાતે આ વ્યવસ્થા સ્વીકારી છે. તેનાં ઉધારપાસાં છે, તોપણ તેનાં જમાપાસાં ઘણાં મોટાં છે. આ સંસ્થાની દૃઢતા સાથે માનવસમાજની શાંતિ તથા સુખ જોડાયેલાં છે. એટલે પ્રત્યેક શાશ્વત માણસે લગ્નસંસ્થાનું પૂરા પ્રયત્નથી સમર્થન તથા જતન કરવું જોઈએ.

ઉપર જ્યારે એમ કલ્યાં કે માનવજાત માટે આ ધોરીમાર્ગ છે, ત્યારે તેનો અર્થ એ પણ થયો કે ધોરીમાર્ગની આજુભાજુ પગદંડીઓ પણ હોય જ છે. પ્રત્યેક વ્યવસ્થાના થોડાક અપવાદ રહેવાના. પગદંડીઓ એ સમાજમાન્ય માર્ગ નથી હોતો, તો પણ પ્રત્યેક સ્થળે આધીપાતળી પગદંડીઓ પડી જ જતી હોય છે. તેનું મુખ્ય કારણ લગ્નસંસ્થાની અપૂર્ણતા અથવા સીમિત ક્ષમતા જ માત્ર નથી, માણસોની અસંયમવૃત્તિ પણ કારણ છે. માણસોની અસંયમવૃત્તિને જો સીમાબદ્ધ કરવામાં ન આવે તો તેથી માનવજાતને ભયંકર હાનિ થતી હોય છે. ધર્મનું કામ સીમાબદ્ધ કરવાની ભાવના જગાડવાનું છે. ‘આવું ન કરાય’ એવી મનોવૃત્તિ જ્યાં સુધી માનવજાતમાં દૃઢ હશે, ત્યાં સુધી આધીપાતળી પણ સીમાબદ્ધતા રહેશે. પણ જો ‘એમાં શું થઈ ગયું?’ એવી વૃત્તિ વિકસી તો પ્રજા સીમાની પાળને તોડી નાખીને રેલાઈ ગયેલી નદીની માફક રેલાઈ જશે, તો તે લગ્નસંસ્થા અને દામ્પત્યનું સુખ ખોઈ બેસશે. વફાદારી વિના પ્રેમની કલ્પના ન કરી શકાય. પ્રેમ વિના દામ્પત્યની સિદ્ધિ શક્ય જ ન થઈ શકે. એટલે વફાદારી એ લગ્નસંસ્થાનો મૂળાધાર થયો. વફાદારી માત્ર સમજણુંથી દૃઢ નથી થતી. શ્રદ્ધા-ભાવના વિનાની કોરી સમજણું કપરા સમયમાં કાયર બની જતી હોય છે. જીવનના કપરા સમયમાં વ્રતપાલનનું ખરું બળ શ્રદ્ધા-ભાવનામાંથી આવતું હોય છે. આ કામ ધર્મ જ કરી શકે, એટલે ધર્મ વિના માત્ર સમજણુના જોરે સીમાબદ્ધતા સ્થાપી ન શકાય. સત્યવાનસાવિત્રીની કથા સાચી હોય કે કલ્પનિક હોય, પણ એ કથા જીવનધડતરના પ્રથમ પગથિયે જીવનને પતનથી બચાવવા માટે બહુ મોટું બળ પૂરું પાડે છે. તેની ભારોભાર ઉપયોગિતા સ્વીકારવી જ રહી.

એક પક્ષનું સોગઠું ન બને

આમ છતાં લગ્નસંસ્થા કૂર અથવા નિષ્પ્રાગું ન બની જાય તેની પણ કાળજી રાખવી રહી.

લગ્નસંસ્થા નિષ્પ્રાગું ત્યારે બની જતી હોય છે જ્યારે ધર્મ, રાજ્ય અને સમાજ બળવાન-સમર્થ માણસોનું રમકું બની જતાં હોય છે. પ્રાચીન કાળમાં બહુપત્નીત્વ પ્રથા એ સામાન્ય બાબત હતી. (શ્રીરામ સિવાય ભાગ્યે જ ક્યાંય એક પત્નીવિત જોવા મળે છે.) પાંચ-દસ-પચીસ પત્નીઓ સુધી તો ટીક, કેટલાક રાજાઓ, મહારાજાઓ, નવાબો કે બાદશાહોને સેંકડો પત્નીઓ હોવાનું આપણે જાણીએ છીએ. આનું નામ લગ્નસંસ્થાની ચેતનાના ન કહેવાય. નવાઈ એ છે કે ધર્મે આ લોકોને રોક્યા નથી. જાણે કે નિયમો બધા દુર્બળો માટે જ હોય તેવી રીતે ધર્મગુરુઓ વત્યા લાગે છે. લગ્નસંસ્થા, સ્ત્રીપુરુષમાંથી કોઈ પણ એકના જ પક્ષનું સોગઠું બની જાય તો બીજા પક્ષનું જગ્બર શોષણ થવાનું જ. એકની સાથે જ્યાં વિધિસર કે વગર વિધિએ અનેક લોકો જોડાયાં હોય ત્યાં ન પ્રેમ હોય, ન દામ્પત્ય હોય, ત્યાં માત્ર અસીમ કામવાસના જ હોઈ શકે. જ્યાં એક તરફ ભિલભિલાટ હોય અને બીજી તરફ માત્ર ડૂસકાં જ ડૂસકાં હોય, ત્યાં લગ્નસંસ્થા નિષ્પ્રાગું થઈ કહેવાય. જો સ્ત્રીઓ માટે લગ્નસંસ્થાની નિશ્ચિયત મર્યાદાઓ હોઈ શકે તો પુરુષો માટે પણ તેવી મર્યાદાઓ હોવી જ જોઈએ. પ્રજાજીવનમાં એકપત્નીવિતનો વ્યાપક નિયમ અંગ્રેજો (ગોરી પ્રજા) આવ્યા પછી જાગ્રત થયો. આજે તો તેણે કાયદાનું રૂપ ધારણ કરી લીધું છે, જે ઉત્તમ છે.

પશ્ચિમમાં સ્થિતિ

પશ્ચિમમાં લગ્નસંસ્થા નિષ્પાણ થતી જાય છે તેનું કારણ અહીંના કરતાં જુદું જ છે. ત્યાં પુરુષ બે પતનીઓ તો નથી રાખી શકતો, પણ ઔદ્યોગિક વિકાસ, વિજ્ઞાન અને ધર્મની પકડ જતી રહેવાથી મોટા ભાગનાં સ્ત્રીપુરુષો બન્ને સ્થાયી લગ્નજીવનને બંધિયાર જીવન માનતાં થયાં છે. મુક્ત જીવનના નામે તેઓ વધુ ને વધુ મુક્ત સાહચર્યની અપેક્ષાવાળાં થયાં છે, એટલે લગ્નસંસ્થા નિષ્પાણ થવા લાગી છે એટલે પ્રસન્ન, સ્થાયી અને વિશ્વાસપાત્ર દામ્પત્ય દુર્લભ થવા લાગ્યું છે. નિયમો વિના વ્યવસ્થા હોઈ શકે જ નહિ. જ્યારે નિયમોને જ બંધન માનવામાં આવે અને તેને તોડી નાખવાના પ્રયત્નો થાય ત્યારે મુક્તિ તો મળે પણ તે વિનાશકારી સ્વરચ્છંદ્તા જ બની રહે. એટલે નિયમો જીવન માટે જરૂરી વાડનું કામ કરે છે.

‘કન્યાદાન’થી આરંભાયેલું શોષણ

પણ નિયમો જ્યારે કઠોર, કઠોરતમ અને કૂર બને ત્યારે પ્રજા મર્યાદાનું સુખ ભોગવવાને બદલે પોતાના જ નિયમોથી રિબાતી થાય, ત્રાહિમામું થઈ જાય. લગ્નસંસ્થાના નિયમોમાં પણ આવું થઈ શકે. વૈદિક્યુગમાં કન્યાને સ્વયંવરની છૂટ હતી, ત્યાં પુરોહિત્યુગમાં ‘કન્યાદાન’ની પ્રથા શરૂ થઈ. પિતા પોતાની કન્યાનું દાન, પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ગમે તેને આપી શકે છે. આ નિયમથી કન્યાનું શોષણ શરૂ થયું. કન્યાની પોતાની કોઈ પસંદગી નહિ, કોઈ અવાજ નહિ, માબાપને ઠીક લાગ્યું ત્યાં ગોઠવી દીધું અને જે સ્થળે ગોઠવ્યું તે સ્થળ કસાઈવાડો હોય કે નરકાગાર હોય તો પણ કન્યાએ તેને સ્વીકારવાનું તથા પાર પાડવાનું. આ ધર્મ તથા સંસ્કૃતિ થઈ. બીજા પક્ષે પુરુષ માટે પણ આવું જ થયું. નાના બાળકનાં માબાપ જે કાંઈ ગોઠવે તે ગમે તેટલું પ્રતિકૂળ હોય તો પણ પેલાએ સ્વીકારવાનું તથા પાર પાડવાનું.

નિયમોની કૂરતા

એ સાચી વાત છે કે પ્રત્યેક માબાપ પોતાનાં બાળકોનું ભલું જ ઈચ્છતાં હોય છે તથા તેઓ સુખી થાય તેવા જ પ્રયત્નો કરતાં હોય છે, તો પણ કેટલાંક માબાપ સ્વાર્થ તથા લોભ માટે, તો કેટલાંય અન્ય અનેક કારણોસર લાકડે માંકડું વળગાડી હેતાં હોય છે. તેમની ભૂલોને સુધારી જ ન શકાય અને માત્ર રિબાઈ રિબાઈને જીવન જિવાય તે નિયમોની કૂરતા છે. આદર્શોની વાડ જીવન માટે જરૂરી છે, પણ જીવનને જ ભરખી જાય તેવા આદર્શો એ અંતિમવાદ છે. ત્યક્તા, વિધવા, વિધુર કે અન્ય ઈચ્છા હોવા છતાં લગ્ન કરી જ ન શકે તેવા નિયમો એ કૂરતા છે. આ તો પ્રત્યક્ષ નિયમોની કૂરતા થઈ, પણ જ્યાં નિયમોની છૂટ આપતા હોય પણ વાતાવરણ કે પરિસ્થિતિ એવી હોય કે તે છૂટનો ઉપયોગ જ ન થઈ શકે તો તે પ્રચ્છન્ન કૂરતા છે. દહેજ, કન્યાવિક્ય, વરવિક્ય, જ્ઞાતિ કે ગોળનો બાધ વગેરે એવાં કારણો છે, જેને કારણે ઘણા લોકો માટે લગ્નસંસ્થા સહજ અને સરળ વિધિ ન રહેતાં કૂર નહિ તો કઠોરતમ પ્રક્રિયા બની ગઈ છે. આ કઠોરતાથી જ્યાં અનેક લોકો લગ્નવંચિત રહે છે, ત્યાં ઈચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પણ રાજમાર્ગની સાથે સાથે પ્રગટ કે અપ્રગટ પગદંડીઓ શરૂ થઈ જાય છે. જેમ કડક કાયદાઓ હોવા છતાં વગર ચોપડાનો વ્યાપાર અટકાવી શકતો નથી, તેમ લગ્નસંસ્થાની કઠોરતા ગમે તેટલી મજબૂત કરવામાં આવે તો પણ આ પગદંડીઓને સંદર્ભ ભૂસી શકતી નથી. કેટલાક ધર્મોએ લગ્નબાધ્ય કામાચારને સૌથી ભયંકર પાપ માનીને તેવાં માણસોને પથ્થરોથી મારી નાખવા સુધીનો દંડ કર્યો. ભારતમાં પણ પ્રાચીનકાળમાં આ શલોકો લખાયા છે. જે સ્ત્રીવ્યબિચાર કરે છે, તેમને માટે-

**ભર્તારં લંધયેદ્ય યા સ્ત્રી સ્વજ્ઞાતિરૂપદર્પિતા
તાં શ્વભિ: ખાદયેદ્ય રાજા સંસ્થાને બહુ સંસ્થિતે॥**

(મનુસ્મૃતિ 8/371)

અર્થાત્ જે સ્ત્રી જ્ઞાતિરૂપ વગેરેના અહંકારથી પોતાના પતિની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને પરપુરુષનું સેવન કરે, તેને રાજ ઘણાં લોકો ભેગાં થતાં હોય તેવા સ્થાને કૂતરાઓ દ્વારા ફાડી ખવડાવે.

આવો જ અપરાધ જો પુરુષ કરે તો?

પુમાંસં દાહયેત् પાપં શયને તત્ત્વ આયસા
અભ્યાદધ્યુ શ્રી કાષાનિ તત્ત્વ દહ્યેત પાપકૃતૃ॥

(મનુસમૃતિ 8/372)

પરસ્ત્રીગમન કરનાર પુરુષને લોકાના ધગધગતા તવા ઉપર સુવાડીને લોકો પાસે લાકડાં નંખાવીને તેને જીવતો જ બાળી મૂકે!

જો કે આટલો કઠોર દંડ કોઈને અપાયો હોય તેવું કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી. તો પણ તત્કાલીન વિવિષેતા લગ્નેતર સંબંધો પ્રયે કેવું વલણ ધરાવતા હતા, તેનો આ નમૂનો છે. મનુસમૃતિનું દંડવિધાન બધાં જ નરનારીઓને બધા જ અપરાધો માટે સરખો દંડ નથી બતાવતું. મનુસમૃતિ વર્ણા પ્રમાણે દંડ આપે છે. કામાચારના સમાન અપરાધ માટે શૂદ્રને તે ભયંકર દંડ સૂચવે છે, તો ઉપરના વર્ણા માટે તે હળવો થતો જાય છે.

આટલા કઠોર દંડો પણ પગદંડીઓ તદ્દન ભૂસી શકાઈ નહિ, તેનાં પ્રમાણ પુરાણો છે. પુરાણોમાં અસંખ્ય ઉદાહરણો જોઈ શકાય છે. જો મનુસમૃતિના દંડવિધાન પ્રમાણે પુરાણનાં પાત્રોને દંડ કરવામાં આવે તો, આદર્શ પાત્રોની સંખ્યા નગણ્ય જેવી થઈ જશે.

નિયમો અને દંડમાં વિવેક

પૂર્વે કહ્યું તેમ નિયમો હોવા જ જોઈએ, નિયમભંગને જો દંડ સાથે ન જોડાય તો નિયમોને સ્થાપી ન શકાય. એટલે નિયમો પણ હોવા જોઈએ અને દંડ પણ હોવો જોઈએ. પણ નિયમો જક્કી ન હોય, ફૂરતાભર્યાં ન હોય; નિયમોમાં પણ ઉદારતા હોવી જોઈએ. અપરાધીની સાચી સિથિતી પ્રમાણે તેની સાથે વ્યવહાર થવો જોઈએ. એક શ્રીમંત માણસ માત્ર પોતાના મોજશોખ માટે કોઈની વાડીનાં ફૂળ ચોરે અને એક અત્યંત ગરીબ માણસ પોતાનાં ભૂખે મરતાં બાળકોને ખવડાવવા ફૂળ ચોરે, તો બન્ને પ્રત્યક્ષત: ચોર હોવા છતાં બન્નેની ચોરીની પૃથ્બીભૂમિ જુદ્દી છે. એટલે બન્ને સાથેના વ્યવહારમાં ભેદ કરવો જરૂરી છે. આવી જ રીતે એક પરિણીત વ્યક્તિ માત્ર મોજશોખ માટે ગમે તેવો કામાચાર કરે અને એક ફરજિયાત વિધવા, ત્યક્તા, વિધુર કે અન્ય કોઈ કારણસર ધોરી માર્ગ ઉપર ચાલવાની ધાર્મિક, સામાજિક કે અન્ય કોઈ અક્ષમતાવાળી વ્યક્તિ લાયારીથી, ગુંગળાઈને પગદંડી ઉપર ચાલે તો તેની પૃથ્બીભૂમિને સમજીને તેની સાથે ઉદારતાભર્યું વલણ અપનાવવું જોઈએ. ઉત્તમ ધર્મ અને સમાજવ્યવસ્થા તો એને જ કહી શકાય કે જન્યાં કોઈને ફરજિયાત ગુંગળાતું જીવન જીવવું ન પડે. સૌને માનવીય આવશ્યકતાઓ સહજ રીતે મળી રહે.

માનવીય વ્યવસ્થા ગોઠવો

પશ્ચિમે પહેલાં પથ્થરો મારવાની ફૂરતાને ધર્મ માન્યો. પણ અંતે પ્રજા વિદ્રોહી બની અને બધું ફેંકી દીધું. હવે ત્યાં રાહદારી માર્ગ પગદંડી થઈ જવા બેઠો છે અને પગદંડીઓ રાહદારી માર્ગ થઈ રહી છે. આપણે ત્યાં પણ જો આવી દશા ન કરવી હોય તો આ કુદરતી પ્રયંક આવેગને કુદરતની દૃષ્ટિએ જોઈએ, સ્વીકારીએ તથા તે માટે માનવીય વ્યવસ્થા ગોઠવીએ. સ્વચ્છંદી પ્રજા કદી મહાન ન થઈ શકે. પણ સ્વચ્છંદને રોકવાનો રસ્તો માત્ર કઠોર નિયમો નથી, પણ માનવતાવાદી ઉદાર તથા સરળ નિયમો છે. આવી વ્યવસ્થા જ સ્વચ્છંદનાને રોકી શકશે. જે લોકો કામના પ્રયંક આવેગને આત્યંતિક નિગ્રહથી ખાળવા માગે છે, તે દુઃસ્વાનના માર્ગ ચાલી રહ્યા છે અને પોતાની સાથે પ્રજાને પણ ગુમરાહ કરી રહ્યા છે.

8. આવેગો અને લાગણીઓ- 1

મોહ

સૃષ્ટિરચનામાં આપણે આવેગોની સૃષ્ટિનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ. પૂર્વ પ્રકરણમાં સૃષ્ટિના સાતત્યને ચાલુ રાખવા રચનારે એવી રચના કરી કે નરમાદામાં પ્રચંડ કામાવેગ વંટોળિયાની માફક ઉત્પન્ન થાય, તે એટલો પ્રચંડ કે ડાયો અને શાણો માણસ પણ સૂધુ-ભૂધ-ભાન-વિવેક ભૂલીને વ્યાકુળ વ્યાકુળ થઈ જાય. બરેખર તો કામના વંટોળિયા આગળ કોઈ ડાયો-શાણો છે જ નહિ. લગભગ બધા જ પામર છે. સૃષ્ટિની પરંપરા ચાલુ રાખવા આ પ્રચંડ આવેગ જરૂરી હતો.

કામ: મિત્ર અને શત્રુ

આ આવેગ મિત્ર પણ છે અને શત્રુ પણ છે. જો તેનું યોગ્ય આયોજન તથા વ્યવસ્થા કરી હોય તો મિત્ર છે, પણ જો તેવું ન કરી શકાયું તો તેથી મોટો કોઈ શત્રુ નથી. પ્રત્યેક શક્તિ સદ્ગુપ્ત્યોગથી જ કલ્યાણકારી બને છે. દુરૂપ્યોગ અથવા પ્રતિઉપ્યોગ વિનાશ જ નોતરે છે. સંયમમાં નિયંત્રણ છે, અસંયમમાં સ્વરચ્છંદતા છે અને માત્ર નિગ્રહમાં ગુંગળામણ થઈને વિસ્ક્રોટ છે. પ્રથમ માર્ગ કલ્યાણમાર્ગ છે, મિત્ર-માર્ગ છે. બીજો માર્ગ શત્રુમાર્ગ છે અને ત્રીજો માર્ગ વિદ્રોહ માર્ગ છે.

આવેગો અને લાગણીઓ

પણ જીવન સાથે માત્ર આવેગો જ જડાયેલા નથી, આવેગોની સાથે લાગણીઓ પણ જડાયેલી છે. એક માણસને તીવ્ર ભૂખ લાગી છે અને તે ખાંડિ ખાંડિ કરી રહ્યો છે, તે આવેગ છે પણ તે અમુક જ માણસના હાથની રસોઈ જમવા માગે છે તે લાગણીઓ છે. રસોઈના સ્વાદ કરતાં પણ નિશ્ચિયત માણસની બનાવેલી કે પીરસેલી રસોઈમાં જે વિશિષ્ટ સ્વાદ આવે છે તે લાગણીનો સ્વાદ છે. કામની બાબતમાં જેમ માનવજાત પશુપંખીઓથી જુદી પડે છે (પશુ-પક્ષીઓ વગેરે માત્ર નિર્ધારિત સમય પૂરતાં જ કામાતુર થતાં હોય છે, જન્યારે માનવ બારે મહિના આવી દશા ભોગવતો હોય છે), તેવી જ રીતે લાગણીઓના ક્ષેત્રમાં પણ તેને અસાધારણ તીવ્રતા રહેતી હોય છે. કામાતુર પશુ, કોઈ પણ પશુ સાથે તૃપ્તિ અનુભવી શકે છે. પણ માણસને પોતાના માન્ય કરેલા માણસની જ અપેક્ષા રહે છે. એવાં ધણાં દંપતી જોવા મળશે જે લગ્નથી જોડાયેલાં હોવા છતાં હૃદયથી એકબીજાને સ્વીકારી શકતાં નથી, કારણ કે તેમની લાગણીઓ મળતી નથી. ક્યાંક બીજે મળેલી છે, એટલે મન મળી શકતાં નથી. સૃષ્ટિકર્તાએ કેવી ગજબની લાગણીઓ બનાવી છે? ગમો અને આગુંગમો આ લાગણીઓથી જન્મ લેતો હોય છે.

બુદ્ધિની ગુંચો ઉકેલવી કર્ઠિન નથી, પણ લાગણીઓની ગુંચો ઉકેલવી અત્યંત કર્ઠિન છે.

જીવન શારીરિક સંઘર્ષમાં વીતે છે, બૌદ્ધિક દલીલબાળ્યાઓમાં વીતે છે પણ સૌથી પ્રબળ સંઘર્ષ તો લાગણીઓની દુનિયામાં ચાલતો હોય છે. લાગણીઓનું ગણિત બુદ્ધિથી પરનું ગણિત છે. બુદ્ધિવાદની રોશાની ધારી વાર લાગણીઓની દુનિયાને અજવાણી નથી શકતી. એક મિલમાલિકની પત્ની, પોતાનાં બાળકો સાથે પતિને, બંગલાને, મિલકતને, સ્વજનોને તરછોડીને વિધર્મા ડ્રાઈવર સાથે ઝૂંપડામાં રહેવા ચાલી જાય છે અને સમજાવવા છતાં પાછી નથી આવતી, તેનું એકમાત્ર કારણ લાગણીઓ છે. હા, ભલે તે આંધળી લાગણીઓ હોય, ભલે તે બરબાદ કરી નાખનારી લાગણીઓ હોય પણ આ વાસ્તવિકતા છે. માનવજાત માટે તે ભયંકર પ્રશ્નો ઊભા કરી મૂકે છે. હન્યા, આત્મહત્યા, ખુનામરકી, પાગલપણું આ બધું આ લાગણીઓના કારણે બનતું હોય છે. જો આ લાગણીઓ ન હોત પછી ભલેને આવેગો આવ્યા કરે. અરધા મશીનની માફક માણસ ગમે ત્યાંથી આવેગોની તૃપ્તિ કરી લેત, પેટ્રોલ જ પુરાવવું છે ને, ગમે તે પંપથી પુરાવી લીધું, બસ કામ પૂરું થયું. પણ લાગણીઓએ માનવજાતને સર્વોત્તમ ચેતના આપી. અમુક જ પંપનું પેટ્રોલ જોઈએ. બાકીના સોને મઢ્યા હોય તોપણ તેની સામે આંખ ઉધાડીને પણ નથી જોવું. આ લાગણીઓથી પ્રેમગાથાઓ સર્જેટ. ભક્તિગાથાઓ તથા શૌર્યગાથાઓ પણ સર્જેટ, જો આ

બધામાંથી લાગણીઓને બાદ કરો તો કોઈ ગાથા જ ન રહે.

ઘણી વાર લાગણી વિનાના આવેગો હોય છે, તો ઘણી વાર લાગણી સહિતના આવેગો હોય છે. પાંચ વર્ષની બાળકી ઉપર બળાત્કાર કરનારને કોઈ જ લાગણી નથી, માત્ર આવેગ છે — આંધળો આવેગ. આ વ્યક્તિને દંડ તો મળવો જ જોઈએ. પણ તેનું મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્વેષણ પણ થવું જોઈએ. માત્ર દંડવિધાનથી પ્રશ્ન ઉકેલી શકાતો નથી. મહર્ષિ ચાણક્યે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં વેશ્યાવૃત્તિનું સમર્થન કર્યું છે તે એટલા માટે કે પ્રત્યેક નગરને ગટર તો જોઈએ જ. જો ગટર બંધ કરી દેવાશે તો રાજમાર્ગો ગંદકીથી ઊભરાઈ જશે. આવી જ રીતે પ્રત્યેક પ્રજામાં કેટલાક પ્રમાણમાં એવા માણસો રહેવાના જેમને આવેગોના શમનનું કોઈ સાધન નહોં મળ્યું હોય. આવા માણસો હડકાયા કૂતરા જેવા થઈને ભદ્રપ્રજાના જીવનને દૂષિત ન કરે તે માટે રાજનિયંત્રણ સાથે આ વ્યવસ્થા જરૂરી છે. આ માત્ર આવેગોના ઊભરા ઠાલવવાનું સ્થાન છે. ઘણી વાર આવી જ દશા ભદ્ર અને સુખી ગણાતા માણસોના લગ્નજીવનમાં પણ થતી હોય છે. લાગણીશૂન્ય, માત્ર આવેગો પૂરતો જ વ્યવહાર, લાગણીની હુંકું કે ઉખા વિનાનાં સમશાનમાં ભેગાં થયેલાં શબ્દ જાણે કે સંસાર માંડી બેઠાં ન હોય!

આવેગોનું મૂળ મોહ

લાગણીઓનું મૂળ મોહ છે. મોહમાંથી મમત્વ વગેરે ભાવો પેદા થાય છે. પદ્રિપુઅં (કામ, કોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર)માં મોહ પણ શત્રુને બતાવાયો છે. એટલે ધાર્મિક માણસો લોકોને સતત મોહથી મુક્ત થવાનો ઉપદેશ આપ્યા કરે છે. મને લાગે છે કે મોહને સમગ્રતાથી ન સમજવાના કારણે તેનાથી છૂટવાની વાત કરવામાં આવે છે. સૃષ્ટિપરંપરા ચાલુ રાખવા જેણે કામની રચના કરી છે, તેણે જ રચેલી સૃષ્ટિને જિવાડવા-પોષવા-વધારવા મોહની રચના કરી છે. જેમ કામ તેના સેતુ માટે મંગલમય છે તેમ મોહ પણ એક સીમામાં મંગલમય છે. જો કામ પ્રત્યેક સ્થિતિમાં શત્રુ જ હોય તો લોકો પોતાના માટે અથવા પોતાનાં બાળકો માટે કામહીનતાની આપેક્ષા રાખો, પ્રાર્થના કરો. પણ જો કોઈના ત્યાં કામહીન બાળક જન્મે તો તેથી તેનાં માબાપને દુઃખ જ થાય છે. એટલે કામને માત્ર શત્રુ માનવો તે યોગ્ય નથી. તેને જો તેની સીમામાં રાખી શકાય તો તે મિત્ર પણ છે. આવી જ રીતે મોહ પણ પરમેશ્વરનું માંગલિક વરદાન છે. મોહ આવેગ નથી, લાગણી છે. લાગણીઓનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે. આવેગથી રચાયેલી સૃષ્ટિ એટલે બાળક. ગાય, કૂતરી કે ચકલી વગેરે પ્રાણીઓને જુઓ. પોતાનાં તરતનાં જન્મેલાં બચ્ચાં કે દીડાં પાસેથી તે ભૂખી, તરસી હોય તોપણ ખસતી નથી. જેણે બચ્ચાંની સૃષ્ટિ કરી છે તે તેનું જતન પણ કરવા માગે છે. એટલે તેનામાં તીવ્ર લાગણીઓ મૂકી છે. જો આ લાગણીઓ ન હોત તો જન્મેલા બચ્ચાને મૂકીને મા ચાલતી થાત. ‘મારે શું?’ નું દર્શન સ્થિર થયું હોત. પણ મા ચાલતી નથી થતી. બચ્ચા ઉપર દયા કે કૃપા કરવા તે અટકી નથી, પણ પેલા નિર્માનાએ તીવ્ર લાગણીઓ દ્વારા તેને અટકાવી છે. તેની તાકાત નથી કે તે બચ્ચાને પડતું મૂકીને ચાલી જાય. જો આ તીવ્ર લાગણીઓ ન રચાઈ હોત તો પ્રત્યેક બચ્ચાં જન્મીને મરી જાત, પૂર્વે કદ્યું તેમ માનવજાત આવેગોની માફક લાગણીઓના ક્ષેત્રમાં પણ પશુ-પક્ષીઓથી જુદી પડે છે. પશુપક્ષીઓની લાગણીઓ બચ્ચાના મોટા થવાની સાથે મંદ પડતી પડતી સમાપ્ત થઈ જાય છે. બચ્ચાં હરતું-ફરતું કે ચરતું થયું એટલે લાગણીઓ સમાપ્ત.

લાગણીઓની ભૂખ સહુને છે

પણ માનવજાત માટે લાગણીઓનું સાતલ્ય જીવનભર રહે છે, માનવબાળક મોટું થાય, પરણે, તેનાં પણ બાળકો થાય, પાછાં તે પરણે અને તેનાં પણ બાળકો થાય, તો પણ વૃદ્ધ માણસોની લાગણીઓ સમાપ્ત થતી નથી. કદાચ આ જ કારણસર વૃદ્ધ્યોને સતત કથાઓ સંભળાવવી પડતી હશે; માણસની લાગણીઓ પશુઓની તુલનામાં ઘણી મોટી તથા સતત રહેનારી છે, એટલે માનવજાત માટે સૌથી મોટા પ્રશ્નો લાગણીઓમાંથી પેદા થતા રહે છે. માનવ સૌથી વધુ સુખી લાગણીઓથી છે અને સૌથી વધુ દુઃખી પણ લાગણીઓથી છે! કેટલાક અધ્યાત્મવાદીઓ લોકોને એમ સમજાવે છે કે તમામ લાગણીઓને કચડી નાખો. કોઈના પ્રત્યે મમત્વ કે લાગણી ન રાખો. આ લાગણીઓ જ જીવનનું બંધન છે. આવું કહેનારા પણ અંદરથી તો ઈચ્છે છે કે મારા પ્રત્યે લોકોની લાગણીઓ રહે તથા વધે. જો શિષ્યો તથા અનુયાયીઓ ગુરુ પ્રત્યે લાગણીહીન થઈ જાય તો ગુરુઓના દુઃખનો પાર ન

રહે. ગુરુઓ પણ દૂરછે છે કે એકમાત્ર અમારા પ્રત્યે જ લાગણી ધરાવનારા શિષ્યો અમને મળે. લાગણીઓની ભૂખ ત્યાગી અને રાગી બન્નેને સરખી જ રહેતી હોય છે!

મોહનાં સંતાનોઃ રાગ અને દ્વૈપ

લાગણીઓની રચના જો એકપક્ષીય થઈ હોત તો કદાચ તે રસ વિનાની થઈ ગઈ હોત એટલે રચનાકારે તેને દ્વિમુખી બનાવી દીધી. રાગ અને દ્વૈપ, મોહમાંથી જન્મેલાં આ બે જોડકાં સંતાનો છે, એક હોય ત્યાં બીજું હોય જ. બાળકના ઉછેર માટે રાગની તો આવશ્યકતા સમજી શકાય તેવી છે, પણ દ્વૈપની રચના કરવાની શી જરૂર હતી? — એવો પ્રશ્ન થઈ શકે. જરા વિચાર કરીશું તો જણાશે કે રાગપક્ષની દૃઢતા માટે ઈતરપક્ષની નિવૃત્તિ જરૂરી છે. આ કામ દ્વૈપથી જ થઈ શકે. જે ગાય પોતાના બચ્ચાને નજીક પણ આવવા દેતી નથી. જો બચ્ચયું જબરદસ્તીથી નજીક આવે તો લાતો મારે છે. આ ઈતરનિવૃત્તિની પ્રક્રિયા પણ કુદરતજન્ય છે. જો આ પ્રક્રિયા ન હોત તો પણ કદાચ સૃષ્ટિરચનાનું કાર્ય વ્યવસ્થિત ન થઈ શક્યું હોત.

એક બાળકને ઉછેરીને મોટું કરવા માટે માતાને અમાપ ત્યાગ કરવો પડે છે. તેની સહનશક્તિ અમાપ હોય છે. આ બધું બાળક પ્રત્યેના મોહ અને રાગથી જ શક્ય બને છે. જે સ્ત્રી પોતાના બાળક માટે દિવસોના ઉજાગરા કરે છે તથા બધાં સુખો જતાં કરે છે તે જ સ્ત્રી પોતાની અથવા અન્ય સ્ત્રીના બાળક માટે આવું નહિ કરી શકે. કદાચ કોઈ કારણસર આવું કરવું પડશે, તો તે બહુ જલદી થાકી જશે તથા એ ત્રાસમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરશે. પણ સગી માતા કદી થાકતી નથી, તે કદી છૂટવાનો પ્રયત્ન નથી કરતી, કારણ કે તેનો મોહ તેને શક્તિ આપે છે.

સ્વાર્થમુક્ત મોહ એટલે શુભ્ર પ્રેમ

આવો જ મોહ પિતાને, પતિને, પત્નીને, ભાઈઓને, બહેનોને, પરિવારને, જ્ઞાતિજનોને, સંપ્રદાયોને, રાષ્ટ્રભક્તોને તે તે સ્થળો હોય છે. જેથી તેઓ પોતપોતાનાં મોહપાત્રો માટે ઓછાવતા પ્રમાણમાં ત્યાગ કરે છે, રક્ષણ કરે છે, પોષણ કરે છે. આ મોહ જ્યારે સ્વાર્થની કાળાશથી સંપૂર્ણ મુક્ત થાય છે, ત્યારે તેને શુભ્રપ્રેમ કહેવાય છે. પ્રેમ એ બીજું કાંઈ નહિ, પણ વિશુદ્ધ કરેલો મોહ જ છે. માણસ જેમ જેમ પોતાના મોહને વિશુદ્ધ કરતો જાય, સંસ્કારતો જાય તેમ તેમ તેની કક્ષા ઉન્નત થઈ જાય. તે પશુની સીમાથી માનવ અને મહામાનવ થઈ જાય!

મોહ આંધળો હોય છે, એટલે જ બળવાન હોય છે. જો તે દેખતો થાય તો તે પ્રબળ ન રહે, સમજણના પ્રકાશથી મોહને દેખતો કરી શકાય. આવો દેખતો મોહ કૂવામાં પડતાં તો બચી જાય, પણ તે ઈતિહાસ પણ સરજી ન શકે. બહુ તો ‘ખાંધું-પીધું-રાજ કર્યું’ એટલે જ.

*

9. આવેગો અને લાગણીઓ- 2

ક્રોધ

લાગણીઓથી પણ આવેગ ઉત્પન્ન થાય છે. આવા એક આવેગનું નામ છે ક્રોધ. ક્રોધ એ ભૂખતરસની માફક શારીરિક આવશ્યકતા માટે થનારો આવેગ નથી, તેમ કામની માફક વગર નિમિત્તે પણ સદા આવનારો આવેગ નથી. પણ કોઈ કોઈ વાર લાગણીઓ ઘવાવાથી આવનારો આવેગ છે. કામની માફક આ આવેગ પણ વ્યક્તિને ભાન ભુલાવનારો બની જાય છે. માત્રાના પ્રમાણમાં તે સામાન્યથી માંડીને ભભૂકૃતા જવાળામુખી જેવો પણ થઈ શકે છે. વ્યક્તિની અહું રાગાત્મક ઈચ્છા પૂરી નથી થતી, ત્યારે તેમાં અંતરાયરૂપ થનાર તત્ત્વ ઉપર ક્રોધનો આવેગ આવતો હોય છે. સૃષ્ટિરચનાના માળખામાં ઈચ્છા તત્ત્વ મુકાયું છે. ઈચ્છા પૂરી કરવા બળ જોઈએ તે લાગણીઓથી પૂરવામાં આવ્યું, પણ સમાચિ ઈચ્છામાં સંવાદિતા અને વિસંવાદિતા બંને રહેવાના. એકની ઈચ્છા પ્રમાણે બધાં ઈચ્છા કરતાં નથી. તેમ બધાં તે પ્રમાણે ચાલતાં પણ નથી. એટલે જે વ્યક્તિ જ્યાં સમર્થ છે, ત્યાં જો તેની ઈચ્છા પૂરી ન થાય તો તેને ક્રોધ આવે છે. સમર્થ શબ્દ એટલા માટે લખ્યો છે કે, જ્યાં જે વ્યક્તિ દુર્બળ હોય છે ત્યાં તેને કાં તો ક્રોધ આવતો નથી અથવા આવે છે, તો વ્યક્ત થયા વિના દબાયેલો જ રહી રહી જાય છે.

ક્રોધનું પ્રેરકબળ: અહુંકાર

ક્રોધનો સંબંધ મુજબત: ઈચ્છાહાનિ, સ્વાર્થહાનિ, લાગણીહાનિ સાથે સંકળાયેલો રહેતો હોય છે. પણ મૂળમાં ક્રોધનું મુજબ પ્રેરકબળ અહુંકાર છે. ઈચ્છાહાનિ વગેરેની સાથે જો પૂરતા પ્રમાણમાં અહુંભાવ નહિ હોય તો કદાચ ક્રોધની માત્રા અલ્પ જ રહેશે. અહુંકાર, વ્યક્તિના અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ સાથે સંકળાયેલી વસ્તુ છે. લગભગ બધા જ અધ્યાત્મ પૂરુષોએ કામ, ક્રોધ વગેરેની સાથે અહુંકારને પણ છોડવાની વાતો ઉપર ભાર મૂદ્યો છે, જે અર્ધો સાચો છે અને અર્ધો સાચો નથી. અહુંકારને શૂન્ય સુધી પહોંચાડવાની વાતને પ્રથમ તો અમલમાં મૂકી શકાય તેમ છે જ નહિ. પણ કદાચ જો તેને અમલમાં મૂકી શકાય તો વ્યક્તિ, વ્યક્તિત્વ વિનાની નમાલી થઈ જાય. પ્રત્યેક વ્યક્તિને સ્વાભિમાન હોવું જ જોઈએ. નિશ્ચિયત પ્રકારનો સાત્ત્વિક અહુંકાર જીવન માટે જરૂરી છે. જેમ દામાંની હવા, દાના વ્યક્તિત્વને પ્રગટાવે છે તેમ વ્યક્તિમાં તથા પ્રજામાં પણ નિશ્ચિયત પ્રકારનો ઉત્તમ અહુંભાવ તેના વ્યક્તિત્વને પ્રગટાવે છે. “હું ભારતીય છું” “હું પ્રામાણિક છું”, “હું મહાન પૂર્વજીઓનું સંતાન છું” વગેરે પ્રકારનો અહુંકાર વ્યક્તિને મહાન થવાની પ્રેરણા આપે છે. હા, મિથ્યા અહુંભાવ અથવા અન્યને ઉતારી પાડનાર અહુંભાવ ન હોવો જોઈએ. જેણે સૃષ્ટિનો પ્લાન બનાવ્યો છે, તેણે જ અહુંકાર રચ્યો છે, કારણ કે તે જ વ્યક્તિ તથા પ્રજાનું વ્યક્તિત્વ ધરે છે. રાવણ અહુંકારી છે, તો રામ પણ અહુંકારી છે. જો રામ અહુંકારી ન હોત તો પોતાના વ્રત-નિયમ ઉપર મક્કમ ન રહી શક્યા હોત. હજારો પ્રકારનાં દબાગુ છિનાં તે વનવાસને છોડીને અયોધ્યા પાછા નથી હૃતા એ દૃઢતા, એ વ્યક્તિત્વ રામના સાત્ત્વિક અહુંભાવમાં રહેલું છે. એટલે પ્રજાને અહુંકારશૂન્ય નહિ, પણ સાત્ત્વિક અહુંકારયુક્ત બનાવવી જોઈએ. હા, ધમંડ, મિથ્યા આંબરથી તેને મુક્ત રાખવી જોઈએ. એક ઉદાહરણ... ભારતના પ્રધાનમંત્રી વિશ્વની કોઈ પરિષદમાં ભાગ લેવા ગયા છે. ત્યાં જો ભારતને યોગ્ય સ્થાન ઉપર તેમને બેસાડવામાં ન આવે અને તીતરતા સ્થાને બેસાડવામાં આવે તો એવે સમયે, અહુંભાવ વિનાના થઈને જે તે સ્થાને બેસી જવું તે સંતપણું નથી, પણ નમાલાપણું છે. ભારતના વ્યક્તિત્વની રક્ષા કરવા તેમણે યથાયોગ્ય સ્થાન ઉપર જ બેસવું જોઈએ. આમ કરવા જતાં સંદર્ભ કરવો પડે તો સંદર્ભ પણ કરવો જોઈએ. જો સંદર્ભ ન કરી શકાય તો પરિષદનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ, પણ ભારતના વ્યક્તિત્વને હલકું પાડે તેવા સ્થાને તો ન જ બેસવું જોઈએ.

જીવન માટે સાચો અહુંકાર જરૂરી છે. સાચાખોટાનો ભેટ સમજવા જીવને જગ્રત રાખવું જરૂરી છે. વિવેકથી જગતો માણસ સરળતાથી આ નિર્ણય કરી શકે છે તથા યથાયોગ્ય વર્તી શકે છે.

ક્રોધનો આવેગ

પૂર્વે કહ્યું તેમ કોધ, ખરેખર તો અહંકાર સાથે સંકળાયેલો છે. અહંને હેસ વાગતાં જ કોધનો આવેગ આવવા લાગે છે. પતિના અહંને જો પત્ની હેસ મારે તો પતિનો કોધ ભભૂકી ઉઠે છે. ઘરની કામવાળી જો પત્નીના અહંને હેસ મારે છે તો પત્નીનો કોધ ભભૂકી ઉઠે છે. શિષ્ય અથવા પુત્રો જો ગુરુ કે પિતાના અહંને હેસ મારે છે, તો ત્યાં પણ એ જ દશા થાય છે. આવું જ નોકર અને અમલદારનું છે. ધાણી વાર નાના માણસો મોટા ઉપર કોધ કરતા હોય છે. તેમાં પણ પ્રથમ તો અહંને હેસ લાગતી હોય છે પણ તેમાં મોટા માણસો પ્રત્યેની શ્રદ્ધા, પૂજ્યભાવ, આદરભાવ, અહોભાવ વગેરેની ન્યૂનતા ભાગ ભજવતી હોય છે. ગુરુ શિષ્યને ઠપકો આપે છે. શિષ્ય પોતાની ભૂલનો સ્વીકાર કરીને અથવા ભૂલ ન હોવા છતાં ગેરસમજથી ગુરુ ઠપકો આપી રહ્યા છે, પાછળથી સાચો ઘ્યાલ આવશે ત્યારે તેમને પોતાની ભૂલ સમજશે અને પશ્યાત્તાપ થશે એવી સમજણું સાથે જે સહનશક્તિ અથવા અધીનતા બતાવે છે તેનું કારણ ગુરુ પ્રત્યે શ્રદ્ધા, પ્રેમ, આદર વગેરે ગુણો છે જ્યારે આ બધા ગુણો ઓછા કે સમાપ્ત થઈ જશે, ત્યારે શિષ્યમાં જરા પણ સહનશીલતાની વૃત્તિ નહિ રહે. તે કોધનો જવાબ કોધથી આપશે. જેણે કોધના આવેગની સૂચિ રચી છે, તેણે કોધને દ્વારા ગુણોની રચના કરી છે. ક્ષમા, દ્વારા, સહનશક્તિ, ધીરજ વગેરે સદ્ગુણો કોધાદિના દૈખને હળવા કરવા રચાયેલા છે. જેમ જેમ આ ગુણો વિકસે છે, તેમ તેમ કોધાદિ આવેગો ઓછા થાય છે અથવા નિયંત્રિત થાય છે.

કોધ મિત્ર પણ છે

કોધ માત્ર શત્રુ જ છે તેવી વાત યોગ્ય નથી. દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જો યોગ્ય માત્રમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય તો તે મિત્ર પણ છે. અન્યાય, અત્યાચાર વગેરેને જોઈને જે કોધ આવે છે તે જરૂરી છે. વેદમંત્રમાં તેને મન્યુ કહ્યો છે.

“મન્યુરસિ મન્યુમયિવેયમુ” અર્થાત્ હે પરમાત્મા, તું મન્યુરૂપ છે. એટલે મારામાં પણ મન્યુનું આધાન કર. કોઈ અબળાની લાજ લૂટાતી હોય, કોઈ ગરીબ માણસ પર અત્યાચાર થતો હોય, પોતાની માતા, બહેન કે પત્નીનું શિયળ જોખમમાં હોય તેવે સમયે પણ જો દર્શક ઠંડો રહે તો તે નમાલાપણું છે, કાયરતા છે. તેવા સમયે તો તેની અંદર આક્ષોશનો આવેગ આવવો જ જોઈએ. આ આક્ષોશ એ વ્યક્તિની પ્રતિકારશક્તિને જગાડે છે તથા વધારે છે. ધાણી વાર આવા કોધથી માણસ કલ્પનાતીત પરાક્રમ કરી શકતો હોય છે. આ સિવાય પુત્ર, શિષ્ય નોકરો વગેરે ઉપર સકારણ હિતકારી ફૂંકાડો રાખવો એ પણ કોધનું મિત્રરૂપ છે, જે જરૂરી છે. “હું કદી કોધ કરીશ જ નહિ” એવી પ્રતિજ્ઞા કદી લેવાય નહિ. કારણ કે કોધ મારા કરવાથી નથી થતો, પણ આવેગ બનીને આંધીની માફક આવે છે. બહુ બહુ તો એવી પ્રતિજ્ઞા કરી શકાય કે “જો મને કોઈ નિર્દોષ વ્યક્તિ ઉપર મારા અહંના કારણે કોધ આવશે તો કોધ ઊતર્યા પછી હું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ.” આ પ્રાયશ્ચિત્ત એ સાધના છે, જે ભવિષ્યમાં આવનારા કોધ માટેનું નિયંત્રણ બળ ઉત્પન્ન કરે છે. આવી જ રીતે “હું કદી પણ મારામાં કામવાસના જગવા જ નહિ દઉં.” એવી પ્રતિજ્ઞા પણ નિતાન્ત મૂર્ખતા છે, પ્રકૃતિની પદ્ધતિનું અજ્ઞાન છે. આવી પ્રતિજ્ઞાઓ પાણી શકતી નથી. પોતે પ્રતિજ્ઞા પાણી શકતો નથી તેવી ભ્રાન્ત મનોદશા ભોળા સાધકને સતત પીડા આપનારી બને છે. આવી પીડા તેના તન-મનને દુર્બળ તથા નિસ્તેજ બનાવે છે. મોટા ભાગે અસાધ્યને સાધ્ય કરવા નીકળેલા ભ્રાન્ત સાધકો આંતરિક જગતમાં ભારે અવ્યવસ્થા અનુભવતા હોય છે. કુદરત, તેની રચના અને તેનાં લક્ષ્યોને ન સમજવાથી અથવા ઊલટાં સમજવાથી આ પરિણામ આવે છે.

કોધનાં વિવિધ રૂપ

કોધ ક્ષણિક આવેગ છે. તેની અભિવ્યક્તિ સૌના માટે એકસરખી નથી હોતી. કેટલાક કોધાતુર માણસો પોતાને જ હાનિ પહોંચાડે છે. એક ભૂદેવે પિતૃશાદ્ધ નિમિત્તે બનાવેલા લાડુ બ્રાહ્મણોને જમાડતા પહેલાં જ કોધાતુર થઈને છાપરા ઉપર ફુંગોળી દીધેલા. કેટલાક માણસો પોતાનાં જ કપડાં ફાડતા હોય છે, કેટલાક ખાવાપીવાનું છોડી દેતા હોય છે, તો કેટલાક ધર છોડી દેતા હોય છે, કેટલાક કશું બોલ્યા વિના માત્ર આંખો તથા ચહેરાથી જ કોધની અભિવ્યક્તિ કરતા હોય છે, કેટલાક બબડતા હોય છે, કેટલાક ગાળો બોલવા લાગે છે, કેટલાક લોકો ઘાંટા પાડવા લાગે છે તો કેટલાક મારામારી સુધી ઊતરી આવે છે. સદ્ગુણો અથવા

દુર્ગાણોની અભિવ્યક્તિ વ્યક્તિની પ્રકૃતિ સાથે સંકળાયેલી હોય છે.

ધર્મજાગૃતિથી નિયંત્રણ

જેમ કામના આવેગને ધર્મજાગૃતિથી નિયંત્રિત તથા વ્યવસ્થિત કરી શકાય છે, તેમ કોધના આવેગને પણ ધર્મજાગૃતિથી નિયંત્રિત કરી શકાય. ઉલટાવીને એમ પણ કહી શકાય કે આ આવેગોને નિયંત્રિત તથા વ્યવસ્થિત કરવામાં જે મહત્વનો ભાગ બજવે તે ધર્મજાગૃતિ. ધર્મનું પાલન કરવા છતાં પણ જો આ આવેગો બેફામ બની જાય અને વ્યક્તિને ગુલામ બનાવી દે તો તે ધર્મનું પાલન નહિ, પણ ધર્મમાં ભાસનું પાલન થાય છે તેમ સમજવું. અકારણ અથવા અદ્યપ કારણસર પણ જેમનો કોધ વારંવાર ભભૂકી ઉઠે છે તે તપસ્વી હોય કે યોગી હોય ગમે તે હોય તે પામર માત્ર છે અને દ્યાને પાત્ર છે.

મોહની બે શાખાઃ રાગ અને દ્વેષ

કોધનું મૂળ કારણ લાગણીઓને હેસ છે તે વાત પૂર્વે કહી. લાગણીઓનું મૂળ મોહ છે એમ પણ કહ્યું. મોહ એક એવું વૃક્ષ છે જેના થડમાંથી જ બે પ્રચંડ શાખાઓ વિભાજિત થઈ છે. એકનું નામ રાગ અને બીજાનું નામ દ્વેષ છે. રાગને મક્કમતાનું રૂપ આપવા માટે તેનો પ્રતિયોગી ગુણ દ્વેષ જરૂરી છે. દ્વેષ રાગનું રક્ષણ કરે છે. જો દ્વેષ ન હોય તો રાગ પ્રસરી જઈને દુર્બળ થઈ જાય. રાગ આકર્ષણ જગાવે તો દ્વેષ ઘૂણા જગાવે છે. માનો કે તમને ધર્મ પ્રત્યે રાગ છે તો અધર્મ પ્રત્યે દ્વેષ થવો જ જોઈએ. તમને નિર્યસની જીવન પ્રત્યે રાગ છે તો વ્યસની જીવન પ્રત્યે દ્વેષ થવાનો જ. આવી જ રીતે તમને શીલ પ્રત્યે તીવ્ર રાગ છે તો કુશીલ પ્રત્યે દ્વેષ થવાનો જ. જીવનની પ્રાથમિક કક્ષામાં આ પ્રકારનું રાગદ્વેષ વ્યક્તિનું ઘડતર તથા રક્ષણ કરે છે. માતા બાળકને ગંધાતી વસ્તુના સ્પર્શ પ્રત્યે “છી....છી....છી....” કહીને દ્વેષ જન્માવે છે, જેથી બાળક ગંધાતી વસ્તુના સ્પર્શનો ત્યાગ કરે છે. આવી જ રીતે માંસાહાર, મદ્યપાન, ગાળાગાળી વગેરે પ્રત્યે પણ દ્વેષ કરવામાં આવે છે. આ દ્વેષ ઘૂણા બનીને આ અનિષ્ટ વસ્તુઓથી વ્યક્તિનું યુવાવસ્થામાં અથવા અન્ય અવસ્થામાં રક્ષણ કરે છે.

ઘૂણાનું કવચ

પ્રાથમિક જીવનમાં અનિષ્ટોથી બચવા ઘૂણાનું કવચ પણ જરૂરી છે. સમજણના શાણપણ કરતાં પણ આ કવચ વધુ રક્ષણનું કામ કરી શકે છે. જીવન જ્યારે પ્રૌઢતાએ પહોંચે ત્યારે આવા કવચની જરૂર ન રહે. એક પ્રૌઢ વ્યક્તિ, દાડિયા-જુગારિયા વચ્ચે રહીને તેમની સાથે મૈત્રી રાખીને પણ નિર્દોષ રહી શકે, પણ એક કિશોર કે યુવાન કાચી વયમાં પોતાને નિર્દોષ રાખી શકશે તેવું ન કહી શકાય. જેમ પ્રાથમિક જીવન માટે માતા-બાળકનો મોહ જરૂરી છે, તેમ રાગ-દ્વેષ પણ જરૂરી છે. જેણે લાગણીઓની સૂચિ રચી છે, તેણે જ રાગદ્વેષની પ્રતિક્રિયા પણ રચી છે. માનવજાતમાં રાગદ્વેષની તીવ્ર લાગણીઓ વિકસી હોવાથી તેનું જીવન પશુજીવન કરતાં તહ્ન જુદું પડી જાય છે.

લાગણીઓની તીવ્રતા

એક પશુ નર અથવા માદા-કામના તીવ્ર આવેગ પૂરતાં એકબીજાની ઝંખના કરે છે, આવેગ પૂરો થતાં જ તે ઝંખના સમાપ્ત થઈ જાય છે. આવેગ પૂરો કરવા માટે પણ તેમની કોઈ ચોક્કસ પસંદગી નથી. જે તે ગમે તે ચાલી શકે છે, કારણ કે તેમની રાગાત્મક લાગણીઓ તહ્ન ઓછી છે. જ્યારે બીજી બાજુ માનવની લાગણીઓ તીવ્ર હોવાથી રાગદ્વેષનું પ્રમાણ પણ ઘણું મોટું બની જાય છે. આ જ પાત્ર હોવું જોઈએ. આ પાત્ર સિવાય બીજું કોઈ સોને મઢેલું હોય તો પણ તે સ્વીકાર્ય નથી. નિશ્ચિયત પાત્ર મેળવવા જીવનભરની પ્રતીક્ષા માણસ કરે છે. પોતાનું પાત્ર ખોઈ નાખવાની દશાનો આધાત તેને માટે અસહ્ય બને છે એટલે આત્મહત્યા, ગૃહત્યાગ, કુટુંબત્યાગ, ધનત્યાગ, આબદ્રત્યાગ, ધર્મત્યાગ જેવી અસાધારણ ઘટનાઓ તે ઘટાવી શકે છે. આ ઉથલપાથલનું મૂળ તીવ્ર લાગણીઓ છે. આ લાગણીઓ ઈતિહાસ સર્જે છે. જસમા ઓડણ સિદ્ધધરાજ જેવા રાજવિરાજની લાગણીને ઠોકર મારી શકે છે. જો તેને પોતાના ઓડ પ્રત્યે તીવ્ર રાગ ન હોત તો તે સિદ્ધધરાજ પ્રત્યે તીવ્ર દ્વેષ ન કરી શકત. એક તુચ્છ મજૂરાણ એક

સમ્રાટના આમંત્રણને ઠોકર મારવાની શક્તિ ક્યાંથી લાવી? એ ઠોકરના પરિણામે ભલે તેણે પોતાનો ઓડ ગુમાવ્યો, ભલે તેને ચિતા ઉપર ચઢી જવું પડ્યું, પણ તેણે રાજની ઈરછા આગળ મયક કેમ ન આપી? પશુતાથી ઉન્નત જીવનનો આ જ દાખલો છે. પશુઓ ઈતિહાસ નથી સર્જ શકતાં, જ્યારે માણસ ઈતિહાસ સર્જ શકે છે. જે કામ જસમાએ કર્યું કે ચિનોડની પચ્ચિનીએ કર્યું તે કામ કરણાદેવાની કમળાદેવી કેમ ન કરી શકે? પરિસ્થિતિને અધીન માણસ ત્યારે થતો હોય છે, જ્યારે પરિસ્થિતિની સામે લડવાનું બળ તેની પાસે નથી રહેતું. આ બળનો મૂળ ઓત લાગણીઓ છે. રાજસ્થાનના બીજા રાજાઓ પરિસ્થિતિવશ અકબરને અધીન થયા પણ એ જ પરિસ્થિતિ તેથી પણ વિકટ હોવા છતાં પ્રતાપ અધીન ન થયો કારણ કે પ્રતાપ પાસે પોતાનું રાજ્ય તથા કુળની તીવ્ર લાગણીઓ હતી. એ લાગણીઓએ તેને પ્રચંડ બળ આપ્યું. “ફના થઈ જઈશ પણ સિસોટિયાની બહેન-દીકરીને મોગલોના હરમાં નહિ જવા દઉં.” તેની ફુનાગીરી એ જ ઈતિહાસ છે, એ જ અમરતા છે. ખરેખર તો પ્રતાપની તુલનામાં જોધપુર જયપુરના રાજાઓ ધણાં યુદ્ધો પરાક્રમપૂર્વક લડ્યા પણ તે મોગલોના નોકર તરીકી તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે લડ્યા. એટલે તેઓ ઐતિહાસિક ‘હીરો’ ન થઈ શક્યા.

આવી જ તીવ્ર લાગણીઓથી શોણી-વિજાળંદ, શીરીન-ફરહાદ કે લયલા-મજનૂ જેવી બલિદાનભરી પ્રેમગાથાઓ નિર્મિત થતી હોય છે. પશુપક્ષીઓમાં આટલી તીવ્ર અને સ્થાયી લાગણીઓ જોવા નથી મળતી. એટલે તેમના જીવનની વ્યાખ્યા અને માનવજીવનની વ્યાખ્યામાં આકાશપાતાળનું અંતર છે.

*

10. લાગણીઓની સૂચિ- 1

ત્યાગ

પ્રેમનું પૂર્વરૂપ રાગ છે. ગમે તેવા સુદ્ધિયાણા શબ્દોથી પ્રેમની વ્યાજ્યા કરવામાં આવે તો પણ તે રાગનું જ પરિષ્કૃતરૂપ છે, પરિષ્કૃત એટલા માટે કે સ્વાર્થ અને સ્વેચ્છાનું જેમ જેમ વધુ ને વધુ વિલીનીકરણ થતું જય તેમ તેમ પ્રેમતત્ત્વ વધુ ને વધુ પરિષ્કૃત થતું જય. પોતાના પ્રિયપાત્રનાં સુખ અને ઈચ્છાને પૂરાં કરવામાં જ જ્યારે વ્યક્તિને સુખાનુભૂતિ થવા લાગે ત્યારે પ્રેમનું પ્રાગરૂપ થયું કહેવાય. પ્રેમ બધા જ ગુણોની પરાકાઢા અને સર્વોત્તમ ઉત્સર્ગ છે. ત્યાગ અને બલિદાનની પ્રચંડ શક્તિ પ્રેમમાં રહેલી છે. ત્યાગ એ ગુણ નથી પણ ક્રિયા છે. પાસે કશું ન રાખવું એ ત્યાગ નથી, પણ અપરિગ્રહ છે. સાધુ થવાની પ્રક્રિયા ત્યાગના ખોટા અર્થથી થર્ડ થઈ છે. એક ધનાદ્ર્ય વ્યક્તિ વરધોડે ચઢીને સોના-ચાંદીના સિક્કા ઉછાળી ત્યાગી બને. લોકો તેના ત્યાગનો જ્યયજ્યકાર કરે અથવા પોતે જ્યયજ્યકાર કરાવડાવે. પણ બીજા જ દિવસથી તે યાચક બની જય. અન્ન-વરસ્ત્ર અને પોસ્ટકાર્ડ જેવી વસ્તુઓ માટે પણ તેને યાચના કરવી પડે. એને લોકો ત્યાગ કહે છે. ખરેખર તો સાધુ થતાં પહેલાં તે સાચો ત્યાગી હતો, પોતાની શક્તિથી મેળવેલું દ્રવ્ય વર્ગે એ બીજા માટે ત્યાગતો હતો. ઓછામાં ઓછું પોતાનો રોટલો તો એ ખાતો હતો, પણ હવે બધું જ પારકું. પ્રભાવ પ્રમાણે કોઈ ગૌરવથી આવશ્યકતાઓ મેળવે તો કોઈ લાયારીથી મેળવે, પણ મેળવવાનું પારકા પાસેથી. આ સાચો ત્યાગ નથી.

સાચો ત્યાગ લક્ષ્માણનો છે, જેણે ભાઈ માટે વનવાસી થવાનું સ્વીકાર્યું. સાચો ત્યાગ ભરતનો છે, જેણે મળોલી ગાદીનો અસ્વીકાર કરી, રામની પાદુકાને સ્થાપિત કરી. સાચો ત્યાગ ઉર્મિલાનો છે, જેણે પોતાના પતિને ચૌદ વર્ષ માટે મોટા ભાઈની સેવામાં જવા દીધા. સાચો ત્યાગ સીતાનો છે, જેણે રાવણની સુર્વાણલંકાને ઠોકર મારી, રામના વિરહમાં જૂરતી રહી. સાચો ત્યાગ ભામાશાનો છે, જેણે પ્રતાપના ડૂબતા જહાજને પોતાની અઢળક સંપત્તિ આપીને બચાવી લીધું. સાચો ત્યાગ એક ભાઈનો છે, જેણે પોતાના મોટાભાઈને કિડની આપી જીવન બચાવી લીધું. જ્યારે એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને બદલાની અપેક્ષા વિના કાંઈક આપે છે, ત્યારે તેને ત્યાગ કહેવાય છે. જે આપી શકે તેવી સ્થિતિ જ ખોઈ બેઠો છે, તેને ત્યાગી ન કહેવાય. પરિષ્કૃત પ્રેમ અને સાચી શ્રદ્ધા હોય ત્યાં જ સાચા ત્યાગનાં દર્શન થઈ શકે.

ત્યાગનું મૂળ: પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને કલાણા

પ્રેમ સ્થાયી તત્ત્વ નથી, કારણ કે લાગણીઓથી તેનો જન્મ થાય છે. લાગણીઓની સ્વયં ભરતી-ઓટની જેમ વધધટ થયા કરતી હોય છે, એટલે પ્રેમસંબંધોને જો ડહાપણ, સમજણ, ક્ષમા, સહનશક્તિ વગેરેનો સાથ ન હોય તો તેને તૂટી જતાં વાર નથી લાગતી. અનિચ્છાએ છૂટવું દુઃખદાયી છે, પણ તૂટવું તો અત્યંત પીડાકારી છે. બે પાત્રો ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક, કૌટુંબિક વગેરે કારણોસર એકબીજાથી છૂટાં પડે છે, તેમને છૂટા પડવું પડે છે, તે દુઃખદાયી તત્ત્વ છે, પણ વિરહના રૂપમાં તેમનું પ્રેમતત્ત્વ અખંડ રહીને તેમને જોડી રાખે છે. વિરહ એ પ્રેમની પરાકાઢામય સ્કૂર્ટિ છે, જ્યાં સોળે કળાએ પ્રેમ ખીલી ઊંઠે છે! જેનો વિરહ ન થાય તેનો પ્રેમ હોય જ નહિ. પણ બે પાત્રો સાથે રહીને પણ તૂટેલી દશા ભોગવે છે, અર્થાત્ હૃદયભંનતા અનુભવે છે, તે મહાવ્યથા છે. તૂટેલું હૃદય માત્ર વ્યથા જ નહિ, મહાવ્યથા અનુભવે છે.

જેણે આવી તીવ્ર લાગણીઓની સૂચિ કરી છે, તે ઈચ્છે છે કે માનવ કવિ બને, સાહિત્યકાર બને, ઇતિહાસ-નિર્માતા બને. આ બધું ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે તેની લાગણીઓને બંને બાજુની તીવ્ર સંવેદના થઈ હોય. કોઈએ ઠીક જ લઘ્યું છે કે ‘વિયોગી હોગા પહેલા કવિ.’ આ સ્થિતિએ માનવજાતને કાવ્યો, મહાકાવ્યો અને બીજું બધું કેટકેટલું આપ્યું! જો લાગણીઓ ન હોત, જો પ્રેમ ન હોત તો માનવજાત સાહિત્ય વિનાની રહી જત. કદાચ ઇતિહાસ વિનાની બની જત, સરજનહારની ઈચ્છા છે કે તે એક એવી જાતની સૂચિ કરે, જે (માનવજાત) પોતાની સૂચિની પણ અદૃભુત રચના કરે. સંગીત, સાહિત્ય, કલા, સાહસ વગેરે

અનેક ક્ષેત્રોમાં માગસે જે અદ્ભુત સૃષ્ટિ કરી છે, તેની પાછળનું પ્રેરકબળ તો તેની લાગણીઓ અને આવેગો છે.

ત્યાગની ભવાઈ

પૂર્વે કહ્યું તેમ સાચો ત્યાગ માગસને દીપાવે છે અને ધન્ય બનાવે છે. એ ત્યાગનું મૂળ પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને કરણા છે, પ્રેમથી જ મા બાળકને ઉછેરી શકે છે. પ્રેમથી જ નરનારી પતિપત્ની બનીને જીવનભર એકબીજાને હુંક આપી શકે છે. પ્રેમનું વિશાળ અને અપરાજિત સામ્રાજ્ય ચારે તરફ જોઈ શકાય છે. જે લોકો આસક્તિ છોડવા, મારાપાણું છોડવા, કોઈ કોઈનું સગું નથી તેવું કહીને સૌને છોડવાની કથાઓ સંભળાવે છે, તે લોકો પણ તીવ્ર ઈચ્છા ધરાવે છે કે ‘લોકો મને ચાહે, મારા શિષ્યો, અનુયાયીઓ અને ચાહકોની સંખ્યા વધે.’ કેટલીક વાર તો ત્યાગના નામે આંધળો રાગ ઊભો કરાતો હોય છે. લોકો ઘર-ભાર, પતિ-પત્ની, માતા-પિતા, સંતાન, ધંધો-રોજગાર વગેરે બધું છોડીને-છોડાવીને ગુરુને જક્કી રીતે વળગતા હોય છે. ગુરુ અને શિષ્ય, બંને પક્ષે ફરી પાછું એ જ પ્રકરનું મમત્વ, પ્રેમ, રાગ, દ્વેષ વગેરેનું નિર્માણ થતું હોય છે. પ્રેમનો વિરોધ કરીને પણ અંતે તો માગસ પ્રેમ જ જંબે છે. કોઈ ત્યાગી એવો ઉપદેશ નથી આપતો કે ‘મને યાદ ન કરશો, મારું નામ ન લેશો. મારું ચિત્ર ન રાખશો. મારી સમાધિ ન કરશો અને કદાચ કોઈ ગાંડાએ કરી હોય તો દર્શન કરવા ન જશો.’ પણ તથાકથિત સંસારના તીવ્ર ત્યાગી ગણુતા લોકો, પોતાના અનુયાયીઓ પોતાને જ સતત યાદ કરતા રહે, પોતાનું નામ લેતા રહે, એટલા માટે પોતાની જાતે પોતાનાં ચિત્રો આપે છે; લોક્ટો બનાવડાવે છે, પૂજામાં ચિત્ર રખાવે છે, પોતાનું નામ જપાવે છે, પોતાની સમાધિ કરવાની પ્રેરણા આપે છે તથા સમાધિએ દર્શન કરવાની પણ પ્રેરણા આપે છે. આ બધાનો તો એ અર્થ થયો કે તમે બધાની સાથેના મમત્વનો ત્યાગ કરો, પણ મારી સાથે દૃઢ મમત્વ કરો. એવું આંધળું મમત્વ કરો કે માત્ર મારા થઈ જાઓ. આ ત્યાગીઓની મોહભરેલી વ્યક્તિપૂજા છે. આ સાચો ત્યાગ નથી, પણ ત્યાગની ભવાઈ છે. ક્યાંક નાની તો ક્યાંક મોટી પણ છે એ ભવાઈ. ભવાઈ એ ઈતિહાસ નથી, ઘટના નથી, માત્ર મનોરંજન છે. કદાચ, પ્રજાને ગેરમાર્ગ દોરનારું મનોરંજન પણ હોઈ શકે.

મા ત્યાગી છે, ધરતી ત્યાગી છે, વહેતી નદી ત્યાગી છે, આંબાનું વૃક્ષ ત્યાગી છે, કારણ કે એ બધાં કશા જ બદલાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પોતાનું સામર્થ્ય બીજાનાં સુખો માટે ઉત્સર્ગ કરે છે!

તર્કયુક્તિ અને શ્રદ્ધા

જે સરજનહારે બુદ્ધિતત્ત્વનું નિર્માણ કર્યું તે જ સરજનહારે બુદ્ધિના બે છેડા બનાવ્યા, એકનું નામ તર્ક-યુક્તિ અને બીજાનું નામ શ્રદ્ધા. પણું પાસે બુદ્ધિ છે, પણ તાર્કિકતા બહુ થોડી છે. પોતાનો ખોરાક મેળવવા કે પોતાનું રક્ષણ કરવા જેટલી તાર્કિકતા તો તેમનામાં છે, પણ સૂર્ય-ચંદ્ર, સમુદ્ર-પર્વતો વગેરેનાં રહસ્યો જાળવા-પામવાની તાર્કિકતા તેમની પાસે નથી. એટલે એમને શ્રદ્ધાની પણ જરૂર નથી. માગસ પાસે પ્રચુર બુદ્ધિતત્ત્વ છે. તાર્કિકતાના જોરે તે બ્રહ્માંડોનાં રહસ્યોને શોધી શકે છે. તેની પાસે અસીમ તર્કશક્તિ છે એટલે તેને શ્રદ્ધાની પણ જરૂર છે. જેમ અસીમ કામવૃત્તિ સંયમ વિના વિનાશ નોતરી શકે છે, અસીમ તર્કશક્તિ શ્રદ્ધા વિના અસ્થિરતા સર્જી શકે છે. વ્યક્તિના આંતરિક જગતને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય તો જીવન ચક્કોળ બની જાય. સ્થિરતાનો અર્થ જડતા યા સ્થગિતતા નથી, પણ એક એવી ભૂમિકા છે, જ્યાં વ્યક્તિ શાંતિ તથા તૃપ્તિના ઓડકાર લઈ શકે, સાથે સાથે વૈચારિક વિકાસ પણ સાધી શકે. આવી ભૂમિકા અપાવનાર તત્ત્વનું નામ શ્રદ્ધા છે. માત્ર માગસમાં જ જોવા મળતો આ ગુણ માગસની બહુ મોટી શક્તિ છે. પ્રેમ અને શ્રદ્ધાની બે પાંખોથી જીવન ગગનવિહારી બની શકે છે. જેની આ બંને પાંખો કપાઈ ગઈ હોય છે, તે ધરતી ઉપર પછડાયેલા પાંખ વિનાના પક્ષીની માફક માત્ર તરફાયિં જ મારતા રહે છે, જીવનની દિવ્યતા તેઓ ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. કોરી તાર્કિકતાનો કોઈ ઈતિહાસ નથી, કોઈ નિર્માણ પણ નથી. નિર્માણ તો પ્રેમ અને શ્રદ્ધામાંથી જન્મ લે છે. તાજમહાલ અને ભવ્ય મંદિરો તેનાં પ્રમાણ છે.

વધુ જરૂરી છે શ્રદ્ધા

જીવનમાં તાર્કિકતા જરૂરી છે, પણ તેથી પણ વધુ જરૂરી શ્રદ્ધાતત્ત્વ છે. તાર્કિકતા પ્રત્યેક વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થઈ નથી હોતી. પણ શ્રદ્ધા તો લગભગ બધી જ વ્યક્તિઓને મળી હોય છે. નાસ્તિકો પણ જ્યારે કટ્ટર અને આકૃમણ વલાગોવાળા બને છે, ત્યારે તેમને પણ પોતાના પ્રકારની શ્રદ્ધા થઈ જતી હોય છે. મતપ્રવર્તક, વિવેચક તથા પ્રચારક પ્રત્યે તેમના મનમાં પણ સત્યતાની શ્રદ્ધા થઈ જતી હોય છે, અશ્રદ્ધાની પણ શ્રદ્ધા હોય છે. જેમ અનિ ધાર્મિક વ્યક્તિ આંખ મીંચીને માન્યતાઓને સ્વીકારી લે છે તેમ અશ્રદ્ધા જ જેની શ્રદ્ધા છે, તેવા લોકો આંખ મીંચીને પ્રત્યેક માન્યતાને નકારી કાઢે છે. નકારવા માટે તાર્કિકતાને કામે લગાડે છે, પણ એ જ તાર્કિકતાને પોતાના મનને જાંયવા કામે નથી લગાડતા તે તો માની લેવાની વાત છે. આસ્તિક અને નાસ્તિક બંને પહેલે કેટલીક વાતો માત્ર માની લેવાની હોય છે, કારણ કે માત્ર બુદ્ધિથી જીવનની પૂરી વ્યાખ્યા કરી શકતી નથી. એક માણસ ગમે છે અને બીજો માણસ તેના કરતાં પણ વધુ સુંદર હોવા છતાં દીઠો નથી ગમતો, તેનું કારણ બુદ્ધિથી નહિ, હૃદયથી જ જાણી શકશે. પ્રેમ અને શ્રદ્ધા હૃદયના ગુણો છે, જે બુદ્ધિના ગણિતને ઘણી વાર વામન બનાવીને વિરાટ રૂપ ધારણ કરી લેતા હોય છે. ખાસ કરીને ઝૂમવાની, ટકી રહેવાની, ફુના થવાની અને બલિદાન દેવાની શક્તિ પ્રેમ અને શ્રદ્ધામાંથી પ્રગટતી હોય છે.

બુદ્ધિવિકાસ સાથે હૃદયવિકાસ જરૂરી

માણસને બૌદ્ધિક વિકાસની અસીમ તકો પ્રાપ્ત થઈ છે, પણ જો તેની સાથે હાર્દિક વિકાસ પણ ન કરી શકાય તો માણસ મોટો રોબોટમાત્ર બની જાય એટલે સરજનહારે તેને હૃદયના ગુણો (લાગાળીઓ)થી પણ ભરપૂર બનાવ્યો છે. કોઈ પગપાળો સંઘ યાત્રાએ જતો હોય, તેનું નિરીક્ષણ કરજો તો કેટલાક શ્રદ્ધાળુઓ પગે ફ્રોલ્વા પહેલા, વાના દર્દથી થાકેલા પણ એક એક પગલું મક્કમતાથી મૂકૃતા જતા જોઈ શકશે. તેમના ચલેરા ઉપર વેદના નથી, ત્રાસ નથી, પણ તેજ છે. પોતાના ઈષ્ટદેવની શ્રદ્ધાની આભાથી તે ચમકે છે. જો ત્રાસ હોત તો એ ક્યારનાય વાહનમાં બેસી ગયા હોત. ‘દર્શન કર્યા પછી જ પાણી પીશા’, એવી દૃઢતાથી તેઓ હસતા હસતા ભૂખ્યા-તરસ્યા રહી શકે છે. યાત્રાળુઓના સંઘમાં કેટલાક ગમ્મત કરવા, મોજમજા કરવા પણ જોડાય છે. માત્ર તેમને જોઈને જ જો બધા પ્રત્યે ઘૂળા કરવામાં આવે તો તે નિરીક્ષણદોષ છે, દોષહાસ્તી જન્મેલો આ દોષ વ્યક્તિના જીવનને ઘૂળાથી ભરી દેશો.

બુદ્ધિ-હૃદયનું સંતુલન

બગીચામાં માત્ર ફૂલો જ નથી હોતાં, સુકાયેલાં ડાળખાં તથા કાંટા પણ હોય છે, પણ બગીચાનો આનંદ તો ફૂલ જોનારને મળતો હોય છે. અને ફૂલને માત્ર હૃદયથી જ માણી શકાય છે. હા, તેના ઉપર પ્રયોગ કરવા હોય તો તેને પ્રયોગશાળામાં લઈ જઈ શકાય, પણ ત્યાં તે પદાર્થમાત્ર છે. તેને ક્ષત, વિકષણ કરવામાં આવશે. કારણ કે તેનું પૃથક્કરણ કરવાનું છે. જીવન પણ આવી જ રીતે બે ભાગમાં વહેંચાયેલું રહે છે. એક માત્ર બૌદ્ધિક પૃથક્કરણવાળું અને બીજું હૃદયની લાગાળીઓવાળું. બન્નેનું યથાયોગ્ય સંતુલન કરવું એ જીવનસાધના છે.

જેમ પ્રેમ ન હોત તો માનવજાતનું શું થાત? — એ પ્રશ્ન આપણને થથરાવી મૂકે છે, તેમ શ્રદ્ધા ન હોત તો શું થાય? — એ પ્રશ્ન પણ થથરાવી મૂકે છે. બુદ્ધને કોના ઉપર શ્રદ્ધા હતી તે તો આપણે કદાચ ન કહી શકીએ, પણ બૌદ્ધો, બુદ્ધ વિના રહી ન શકે, હચમચી જાય. કારણ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ બુદ્ધ નથી. હા, પ્રત્યેક વ્યક્તિથી બૌદ્ધ થઈ શકાય. શ્રદ્ધા વિના શું બૌદ્ધ થઈ શકાય? ના. એટલે બુદ્ધની પ્રતિમાનાં દર્શન કરતા કોઈ શ્રદ્ધાળુને જોજો, તેના ચલેરા ઉપર શ્રદ્ધાની, સાત્ત્વિકતાની લહેરોને જોજો. તે જ્યારે માથું નમાવે કે દંડવત્ત કરે ત્યારે જોજો. તેને કેટલી શાન્તિ અને સ્વસ્થતા મળે છે!

દુનિયા નાસ્તિક નહિ થાય

હજારો પ્રયત્નો પછી પણ દુનિયા કદી પણ નાસ્તિક નહિ થાય. કારણ કે દુનિયા બનાવનારે શ્રદ્ધા બનાવી છે. ઈમાન બનાવ્યું છે. વિશ્વાસ બનાવ્યો છે. જેમ પ્રેમ ત્યાગને જન્માવે છે, તેમ શ્રદ્ધા પણ ત્યાગ, સેવા અને સર્મર્પણને જન્માવે છે. પોતાનાં

વયક્તિગત સુખો તથા વ્યક્તિગત મહેરછાઓને છોડીને દેવળમાં, મંદિરોમાં, સેવાસંસ્થાઓમાં જે લોકો દુઃખીયાં માણસોની સેવા કરે છે, તે માત્ર શ્રદ્ધાના જોરે જ કરી શકે છે, જેમની પાસે આવું જોર નથી હોતું તે દેખાટેખી થોડો સમય તો સેવાપ્રવૃત્તિમાં જોડાય, પણ લાંબું ટકી ન શકે. રક્તપિત્તિયાને જીવનભર મલમ ધસનાર સાધ્વીઓની પાસે જો આ બળ ન હોત તો તે કદાચ છેલબટુકોની પૂતુળીઓ બની ગઈ હોત. એ ભયંકર ચેપીરોગના રોગીઓને સમર્પિત થઈ છે, શ્રદ્ધાના જોરે. મધર ટેરેસાનું આ વાક્ય કેટલું શક્તિશાળી છે! ‘મારું સર્વસ્વ છીનવી લો, પણ મારી શ્રદ્ધાને રહેવા દો.’

*

11. લાગણીઓની સૂચિ- 2

શ્રદ્ધા

પ્રેમ અને શ્રદ્ધા એ માનવજાતને કુદરતની સૌથી મોટી બક્ષિસ છે. પ્રેમ રાગનું પરિષ્કૃત રૂપ છે, તો શ્રદ્ધા વિશ્વાસની પરાક્રમા છે. માત્ર ધર્મ અને અધ્યાત્મમાં જ શ્રદ્ધાની જરૂર હોય તેવું નથી, પ્રત્યેક બાળકને જીવનનો વિકાસ કરવા માનાં વાક્યોમાં શ્રદ્ધા કરવી જ પડતી હોય છે. વગર દ્વારા તે ઘાણું ઘાણું માની લેતો હોય છે. પાપ અને પુણ્યના નિર્ણયોમાં જ સંભળાવતી હોય છે, ચોરી કરવાથી કે જૂદું બોલવાથી પાપ લાગે તે સ્વતઃસિદ્ધ સિદ્ધાન્ત બાળક સ્વીકારી લેતો હોય છે. “પણ કેમ પાપ લાગે? પુણ્ય કેમ ન લાગે?” એવી રૂક્જક એ નથી કરતો. કારણ કે મા ઉપર તેને વિશ્વાસ છે, શ્રદ્ધા છે અને પછી તે કેટલીક વાર ચોરીથી બચી જાય છે. પરાઈ વસ્તુ જોઈને મન તો લલચાય છે, પણ “પાપ લાગે” નો સંસ્કાર તેને ચોરીથી બચાવી લે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ આજન્મ બાળક છે, ભલે તેની કક્ષાઓ ઊંચીનીયી હોય. એટલે પ્રત્યેક વ્યક્તિને આજન્મ એક એવી માતાની જરૂર રહે છે, જે તેનામાં સાંસ્કારિક બળ સ્થિર કરે. આ બળના જોરે તે ઉત્તમ પુરુષ બની શકશે. પરાયું ધન, પરાયી સ્ત્રી, હિંસા, ફૂરતા, છણકપટ, આ બધું ત્યાજ્ય છે. પ્રાણાન્તે પણ મારાથી એ ગ્રાધ્ય નહિ બને એ દૃઢતા આપનારી કાયમી મા તે શ્રદ્ધા છે.

પ્રત્યેક નિર્ભિતિની માફક શ્રદ્ધા પણ જો યોગ્ય સ્થળે અને ઉચિત માત્રામાં ન રહે તો હાનિકારક બની શકે છે. શ્રદ્ધાનો અતિરેક એ અતિશ્રદ્ધા છે. વ્યક્તિવિશેષમાં તે જોઈ શકાય છે, તેથી વ્યક્તિવિશેષને વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે પણ પૂરી પ્રજા માટે તો પ્રમાણસરની યોગ્ય શ્રદ્ધા જ હિતાવહ બને છે. શ્રદ્ધા જ્યારે બુદ્ધિવિરુદ્ધ, સદાચારવિરુદ્ધ અને કલ્યાણવિરુદ્ધ બને છે ત્યારે તે અંધશ્રદ્ધા બને છે. મોટા ભાગે ખોટી વ્યક્તિમાં, મોટા ગ્રંથોમાં કે ખોટાં સ્થળોમાં આવી શ્રદ્ધા બંધાતી હોય છે. ચ્યામતકારોની તેમાં મૂળભૂત અપેક્ષા રહેતી હોય છે. આ અનર્થકારી અંધશ્રદ્ધાથી બચવું જોઈએ તથા પ્રજાને બચાવવી જોઈએ.

સ્મૃતિ

કુદરતી રચનાની એક અજાયબી-સ્મૃતિ છે. પ્રાણીમાત્રમાં સ્મૃતિતત્ત્વ જોઈ શકાય છે. પશુપક્ષીઓમાં તે સીમિત પ્રમાણમાં છે, કારણ કે તેમની અનુભૂતિ અને દુનિયા સીમિત છે. પણ માનવી પાસે સ્મૃતિના અમાપ ભંડાર ભર્યા પડ્યા છે. આપણે જે કાંઈ અનુભવીએ છીએ તે યાદ રહી જાય છે. મગજના કોઈ ખૂણામાં તેની છાપ પડી જાય છે, અસંખ્ય છાપોની ફાઈલો નાના સરખા મગજના નાના સરખા ભાગમાં ખડકયેલી રહે છે. સમય સમય ઉપર આ વિશાળ ફાઈલોમાંથી જોઈતી, વગર જોઈતી ફાઈલો-સ્મૃતિઓ-અંતઃપટલ ઉપર ઉપસી આવે છે અને વ્યક્તિ સુખી-દુઃખી થયા કરે છે.

એક કાળ માટે આપણે વિચારીએ કે સ્મૃતિતત્ત્વ જ ન રચાયું હોત તો? સ્મૃતિ વિનાના જીવનની કલ્પના પણ કરી શકાય નહિ. માત્ર અનુભવોથી જીવનવ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ. એકબીજાને ઓળખવાં, સમજવાં, ભલાભૂરાનો નિર્ણય કરવો, આ બધું અનુભૂતિ પછીના સમયમાં સ્મૃતિ દ્વારા ચિંતન-મનન કરીને થતું હોય છે. મગજની એકાદ જીણી નસ રક્તનું ભ્રમણ અટકાવી દે, તો પણ ઘણાની સ્મૃતિ સમાપ્ત થઈ જતી હોય છે. મરતા માણસોમાંથી પણ ઘણા લોકો સ્મરણશક્તિશૂન્ય થઈ જતા હોય છે. તેમની દયનીય દશા જોઈને પીડા થતી હોય છે. જીવન ભૌતિક તત્ત્વોથી સંબંધ છે, પણ પ્રત્યેક ભૌતિક કણમાં કોઈ છુપાયેલી ચેતના ડોક્યું કરતી જોઈ શકાય છે. સ્મૃતિ પણ ચેતનાની સાબિતી નથી શું? કેલ્ક્યુલેટર કે કમ્પ્યુટર પણ ત્યાં સુધી જ સ્મૃતિતત્ત્વને જગવી શકે છે, જ્યાં સુધી તેનામાં વિદ્યુતપ્રવાહ વહેતો હોય; સેલ કાઢી લેતાં જ સ્મૃતિનો સ્ટોરેજ નાણ થઈ જાય છે. આપણી સ્મૃતિ માટે પણ ક્યાંક કોઈએ સેલ ગોઠવેલો છે. ભલે તે જોઈ ન શકાય. કેલ્ક્યુલેટરનો સેલ પણ ક્યાં દેખાય છે? હા, તેનું કાર્ય દેખાય છે. કાર્ય જ સેલના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ નથી શું?

સ્મૃતિઓ પણ સૌની સરખી નથી. એક વ્યક્તિને ઘાણુંબધું યાદ છે. તે વસ્તુને તરત જ યાદ કરી શકે છે. તેની સ્મૃતિને જોઈને

નવાઈ લાગે છે. બીજી તરફ એક બીજો માણસ છે જેને મહામહેનતે પણ ખાસ કંઈ યાદ રહેતું નથી. તેને પોતાની સ્મૃતિહીનતા ઉપર દુઃખ થાય છે. કયાં તત્ત્વોથી બની છે આ સ્મૃતિ? એ તત્ત્વોને આરોપિત કરીને ઠગલાબંધ સ્મૃતિ પ્રાપ્ત કરવાનું હજી તો શક્ય બન્યું નથી.

વિશ્વની રચનાનું નિરીક્ષણ એ દૃષ્ટિએ મહત્વનું નથી કે ફ્લાણી વસ્તુ ફ્લાણું કાર્ય કરે છે પણ રચનાનું મહત્વ એ દૃષ્ટિએ જોવાનું છે કે જો ફ્લાણી વસ્તુ હોત જ નહિ તો વિશ્વ કેવું હોત! વસ્તુના અસ્તિત્વથી ઘણી વાર તેનું મહત્વ નથી સમજાતું, પણ વસ્તુના અભાવથી તેનું મહત્વ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. જો મારામાં સ્મૃતિતત્ત્વ ન હોત તો આ લેખ ન લખી શક્યો હોત. મારા મસ્તિષ્કના કોઈ એકાદ ખૂણામાં ઠગલાબંધ સ્મૃતિઓ સંગ્રહાયેલી છે. સુપર કમ્પ્યુટર જેમ એકસાથે સેંકડો ફૂંકશનની વિગતો અત્યંત જરૂરી આપે છે અને તે બધામાંથી નિયંત્રણ દ્વારા જરૂરી એવી એક નિશ્ચિયત ડેટા તૈયાર કરી શકાય છે તેવી જ રીતે મારા મસ્તિષ્કમાં પણ સેંકડો ફૂંકશનો છે તે બધામાંથી એક નિયંત્રિત ડેટા તૈયાર થતી હોય છે. એ ડેટા જ આ લેખ લખાવે છે. કેટલી નવાઈ છે કે પેલા કમ્પ્યુટર ઉપર તો બનાવનાર કંપનીનું તથા દેશનું નામ લખેલું છે. આપણે પણ માનીએ છીએ કે કમ્પ્યુટર આટલી જટિલતાથી ફ્લાણી કંપનીએ બનાવ્યું છે. પણ મારા મસ્તિષ્ક ઉપર કોઈ કંપની કે દેશનું નામ લખ્યું નથી, એટલે બહુ જ નાદાનીથી લોકો કહી બેસે છે કે એ તો આપોઆપ બનેલું છે. તેની ડિઝાઇન કે સ્પેરપાર્ટની કોઈએ ગોઈવણ કરી નથી. મારે મન આ અશ્રદ્ધાની અંધશ્રદ્ધા છે.

*

12. લાગણીઓની સૂચિ- 3

સુખ અને દુઃખ

અનુભૂતિ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ બંને પ્રકારની થયા કરતી હોય છે. અનુકૂળતા એટલે સુખ અને પ્રતિકૂળતા એટલે દુઃખ. અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા માનસિક ક્ષેત્રે તથા કેટલાક અંશોમાં ભૌતિકરૂપે પણ સાપેક્ષ હોય છે અર્થાત् એક જ વસ્તુ અથવા એક જ પરિસ્થિતિ એક માણસ માટે અનુકૂળ હોય છે તો બીજા માટે પ્રતિકૂળ હોય છે. અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતામાં મહત્વનો ભાગ રૂચિ ભજવે છે. રૂચિ રસ ઉત્પન્ન કરે છે અને રસ જ સુખ બને છે. અરૂચિ અરસ અથવા પ્રતિરસ ઉત્પન્ન કરે છે, જે દુઃખ બને છે. રૂચિ સ્વભાવથી, સંસ્કારોથી તથા વિચારોથી ઘડાતી હોય છે. મૂળ વાત ઉપર આવીએ. માનો કે સુખદુઃખની હસ્તી જ ન હોત તો? જીવનની કેવી સ્થિતિ હોત? કદ્વિપના પણ કરી શકતી નથી. સુખદુઃખ વિનાના સંસારની. પણ જો સુખદુઃખની રચના કોઈ સરજનહારે કરી છે તો તેણે માત્ર સુખોની જ રચના કરી હોત તો? દુઃખોની રચના કરવાની શી જરૂર હતી? કદાચ દુઃખો રચવાં જરૂરી હતાં તો થોડાં રચવાં હતાં. આટલાં બધાં દુઃખો રચીને તો વિશ્વને નરકાગાર જ બનાવી દીધું. બુદ્ધને કહેવું પડ્યું કે, “સર્વ દુઃખાં દુઃખાં દુઃખાં સર્વ દુઃખમ્” બધું દુઃખમય જ છે. આવી રચના કરતાં તેનું કાળજું ન કંપી ઊઠ્યું? આ ભાવુકતાભર્યું ચિંતન છે, સમજણભર્યું નથી.

સુખદુઃખ — બે પ્રકારનાં

સુખદુઃખના મુખ્યત: બે ભાગ કરી શકાય: કુદરતસર્જિત અને માનવસર્જિત. દુષ્કાળ, ધરતીંક્પ, વાવાઝોડું, અતિગરમી, અતિંદી વગેરે દ્વારા થતાં દુઃખો એ કુદરતસર્જિત છે. ભૂખ, તરસ, વાસના વગેરે આવેગોથી થતાં દુઃખો પણ કુદરતી છે પણ. ભાવતાં ભોજન, વસ્ત્રો, આવાસો વગેરે ન મળવાથી તથા સામાજિક, ધાર્મિક, રાજકીય વગેરે પ્રયાસોથી થનારાં દુઃખો એ માનવસર્જિત દુઃખો છે. આ બધાં દુઃખો ન હોત તો માનવપુરુષાર્થની જરૂર જ ન રહેત. પશુઓને પણ પોતાની અદ્વય આવશ્યકતાઓ માટે પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. એક સિંહણ સરેરાશ ત્રીસ વાર દોડ લગાવે છે ત્યારે એકાદ પશુનું મારણ કરી શકે છે.

જીવનની સાથે અનિવાર્ય રીતે પુરુષાર્થ જોડાયેલો છે. પુરુષાર્થની સાથે સફળતા જોડાયેલાં છે. સફળતાથી સુખ અને નિષ્ફળતાથી દુઃખની નિષ્પત્તિ થતી હોય છે. કુદરતી સુખદુઃખો માત્ર માનવને લક્ષ્ય કરીને આવતાં નથી હોતાં, દુષ્કાળ કે વાવાઝોડું એ પ્રકૃતિની પ્રક્રિયા છે. માનો કે તમને છીંક આવી ને જીવજંતુઓ મરી ગયાં. હવે જો જંતુઓ એમ વિચારે કે અમને મારી નાખવા માટે આ છીંક આવી તો તે તેમની ગેરસમજ છે. જંતુઓને મારવા માટે નહિ પણ શારીરિક અભ્યવસ્થાને દૂર કરવા માટે છીંક જરૂરી હતી એટલે આવી. જંતુઓને મરી જવું તે આનુંંગિક છે.

આવી જ રીતે કુદરતી પ્રકોપો પણ વિશ્વરચનાની જરૂરી વ્યવસ્થા પૂરી કરવા જરૂરી હોય અને જંતુઓની માફક પ્રાણીઓ વગેરેનો નાશ થાય તો તે આનુંંગિક તત્ત્વ કહેવાય. કુદરતી વિપત્તિઓની સામે પણ જે પોતાની રક્ષાવ્યવસ્થા ગોઠવીને પ્રગતિ કરી શકે છે તે તે ઉત્તમ માનવજાતિ થઈ શકે છે. યુરોપ, ખાસ કરીને ઉત્તર યુરોપ કારમી ઠંડીમાં ધૂજતો દેશ હોવા છતાં તેણે જે વ્યવસ્થા નિર્માણ કરી છે તેથી કાતિલ ઠંડીમાં પણ માણસોનાં મરણ નથી થતાં અને લોકો સુખપૂર્વક રહી શકે છે. જ્યારે ભારત જેવા દેશોમાં કુદરતી કોપ ઓછો હોવા છતાં આવી વ્યવસ્થા ગોઠવી શકાઈ ન હોવાથી ઠંડીમાં ટાઢથી, ગરમીમાં લૂથી અને વરસાદમાં રેલથી હજારો માણસો મરી જાય છે.

સુખેરણ કુદરતી છે

નિમનક્ષાની જીવનવ્યવસ્થાથી માણસ નિમન બનતો હોય છે. જો માણસને બુદ્ધિપૂર્વકનો પુરુષાર્થ કરતાં આવડે તો કુદરતને આશીર્વાદ વરસાવતી કરી શકે છે. પણ જો માણસને પુરુષાર્થ જ ન ગમે, બુદ્ધિનો ઉપયોગ જ ન કરે તો તેના માટે કુદરત

અભિશાપ વરસાવતી થઈ શકે છે. વિશ્વની ઉન્નતઅધમ, સુખી-દુઃખી પ્રજાનું મૂળ કારણ બુદ્ધિપૂર્વકનો સતત પુરુષાર્થ અને તેનો અભાવ છે.

મોટા ભાગે તો જ્યાં કુદરત ઘણી અનુકૂળ હોય છે ત્યાંની પ્રજા આગસુ તથા પ્રગતિહીન જોવા મળે છે. તેમાં ધર્મ કે દર્શન દ્વારા જો પ્રજાને સંતોષી બનાવી દેવામાં આવી હોય તો તો તે ઘોર દરિદ્ર જ બની જતી હોય છે. મોટા ભાગે જ્યાં કુદરતની પ્રતિકૂળતા વધારે હોય છે, ત્યાં વસતી પ્રજા અપેક્ષાકૃત વધુ બૌદ્ધિક હોય છે. એમ કહો કે તેને તેમ થવાની ફરજ પડે છે.

કુદરતી વાતાવરણની અસર કરતાં પણ ધાર્મિક દર્શનની અસર વધુ તીવ્ર રહેતી હોય છે. જ્યાં નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મોનો પ્રભાવ વધુ હોય છે ત્યાં બુદ્ધિશાળી પ્રજા હોય તો પણ વિકાસ વિનાની થઈ જતી હોય છે. નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મો, ભૌતિક સુખોનો વિરોધ કરે છે એટલે બુદ્ધિનો ઉપયોગ પ્રજાજીવનની સગવડો વધારવા માટે નહિ, પણ અગવડો સહન કરી લેવા માટે થતો હોય છે. જો કે ગમે તેટલો પ્રચુર ઉપદેશ અપાય તો પણ પ્રજા તો સુખેચ્છુ રહેતી જ હોય છે. કારણ કે કુદરતી ર્ચના જ એવી છે કે સૌને સુખો ગમે છે. સુખેચ્છા એ કુદરતી સહજ માર્ગ છે, જ્યારે સુખત્યાગ અથવા સુખદોહ એ સતત ઉપદેશથી સ્થપાયેલી સ્થિતિ છે, જે અકુદરતી અને અસ્થિર છે. સતત પ્રવચનો, ઉપદેશો તથા કઠોર નિયમોથી આવી સ્થિતિ પોષાતી હોય છે. જો આ બધું બંધ કરવામાં આવે અને પ્રજાને તથા માણસને વાતાવરણમુક્ત કરવામાં આવે તો તે કુદરતી પ્રેરણા પ્રમાણે આપોઆપ સુખમાર્ગ થઈ જશે. પ્રજા, સુખમાર્ગ બને એ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. ધર્મ તથા અધ્યાત્મનું કામ પરાયા સુખને છીનવી લેવાથી તથા સુખમોહથી પ્રજાને બચાવવાનું છે. સુખમાત્રથી દૂર રાખવાનું કામ જો ધર્મ કરે તો પ્રજા દરિદ્ર થઈ જય.

માનવસર્જિત દુઃખો

વિશ્વરચનાનો સૌથી મહત્વનો ભાગ તે સુખાનુભૂતિ છે. જંતુમાત્ર સુખ ઈચ્છે છે અને સુખ માટે જીવે છે. કુદરતસર્જિત સુખોને પુરુષાર્થ દ્વારા વધારી શકાય છે તથા દુઃખોને ઘટાડી શકાય છે. પણ માણસ કુદરતની સીમાથી ઘણો દૂર નીકળી ગયો છે. એટલે તેનાં સુખો તથા દુઃખો માત્ર કુદરતસર્જિત ન રહેતાં માનવસર્જિત પણ થયાં છે. માનવે ધર્મને સંપ્રદાય તથા રૂઢિઓમાં બદલી નાખ્યો, એટલે વાર્ણભેદ થયા, કુદરતે કોઈને બ્રાહ્મણ તથા કોઈને શૂદ્ર કે ચાંડાલ સજ્જ્યો નથી. આ કામ માણસે કર્યું. જે લોકોને શૂદ્ર કે ચાંડાલ થવું પડ્યું તેમના દુઃખનો પાર ન રહ્યો. આજવિકા વિનાની ઘોર દરિદ્રતા અને અપમાનિત જીવન જીવવા માટે તેમને વિવશ થવું પડ્યું. આ માનવસર્જિત ધાર્મિક દુઃખો છે. કુદરતે તો નરનારીની જોડી બનાવી પણ માનવે નારી માટે સામાજિક માળખું જ જુદું બનાવ્યું. નારીએ ધૂંઘટ કે બુરખો પહેરવાનો, વિધવા થાય તો પતિ સાથે ભળી મરવાનું, જીવનભર વૈધવ્ય પાળવાનું, આ દુઃખો માનવનિર્મિત સામાજિક વ્યવસ્થાથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. આવી જ રીતે એક વર્ગને ભણવાની ઘણી તકો ઊભી કરવાની અને બીજા વર્ગને શાળાના પગથિયે પણ ઊભો રહેવા નહિ દેવાનો. આ રીતે પૂરો વર્ગ શિક્ષણથી વંચિત રહે તે માનવસર્જિત દુઃખ છે. આજવિકા તથા રોજ માટે પણ એવી વ્યવસ્થા કરવાની કે જેથી એક ભાગ હંમેશાં દરિદ્ર જ રહે; કદી ઊંચ્યો જ ન આવી શકે તો તે માનવસર્જિત દુઃખો છે. કોઈ પણ પ્રકારનું શોષણ, અત્યાચાર વગેરે માનવસર્જિત દુઃખો છે. વધુમાં વધુ પ્રજાને ન્યાય તથા સુખ મળે તેવી વ્યવસ્થા જ સાચો ધર્મ છે. મહાપુરુષ એ છે જે પૂરી પ્રજાના હિતને મહત્વ આપે. વાર્ણવાદી કે વર્ગવાદી વ્યવસ્થા કદી પણ પૂરી પ્રજાને ન્યાય આપી શકે નહિ. પ્રજામાં કેટલાક શક્તિશાળી માણસો પોતાના તથા પોતાનાં સ્વજનોના હિત માટેની વ્યવસ્થા ઘડી કાઢતા હોય છે, જ્યારે બીજા કેટલાક સૌના હિત માટેની વ્યવસ્થા સ્થાપવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે. સૌનું હિત જોનારા જ સંત કહેવાય. માત્ર માનવજીતિમાં જ રાક્ષસો તથા સંતો ઉત્પન્ન થાય છે. સંતો સર્વહિતકારી અને રાક્ષસો માત્ર સર્વહિતકારી જીવની વ્યાખ્યા અને પદ્ધતિ પ્રસ્તુત કરતા હોય છે.

13. લાગણીઓની સૂચિ-4

સૂચિરચનાની ઉલટપાસમાં આપણે આવેગો અને લાગણીઓનું પૃથક્કરણ કરી રહ્યા છીએ. તીવ્ર લાગણીઓના કેન્દ્રબિન્દુઓ રાગદ્વૈપમાં છુપાયેલાં છે. રાગદ્વૈપનો સંદર્ભ ત્યાગ શક્ય જ નથી. એક પરમજ્ઞાની ગુરુને પણ આજ્ઞાપાલક શિષ્ય પ્રત્યે રાગ અને આજ્ઞાનો અનાદર કરનાર શિષ્ય પ્રત્યે થોડી માત્રામાં પણ દ્વૈપ થાય જ છે. આ જરૂરી પણ છે. નહિ તો સોનું-પિતળ એક ભાવે વેચાવા લાગે. પણ જો તેની માત્રા વધી જાય અર્થાત્ પ્રિય શિષ્યને ખૂબ સારું સારું ખવડાવે અને અપ્રિયને ધૂતકાર્યા કરે તો તેમાંથી વિદ્રોહ, વેરઝેર અને વિખવાઈ થઈ શકે. સમજુ ગંભીર માણસ એનું નામ છે, જે પોતાની લાગણીઓને તીવ્ર ન થવા હે. તીવ્ર લાગણીઓ વ્યક્તિને વહ્ણવી હેઠાં છે. વ્યવહારિક જગતમાં પ્રત્યેક લાગણીની પ્રતિક્રિયા થતી જ હોય છે, એટલે તીવ્ર દ્વૈપની પણ તેવી જ પ્રતિક્રિયા થવાની. વ્યક્તિ તથા વર્ગ અશાન્ત અને દુઃખી થશે, એટલે ઉચિત માત્રાનું નિયંત્રણ રાખી શકાય તો લાગણી હાનિ પહોંચાડવાની કક્ષાએ ન પહોંચી શકે.

ઈષ્યા

અનિષ્ટથી દૂર રહેવા જેમ દ્વૈપવૃત્તિ યોગ્ય માત્રામાં જરૂરી છે, તેવી જ રીતે ઈષ્યની પ્રાપ્તિમાં ગતિ લાવવા ઈષ્યા તથા સ્પર્ધાતત્ત્વ રચાયું છે. એક જ લક્ષ્ય માટે એક જ માર્ગ ચાલનારા પથિકો, આગળ નીકળી જનારની ઈષ્યા કરતા હોય છે. મારો સહમાર્ગી મારાથી સવાયો-દોઢો બને તે મારાથી સહન નથી થતું. પ્રત્યેક માર્ગ ઉપર અનેક લોકો ચાલી રહ્યા છે. જે લોકો નજીકના પથિકથી પાછળ રહી જતા હોય છે, તેમનામાં આગળ જનારા પ્રત્યે ઈષ્યાભાવ પ્રકટ થવા લાગે છે. ધંધાનું ક્ષેત્ર હોય કે અધ્યાત્મમનું ક્ષેત્ર હોય, સર્વત્ર સહમાર્ગિઓમાં ઈષ્યાનું પ્રમાણ જોવા મળશે. વશિષ્ટ અને વિશ્વામિત્ર તેનાં ઉદાહરણ છે.

ઈષ્યા સ્પર્ધાને જન્માવે છે. હું શા માટે પાછળ રહું? એવી વૃત્તિથી પાછળ રહેલો પથિક જોરજોરથી ચાલવા લાગે છે. જો આ ઈષ્યા અને સ્પર્ધા ન હોત તો પુરુષાર્થમાં વેગ ન આવત. જેમને આગળ નીકળી જનારાઓની જરા પણ નોંધ નથી હોતી તેઓ ઈષ્યા, સ્પર્ધાથી તો ધાર્ણા અંશે મુક્ત રહી શકે છે, પણ તેમના પુરુષાર્થમાં કં તો ગતિ હોતી જ નથી અને હોય છે તો બહુ થોડી હોય છે.

એકલું ધોડું પણ દોડી શકે, પણ બે-પાંચ-દસના સમૂહમાં જ્યારે તે દોડે છે, ત્યારે તેની દોડમાં આપોઆપ તીવ્રતા આવી જાય છે. સ્પર્ધા કર્યા છતાં પણ જે પાછળ ને પાછળ જ રહ્યા કરે છે તેમાં બે લાગણીઓ જન્મે છે: (1) અસૂયાવૃત્તિ (2) પરાજ્યવૃત્તિ. અસૂયા એટલે ગુણોમાં પણ દોષો જોવાની વૃત્તિ. આવી વૃત્તિથી પાછળ રહેલો માણસ પોતાની આગળના સ્પર્ધકના ગુણોમાં દોષો જોયા કરે છે, પણ જો હસતામુખે પરાજ્ય સ્વીકારી શકાય તો ઈષ્યા-અસૂયા-સ્પર્ધાની જગ્યાએ વંદના આવે છે. આવો માણસ આગળ નીકળી જનારની કદર કરે છે. તેને વંદન કરે છે. તેનો જ્યજ્યકાર કરે છે. આમ કરવાથી તેને શાંતિ તથા સૌજન્ય બન્ને મળે છે.

ઈષ્યા, અસૂયા ન હોત તો?

જ્યારે ઈષ્યા-અસૂયા કરનારને અશાંતિ, વૈરભાવ વગેરે દોષો મળતા હોય છે. જો ઈષ્યા અથવા સ્પર્ધા હોત જ નહિ તો જીવનમાં તીવ્રગતિ તથા મહાન કર્યો કરવાની વૃત્તિ પણ ન હોત. મહાનમાં મહાન વ્યક્તિમાં પણ આ વૃત્તિઓ જોઈ શકાય છે.

લક્ષ્મી અને કામિનીત્યાગ

કંચન તથા કામિનીના ત્યાગી ધાર્ણા જોવા મળશે, કારણ કે આ સ્થૂળ ત્યાગ છે. ધાર્ણી વાર તો લોકરંજન માટે પણ આવા ત્યાગ થતા હોય છે. કેટલીક વાર આવો ત્યાગ કર્યા પણી લોકદ્બાળના પ્રભાવમાં અનિયાને પણ ત્યાગી રહેવું પડતું હોય છે. કેટલાક

લક્ષમીનો ત્યાગ કરીને પણ લોકોત્તર સુખો તો ભોગવતા જ હોય છે. કેટલાક લક્ષમી મેળવવા પ્રત્યક્ષ લક્ષમીનો ત્યાગ કરતા હોય છે. જો સૂક્ષ્મ નિરીક્ષાણ કરશો તો ખ્યાલ આવશે કે લક્ષમી દ્વારા મળનારી સુખ-સગવડો મેળવવાની ઈચ્છા લક્ષમીત્યાગીઓમાં પણ જેવી ને તેવી જ હોય છે. ફરક એટલો હોય છે કે એક માણસ સીધો જ લક્ષમીને પોતાના ગજવામાં રાખે છે, જ્યારે બીજો માણસ પોતે તો સીધો સ્પર્શ નથી કરતો પણ પોતાના માણસના ગજવામાં લક્ષમી રખાવે છે. સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આવા ત્યાગમાં પ્રથમ સોપાને તો ત્યાગ છે, પણ આગળ બધું સરખું જ છે. આવું કામિનીત્યાગનું પણ લગભગ થતું હોય છે.

કામિનીત્યાગ, વિષયત્યાગનું સ્થૂલ સ્વરૂપ છે, પણ વિષયવૃત્તિની આંધી એટલી પ્રબળ છે કે કામિની વિના પણ તે વિષયભોગ ભોગવી લે છે. જેની પાસે પ્રત્યક્ષ કામિની છે તેને કોઈ ત્યાગી નથી કહેતું, જો કે ઘણી વાર સંયમી ગૃહસ્થો ઘરમાં પણ સ્વૈચ્છિક રીતે સંયમી જીવન જીવતા હોય છે, પણ પેલા સ્થૂલ કામિનીત્યાગીને લોકો પરમત્યાગી સમજે છે. તેના આંતરજીવનની વિષયવૃત્તિને લોકો જોઈ શકતા નથી. એટલે આ ભ્રમ બંધાયો છે. જો અંતરવૃત્તિને પણ જોઈ શકાય તો ખ્યાલ આવે કે અહો! કેટલો માટો ભ્રમ આપણે સેવતા રહ્યા છીએ! તો પણ માનો કે કોઈ એકાદ વિરલો સાચો ત્યાગી મળી રહે તો પણ તેનામાં ઈર્ષા, સ્પર્ધા વગેરે તત્ત્વો રહેવાનાં, આ કુદરતી તત્ત્વો છે.

બે ત્યાગીઓ અને બે જ્ઞાનીઓ પણ પરસ્પરમાં ઈર્ષાસ્પર્ધા કરતા જોવા મળે તો નવાઈ પામતા નહિ. પ્રવૃત્તિને વેગવંતી બનાવવા માટે કુદરતે મૂકેલાં આ તત્ત્વો છે. પણ કામકોદ્ધારિની માફક જો તેની યોગ્ય માત્રાનો વિવેક ન જળવાય તો તે ભયંકર અનિષ્ટ કરનારાં પણ થઈ શકે છે. જેનામાં અનિષ્ટ કરવાની ક્ષમતા હોય છે, તે જ જો નિયંત્રિત થાય તો ઈષ્ટ કરી શકતાં હોય છે. કેટલાક લોકો ઈર્ષાભાવને અભિવ્યક્ત ન થવા હેતુ તો તેથી તે ઈર્ષામુક્ત થઈ ગયા છે, તેવું માનવું ભૂલ હશે. ઉત્તમમાં ઉત્તમ પુરુષને પણ પોતાના સ્પર્ધક પ્રત્યે થોડીધારું ઈર્ષા રહેતી જ હોય છે. ઈર્ષાને વ્યક્ત ન થવા દેનારની વિશેષતા એ છે કે પોતાની છબીને જાંખી કરનારા દોપોને તે અંત:કરણની સપાટી ઉપર આવવા દેતો નથી. હા. ઊંડાણમાં તો તે રહે જ છે. પણ આથી તે માણસ ઢોંગી કે દંભી નથી, તે પોતાની જાત ઉપર નિયંત્રણ કરી શકનાર છે. આ નિયંત્રણ જ તેને સ્વરસ્થતા, કુશળતા અને શાંતિ આપે છે.

ચિંતા, ભય અને શોક

લાગણીઓની સૃષ્ટિ બહુ જ અદ્ભુત છે. જંતુમાત્રને થોડાધારા અંશમાં ચિંતા, ભય અને શોકની લાગણીઓ થતી હોય છે. પણ વગેરેની તુલનામાં માણસને બધાં તત્ત્વો વધારે છે એટલે ચિંતા, ભય અને શોકનાં તત્ત્વો પણ વધારે છે. ચિંતાની માત્રા સ્વભાવ સાથે જોડાયેલી હોય છે. સમજાણ દ્વારા થોડો ફરક કરી શકાય, આજો નહિ. કુદરત ઈચ્છે છે કે જીવમાત્ર પ્રવૃત્તિ કરે. પ્રવૃત્તિ કરાવવા લાગણીઓ અને આવેગોની ર્યાના થઈ છે. આવેગોની તુલનામાં લાગણીઓની પ્રવૃત્તિઓ ઘણી મોટી હોય છે. પ્રવૃત્તિઓ પરિણામ મેળવવા થતી હોય છે. ‘કર્મ કરો અને ફળની ઈચ્છા ન રાખો’ એવું પોપટિયું જ્ઞાન સાંભળવા-સંભળવા માટે તો મધુર છે, પણ ફળની ઈચ્છા જ ન હોય તો કર્મ કરે જ શા માટે? આ તો કોઈ કારખાનાનો માલિક કહે કે ‘મજૂરી કરો પણ પગારની ઈચ્છા ન કરો, મને ઠીક લાગશે તો અને ત્યારે આપીશ, ન આપું તોપણ કામ કરતા જ રહો.’ આવા ઉપદેશો સંભળાવનાર કથાકારને પણ જો પૂરતી દક્ષિણા ન મળે તો તેને પણ દુઃખ થાય છે. ફળની ઈચ્છાનો નિષેધ કરનાર પણ સ્વયં તો ફળ ઈચ્છે જ છે. ફળોચ્છા એ વાસ્તવિકતા છે, એટલું જ નહિ, કર્મઠતા, પ્રબળ કર્મઠતાનું એ પ્રેરક તત્ત્વ છે. ફળોચ્છા હોય જ નહિ અથવા મંદ હોય તો કદી પણ મહાન પ્રવૃત્તિ કરી શકશે નહિ.

ચિંતામાંથી ચિંતન અને વિકાસ

ઈચ્છાશક્તિમાંથી મહત્તમાનો પ્રાદુર્ભાવ થતો હોય છે. માનો કે એક બેડૂતને ખેતી કરવી છે, તેણે એડી-એડીને ખેતર એકદમ તૈયાર કર્યું છે, પણ સમય થયો હોવા છતાં વરસાદ ન આવ્યો. દિવસો વીતવા લાગ્યા. આ બેડૂતને આપોઆપ ચિંતા થશે.

જવાબદારી સાથે ચિંતાનો ગહન સંબંધ છે. ખેડૂતને પોતાનાં ભાગબચ્યાંની જવાબદારી છે. દેવું ભરવાની જવાબદારી છે. એટલે તેને ચિંતા થવાની જ, થવી જ જોઈએ. ‘ચતુરને ચિંતા ધણી’ એ કહેવત ખોટી નથી. જવાબદારી વિનાનું જીવન કદાચ ચિંતા વિનાનું હોઈ શકે પણ એવું જીવન નરી કાયરતાના આધારે જ સ્થિર થતું હોય છે. કેટલીક વાર આવી કાયરતાને ત્યાગ-વૈરાગ્ય કે જ્ઞાનનો મખમલી જામો પહેરાવીને શૂર્પણખા જેવા શાળગાર સજવવામાં આવતા હોય છે. જવાબદારીભર્યું જીવન જીવવું એ જ સાચું જીવન છે. જો ખેડૂતને કદી ચિંતા થાય જ નહિ તેવી વરસાદ વગેરેની વ્યવસ્થા ગોઠવાઈ હોત તો ખેડૂત તથા ખેતીનો વિકાસ ન થઈ શક્યો હોત. ખેડૂતને ખેતીડૂપી ફળ ધાર્યા પ્રમાણે મળતું નથી, એટલે તેને ચિંતા થાય છે. ચિંતામાંથી ચિંતન થાય છે અને ચિંતનમાંથી નદીઓ ઉપર બંધ, નહેરો, ટ્યુબવેલ વગેરે વરસાદના વિકલ્પો શોધાય છે.

જે દેશની પ્રજા ચિંતા વિનાની હશે તે વિકાસ વિનાની પણ હશે. જ્યાં કુદરતની ધણી અનુકૂળતા હોય છે ત્યાંની પ્રજા મોટા ભાગે જેમ તેમ જીવી લેવામાં માનતી હોય છે, પણ જ્યાં કુદરતની ધણી પ્રતિકૂળતા હોય છે ત્યાંની પ્રજા જીવનની ચિંતા કરીને જીવનને વધુ ને વધુ વિકાસવાળું બનાવતી હોય છે. પોતાનાં સ્વજનો, ઈષ્ટો અને સ્નેહીજનોની રક્ષાની ચિંતા સૌને થતી હોય છે. જો આવી ચિંતા થતી જ ન હોત તો? લાગણીઓના બધા વિભાગો નિર્જવ થઈ જત.

‘ચિંતા કરવી જ ન જોઈએ’ ‘સદા મસ્તીમાં મસ્ત રહેવું જોઈએ’ તેવી વાર્તામાં ગંભીરતા નથી. ભૂખ્યાં ભાગકો, જેનું શિયળ જોખમમાં છે તેવી બહેન, દીકરી કે પત્ની, જે રાષ્ટ્રની આજાદી ગુલામીમાં બદલાઈ જવાની આણી ઉપર છે આવા બધાની ચિંતા ન કરીને મસ્તીમાં મસ્ત રહો તેવું કહેનારા જીવનની ગંભીરતા વિનાના વૈચારિક નશાના શિકાર છે. ચિંતાતત્ત્વ કુદરતે બનાવ્યું છે અને યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય માત્રામાં તે જરૂરી છે.

વ્યર્થની ચિંતા

પણ કુદરતી રચનામાં માનવનો સારો તથા ખોટો ઉમેરો હંમેશાં થતો રહ્યો છે. સારાખોટા ઉમેરાને માત્રાબદ્ધ કરવો તે વિવેક છે. તે સાધના છે. ધણી વાર માણસ વ્યર્થની ચિંતા કરતો હોય છે. ‘કાઢ ક્ર્યું દૂબલે? તો કહે સારે ગાંંવ કી દ્વિકર.’ આવી રીતે ધણા લોકોને અનુપાયચિંતા થયા જ કરતી હોય છે. ‘કલિયુગ આવી ગયો છે, પાપાચાર વધી ગયો છે, મારું કહેવું કોઈ માનતું નથી, મને કોઈ ગાંઠતું નથી’ વગેરે બાબતો એવી છે કે મોટા ભાગે ગેરસમજથી આવી ચિંતા થયા કરતી હોય છે. એક સજજન મળ્યા. તેમણે કહ્યું; “તારે માથે ઊભો છે કાળ કે ઊંઘ તને કેમ આવે?” આ ભજનની પંક્તિએ મારા ઉપર એટલી પ્રબળ અસર કરી કે મેં ઊંઘવાનું છોડી દીધું. ઝોડાં આવે તો ‘ઊંઘ તને કેમ આવે?’ એ વાક્ય બોલીને તરત જ હું જાગી જાઉં, ધણાં વરસો સુધી આવું જીવન જીવ્યો. ચિંતાનો પાર ન રહે, ‘ઊંઘ તને કેમ આવે?’ એ વાક્ય જ મનમાં ગુંજ્યા કરે. હવે મને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે મરણ પદ્ધીની ચિંતા વ્યર્થ છે. મરણ પદ્ધી કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. પ્રશ્ન તો જીવતા માણસોને હોય છે. તેની ચિંતા કરવી જોઈએ, પણ આ ડહાપણ ધણું મોડું આવ્યું. પહેલાંની સતત જગતા રહેવાની ભ્રમણાએ મને અનિદ્રાનો દરદી બનાવી દીધો છે. હવે ઘસધસાટ ઊંઘવાનું બહુ મન થાય છે, પણ ઊંઘ જ નથી આવતી!”

અધ્યાત્મ કર્તવ્યપ્રેરક — પોષક જોઈએ

કેટલીક વાર અધ્યાત્મના નામે સાચી ચિંતા છોડીને કાલ્યનિક ચિંતામાં વ્યક્તિ દૂબી જાય છે. જીવનના પ્રશ્નોની ચિંતા થવી જ જોઈએ. તેની ઉપેક્ષા કે તેનાથી પલાયન થઈ જવું તે અધ્યાત્મ નથી. મિથિલા નગરી જ્યારે ભડકે બળવા લાગી અને સત્સંગસભામાંથી બધા શ્રોતાઓ દોડી દોડીને અહિની દિશા તરફ ગયા. પણ જનક રાજ તથા અષ્ટાવક વક્તા બે જ બેસી રહ્યા ત્યારે અષ્ટાવકે જનકને કહ્યું કે, તું કેમ બેઠો છે? તારું કશું બળતું નથી? બહુ શાંતિથી જનકે ઉત્તર આપેલો કે, ‘મિથિલામાં પ્રદ્યાયાં ન મે દ્યતિ કિંચન.’ અર્થાતું મિથિલાનગરી બળી રહી છે પણ તેમાં મારું કશું બળતું નથી. (હું આત્મા છું અને અહિન મને બાળી શકતો નથી એવો ભાવ છે.) આ ઉત્તરથી ધણા લોકો જનકને અનાસક્ત, વિદેહી, નિઃસ્પૃહી માને છે અને દોડી

જનારાઓની હાંસી ઉડાવે છે. મારી દૃષ્ટિએ આ બરાબર નથી. જનક રાજ છે અને પોતાના રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવી એ તેનું કર્તવ્ય છે. જ્યારે આખું નગર ભડ્ભડ બળી રહ્યું હોય ત્યારે પલાંડી વાળીને બેસી ન રહેવાય. અધ્યાત્મ કર્તવ્યનું પોષક અને પૂર્ક હોવું જોઈએ. જો તે કર્તવ્યની ઉપેક્ષા કરાવનારું હશે તો પ્રજા અધ્યાત્મના નામે કર્તવ્યવિમુખ થશે. કર્તવ્યવિમુખ થયેલી પ્રજા અધમ થઈ જશે. માનોકે, આજે કોઈ શહેરમાં પ્રચંડ આગ લાગી હોય તેવા સમયે અધિનશામક બંબાવાળો કહી દે કે ‘આમાં મારું કંઈ બળતું નથી.’ અને નિશ્ચિંચંત થઈને બીડીના ધૂમાડા કાઢવા લાગે તો આવા માણસને શું કહેવાય?

સાચા પ્રશ્નોની ચિંતા થાય જ

જીવન સંબંધોથી વણાયેલું છે અને સંબંધો મોટા ભાગે લાગણીઓથી રંગાયેલા હોય છે. લાગણીઓ તદ્દન નિશ્ચિયત હોય તો તે લાગણીઓ જ ન રહે, નિશાળનો સમય પૂરો થઈ ગયો હોવા છતાં હજી પોતાનો પુત્ર આવ્યો નથી એટલે માતાને ચિંતા થવાની જ. આ ચિંતાની તીવ્રતા જ પેલા મોડા પડેલા બાળકની શોધખોળ શરૂ કરાવશે. કદાચ તેને અક્સમાત થયો હોય અને તેને તત્કાળ હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવાની જરૂર હોય. જો ચિંતાતત્ત્વ હોત જ નહિ તો અક્સમાતથી મૂર્છિત બનેલા પેલા બાળકને કોણ હોસ્પિટલમાં દાખલ કરત? માણસોને પોતાના સ્વજનોના ક્ષેમકુશળની ચિંતા રહે એ ઈચ્છનીય છે. ‘તદ્દન ચિંતામુક્ત થઈ જાઓ.’ એવો ઉપદેશ આપનારા પણ પોતાની ચિંતા ભક્તોને થાય તેવી અપેક્ષા તો રાખતા જ હોય છે. જો ભક્તો તેમની સુખ-સગવડની જરા પણ ચિંતા ન કરે તો તેમનું શેખ્યલ્લીપાણું ઉધાડું થઈ જાય અને છીછરા ઉપદેશો આપવાનું બંધ થઈ જાય.

સાચો માર્ગ તો એ છે કે જીવનના સાચા પ્રશ્નોની ચિંતા થવી જ જોઈએ. ચિંતામાંથી પ્રશ્નોને ઉકેલવાનું ચિંતન અને ચિંતનમાંથી પ્રશ્નોને ઉકેલનારા પ્રયત્નો — પુરુષાર્થ પ્રગટવો જોઈએ. ચિંતામુક્ત થવાનો સાચો ઉપાય છે આવી પડેલા પ્રશ્નોને સચોટ રીતે ઉકેલવા. કાદ્યનિક પ્રશ્નો ઉભા કરવા નહિ, તેમ તેની ચિંતા પણ કરવી નહિ. સાચા પ્રશ્નોની ચિંતા પણ પુરુષાર્થ કરી શકાય તેટલી માત્રામાં જ હિતકારી છે. જો માત્રાનો અતિરેક થઈ જાય અને પુરુષાર્થ જ ન કરી શકાય તો તે રોગિષ અંતરનું લક્ષણ છે.

*

14. લાગણીઓની સૂચિ-5

ભય અને શોક

સૂચિરચનાનું બીજું એક મહત્વનું અંગ ભય છે. જીવમાત્રને પોતાના તથા ઈષ્ટના અસ્તિત્વ પ્રત્યે વિનાશ યા હાનિનો ભય રહે છે. કુદરત ઈચ્છે છે કે પ્રાણીને જે જીવન આપ્યું છે, તેને તે સાચવે, તેનું રક્ષણ કરે, તેનું જતન કરે. જીવનના અસ્તિત્વને જ્યાંથી પણ જોખમ દેખાય ત્યાંથી ભય લાગે છે. ભયમાંથી રક્ષાના ઉપાયો શરૂ થાય છે. શત્રુનો, રોગનો કે ચોરડાકુ લૂંટારાનો જે કોઈ પ્રકારનો ભય ઉત્પન્ન થાય તે તે પ્રકારના ઉપાયો શરૂ થઈ જાય છે. પ્રાણીનું સામર્થ્ય પ્રગટ થવાનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ભયનિવારણનું ક્ષેત્ર પણ મહત્વનું છે. માનવેતર પ્રાણી પણ સતત ભયમાં જીવન જીવતાં હોય છે. સમૃદ્ધી જીવને મોટા સમૃદ્ધી જીવો તથા શિકારીઓનો ભય રહે છે. પશુઓને હિંસક પશુઓનો, પક્ષીઓને પણ હિંસક પ્રાણીઓ (બાજ, ગરુડ વગેરે)નો, નાની જીવાતને ચકલાં વગેરેનો ભય રહેતો જ હોય છે.

ભક્ષ્ય-ભક્ષકની રચના

મોટા ભાગે એક પછી એક પ્રાણીઓના ભક્ષકોની હારમાળા બનેલી છે. જ્યારે કોઈ સર્પ દેડકાંને કે કોઈ બિલાડી ઉંદરને પકડે છે ત્યારે આપણને દ્યા આવે છે, પણ એ જ દેડકું આખો દિવસ સેંકડોની સંખ્યામાં જીવાત ખાતું રહે છે તે ભૂલી જવાય છે. જીવસૂચિની ઉત્પત્તિ એ પ્રકારે કરાઈ છે કે જાગે એકબીજાના આહાર જ ન હોય! ભીતગરોળી જીવાત ન ખાય તો બીજું શું ખાય? પ્રયત્ન કરીને પણ તેને દાળભાત ખાતી કરી શકાય નહિ!

એવું લાગે છે કે એકબીજાનું ભક્ષણ કરવાની હારમાળામાં જે સૌથી છેલ્લું હોય છે, અર્થાત્ જેને ખાનાર કોઈ જ નથી હોતું તે તેના વિભાગનો રાજ બને છે. જળચર પ્રાણીઓમાં નાની માઇલીઓથી મોટી માઇલી સુધીની હારમાળામાં છેવટે મગરમચ્છ છે. મગરમચ્છને કોઈ જળચર પ્રાણી (પોતાની જત સિવાય) નથી ખાતું. એટલે તે જળનો રાજ બને છે. હેલ જેવી પ્રયંક માઇલી હોય ત્યાં થોડું પરિવર્તન થાય.

સ્થળનાં વનચર પ્રાણીઓની હારમાળામાં ઘાસ ખાનારાં પ્રાણીઓ ગમે તેટલાં કદાવર હોય તો પણ તે વનનાં રાજ નથી થઈ શકતાં, તેમની હારમાળામાં એક પછી એક પ્રાણીઓના છેદે સિંહ આવે છે. સિંહનો આહાર કરનારું કોઈ પ્રાણી હોય તેવું સાંભળ્યું નથી. જ્યાં સિંહ ન હોય ત્યાં વાધ વગેરે ઊતરતાં પ્રાણીઓ રાજ બનતાં હોય છે. ભક્ષ્ય અને ભક્ષકની હારમાળામાં એક ખાસ ધ્યાન બેંચે તેવી વસ્તુ છે ઉત્પત્તિનું પ્રમાણ. ભક્ષકની તુલનામાં ભક્ષ્ય જીવોની ઉત્પત્તિ સંખ્યા ઘણી વિપુલ હોય છે. જેમ કે બિલાડીની તુલનામાં ઉંદરોનો ઉત્પત્તિદર ઘણો મોટો છે. (એક ઉંદરડી પોતાની પરિવાર સાથે વર્ષમાં 250 ઉંદરડાં પેદા કરે છે!) આવું જ માઇલાં વગેરેનું પણ છે. ભક્ષકોની ઉત્તરોત્તર હારમાળાના છેદે જોઈશું તો તેમનો ઉત્પત્તિદર સૌથી ઓછો હોય છે. સિંહ, વાધ, મગરમચ્છ, ગરુડ, બાજ વગેરેના ઉત્પત્તિદરમાં આ તત્ત્વ જોઈ શકાશે. એક અવળો પ્રશ્ન કરાય કે જો આ ભક્ષ્ય-ભક્ષકની રચના ન કરાઈ હોત અને પ્રત્યેક પ્રાણી માત્ર પોતાના કુદરતી મોતથી જ મરતું હોત, તેને મારી નાખવાનો ભય જ ન હોત તો સૂચિનું સ્વરૂપ કેવું હોત?

શાસકપ્રજા અદ્યપસંખ્યક

પ્રાણીઓના ઉત્પત્તિદરના નિયમને જો માનવજાત ઉપર લગાડી શકાય તો પણ લગભગ તે જ પરિણામો જોઈ શકાશે અર્થાત્ જે પ્રજાનો ઉત્પત્તિદર ઓછો હોય છે, તે વધુ ઉત્પત્તિદરવાળી પ્રજા ઉપર આધિપત્ય ભોગવતી હોય છે. આખા વિશ્વ ઉપર દૃષ્ટિ કરશો તો (ખાસ કરીને ભારત ઉપર) જણાશે કે રાજ્ય કરનારી પ્રજા અદ્યપસંખ્યક હોય છે. જ્યારે શાસિત થનારી પ્રજા વિશાળ બહુમતી ધરાવતી હોય છે. શકો, હૂણો, સુલતાનો, મોગલો, અંગ્રેજો વગેરે ભારે અદ્યપસંખ્યક હતા. રજવાડાંઓમાં પણ જોશો તો

આ જ તથ્ય દેખાશે. ગાયકવાડી રાજ્ય મુઠ્ઠીભર ગાયકવાડો, સિંહિયા, ભોંસલે, હોલકર, નવાબો, દરબારો, પેશવાઓ વગેરે બધ જ જોશો તો જ્યાલ આવશે કે આ બધા બહુ જ અલ્પસંખ્યક હતા, છતાં બહુસંખ્યક પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરતા હતા.

ગુણવત્તા અને સંખ્યા

પ્રજાના ઉત્પત્તિદર સાથે માત્ર રાજશાસન જ સંકળાયેલું નથી. જીવનનાં બધાં મહત્વનાં ક્ષેત્રોમાં પણ લગભગ આ જ પરિણામ જોવા મળશે. નોબેલ જેવાં ઈનામો, બીજા મહત્વના એવોડો લેનારા વિશ્વની અલ્પસંખ્યક પ્રજાઓમાંથી આવતા હોય છે. મહાન કવિઓ, વૈજ્ઞાનિકો, સેનાપતિઓ; કુશળ નેતાઓ કે પ્રશાસકો, ઉદ્યોગપતિઓ, મહાન ધર્મગુરુઓ વગેરે લગભગ બધા જ ઓછી ઉત્પત્તિદરવાળી પ્રજામાંથી આવતા હોય છે. લોકશાહીની પ્રક્રિયામાં ભલે સૌ સમાન હક ધરાવતા હોય પણ સુપ્રીમ નેતૃત્વ તો મોટા ભાગે નાની પ્રજામાંથી પ્રાપ્ત થતું હોય છે. પછી ભલે પ્રચુર ઉત્પત્તિદરવાળી પ્રજાના જથ્થાબંધ મતોથી તે નેતા બન્યો હોય. પ્રશ્ન એ છે કે વિશાળ ઉત્પત્તિદરવાળી પ્રજા સુપ્રીમ નેતૃત્વ, નોબેલ ઈનામ વગેરેમાં કેમ નગણ્યતા અનુભવે છે? શું ક્વોન્ટિટી અને ક્વોલિટી બન્ને સાથે નથી રહી શકતાં?

સંપૂર્ણ નિર્ભયતા શક્ય કે હિતાવહ નથી

ભયભીત થવું યા સતત ભયભીત રહેવું એ કોઈને પણ ન ગમે તેવી વસ્તુ છે, પણ અન્ય રચનાની માફક આ રચના પણ જરૂરી છે. બાળકને માતાનો ભય લાગે છે, એટલે તેનું ઘડતર કરી શકાય છે. શિષ્યને ગુરુનો ભય લાગે છે, એટલે તે અનુશાસિત થઈને વિદ્યાધ્યયન કરી શકે છે. નોકરને માલિકનો ભય લાગે છે, એટલે તે બરાબર નોકરી કરે છે. પ્રજાને રાજનો ભય રહે છે એટલે કાયદાનું પાલન કરાય છે. જો આ બધા ભયો ન હોય તો ચારે તરફ સ્વચ્છંદીપણું અને અરાજકતા વ્યાપી જાય. ઈશ્વરથી ડરવું, વડીલોથી ડરવું, કુમાર્ગથી ડરવું એ કલ્યાણકારી ભય છે. અનિષ્ટોથી નિર્ભય થવા માટે ઈષ્ટોથી ડરવું હિતાવહ છે. એટલે સંપૂર્ણ નિર્ભયતા નથી તો શક્ય કે નથી હિતાવહ. ભય અને નિર્ભયતા બન્ને એકસાથે રહી શકે છે, અમુકનો ભય અને અમુકની નિર્ભયતા વિવેકપૂર્વક રાખીને વ્યક્તિ કલ્યાણ કરી શકે છે. જો વિવેકની જગ્યાએ અવિવેચક વધે અને ભયની જગ્યાએ નિર્ભયતા અને નિર્ભયતાની જગ્યાએ ભય થવા લાગે તો વ્યક્તિનું અકલ્યાણ થાય જ.

ભયનાં બે રૂપ

ભયનાં કલ્યાણકારી અને અકલ્યાણકારી એવાં બે રૂપ છે, તેમ તેનાં બીજાં પણ બે રૂપ છે: વાસ્તવિક અને અવાસ્તવિક. અભુદ્ધ બાળક નીચે પડી જાય, અનિને સ્પર્શો કે સર્પાદિને પકડવા પ્રયત્ન કરે તો તેમાં તેને ભય નથી લાગતો, કારણ કે તેની સમજાળનો વિકાસ નથી થયો. ભય ન લાગતો હોવા છતાં પણ જો બાળક એ પ્રવૃત્તિ કરે તો તેનાં પરિણામ તો ભોગવવાં જ પડતાં હોય છે. બાળક આવાં પરિણામોથી રહિત રહે એટલે કુદરતે તેની માતામાં ભય મૂક્યો છે. પોતાનું બાળક આવું કાંઈક ન કરી બેસે તે માટે માતા સાવધાન રહેતી હોય છે. આ સાવધાની બાળક પ્રત્યેના મોહ કે પ્રેમમાંથી ઉત્પન્ન થતી હોય છે. તે કુશળતાપૂર્વક આવાં અનિષ્ટોથી બાળકને ભયભીત કરીને તેનું ઘડતર કરે છે, જેથી મોટું થયેલું બાળક સ્વયં પોતે જ ભયનો અનુભવ કરી અનિષ્ટી ભયી જાય છે. આ વાસ્તવિક ભય છે.

પણ કોઈ વાર ફાંસીએ ચઢવાનું થાય, મરણ નિશ્ચિયત છે, તેમ છતાં જે ભયભીત થયા વિના હસતા મોઢે ફાંસી સ્વીકારે છે તે આત્મબળવાળો માળસ છે. કેટલીક વાર આવું આત્મબળ, આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી, ઈશ્વરવિશ્વાસથી, લક્ષ્ય પ્રત્યે ન્યોધાવરભાવથી તથા સ્વભાવથી આવતું હોય છે. જો આવું આત્મબળ સ્વભાવથી આવ્યું હોત તો તો સ્વતઃસિદ્ધ છે. પણ જો ક્રમે ક્રમે જીવનમાં વિકસ્યું હોય તો તે સાધનાનું પરિણામ છે. વાસ્તવિક ભયને નિર્ભયતાના ગુણથી ઓછો કરી શકાય છે. પણ જીવનમાં કેટલાક અવાસ્તવિક ભય પણ લોકોને ભયભીત કરતા રહેતા હોય છે. જેમ કે ભૂતપ્રેત વગેરેનો ભય, દેવદેવીઓની માનતા-બાધા કે કરવનું ન કરવાથી થનારો ભય, મર્યાદા પછી ભયંકર નરકોમાં ભયંકર પીડા ભોગવવાનો ભય. આવા અનેક ભયો માત્ર માન્યતાને આધારિત

હોય છે. માન્યતા, પ્રચારની પ્રચુરતાથી દૃઢ થતી હોય છે. જો ભયભીત કરનારી માન્યતાઓના પ્રચારની જગ્યાએ નિર્ભયતા વધારનારો પ્રચાર કરાય તો ધણા કાલ્પનિક ભયો દૂર કરી શકાય. પ્રજાને નિર્ભય બનાવવા માટે સત્યનો પ્રચાર અનિવાર્ય છે. ધર્મ કે ધાર્મિકતા સ્વયં જો કાલ્પનિક માન્યતાઓના પ્રચારમાં રચ્યાંપચ્યાં રહે, તો પ્રજાને કદી પણ નિર્ભય બનાવી શકાય નહિ.

ભય — પ્રતિષ્ઠાના ક્ષેત્રે

ભયનું સૌથી મોટું પ્રમાણ આબર્દના — પ્રતિષ્ઠાના — ક્ષેત્રમાં રહેતું હોય છે. આબર્દ જવાનો ભય પ્રત્યેક આબર્દદાર માણસને રહેતો જ હોય છે. આબર્દદાર થવું અને પૂર્ણ નિર્ભય રહેવું એ સંભવ નથી લાગતું. આબર્દની માત્રા જેટલી વધારે તેટલી જ ભયની માત્રા પણ વધારે રહ્યા કરશે. પણ આબર્દના બે પ્રકાર છે: 1. સાચી આબર્દ અને 2. કાલ્પનિક આબર્દ. પશુપક્ષીઓને આબર્દ હોતી નથી, એટલે તે ક્ષેત્રનો ભય પણ તેમને રહેતો નથી. પણ માણસને તો આબર્દ હોય જ છે. નિમ્ન જીવન જીવનારને પણ કાંઈક આબર્દ તો હોય જ છે, પણ ઉપર કહ્યું તેમ તે બે પ્રકારની હોય છે. સાચી આબર્દ તે છે, જે સત્કર્મોથી તથા સદ્ગુણોથી મળે છે તથા વધે છે. જો આબર્દતત્ત્વ જ ન હોત તો સત્કર્મ અને કુર્કર્મ, સદ્ગુણ અને દુર્ગુણનો ભેટ પણ ન હોત. તો માણસમાં શ્રેષ્ઠતા અને નીચતા પણ ન હોત. માનો કે એક માણસ સાચું જ બોલે છે, નુકસાન જતું હોય તો પણ તે જૂદું બોલતો નથી. આવા માણસની પ્રતિષ્ઠા વધે છે. બીજો માણસ જૂદું જ બોલ બોલ કરે છે, આવા માણસની અપ્રતિષ્ઠા થવાની જ. થવી જ જોઈએ. જો આ બન્નેને એકસરખા માની લેવામાં આવે તો પ્રજાનું રૂપ આબર્દ વિનાનું થઈ જાય.

આવી જ રીતે એક બીજો માણસ પૂરેપૂરું જોખે છે, જરા પણ ભેળસેળ નથી કરતો, વચનનો સાચો છે તથા પાકો છે. આવા માણસની પ્રતિષ્ઠા થવાની તથા વધવાની જ છે.

પ્રજાની મહત્તાનો આંક તેની પ્રતિષ્ઠાનાં પરિણામો ઉપરથી કાઢી શકાય. જો સદ્ગુણો તથા સત્કર્મો જ આબર્દનાં પરિણામો હશે તો નિશ્ચિયત રીતે પ્રજા મહાન હશે જ. પણ કાલ્પનિક આબર્દનાં પરિણામ વધુ હશે તો પ્રજા કદી મહાન નહિ થઈ શકે, કાલ્પનિક આબર્દ એટલે સદ્ગુણો તથા સત્કર્મો વિના મળનારી આબર્દ તથા તેવી જ રીતે થનારી બેઆબર્દ. માનો કે તમે બાપનું બારમું કર્યું, લગ્નમાં નાયગાન કરાવ્યું તથા અમુક પ્રકારનું ભોજન કરાવ્યું; તમે અમુક પ્રકારની પાર્ટિઓ, મહેદ્ધિલો વગેરે આપી, તમે મંદિરમાં દર્શન વગેરે કરવા જાઓ છો કે અમુક પ્રકારની ધાર્મિકતાના ઉપવાસ, વ્રત કે બીજા નિયમો પાળો છો. આવા બધા દ્વારા મળનારી આબર્દ (પ્રતિષ્ઠા) કાલ્પનિક છે. આ બધું ન કરવાથી જો અપ્રતિષ્ઠા મળતી હોય તો તે પણ કાલ્પનિક છે. માનો કે તમો પુનર્વર્ગન કર્યું, વિધવા કે ત્યક્તા દીકરીનાં લગ્ન કર્યાં. બીજી જ્ઞાતિમાં લગ્ન કર્યાં, આમ કરવાથી તમારી બેઆબર્દ થઈ તો તે કાલ્પનિક છે. માનવસમાજમાં સૌથી વધુ દુઃખી તે સમાજ હોય છે, જે વધુમાં વધુ કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠામાં જીવતો હોય છે. આવી કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠા ઓછી થવાનો કે જતી રહેવાનો ભય વ્યક્તિ તથા પ્રજાને ખોટી રીતે ભયભીત બનાવે છે. આવા ભયથી છૂટવું તે નિર્ભયતા છે. ભલે ગમે તે પરિણામ આવે પણ જ્યારે એક માણસ હિંમત કરીને આવી કાલ્પનિક આબર્દની પરવા નથી કરતો, ત્યારે બીજા ત્રીજા ચોથા માણસને પણ હિંમત આવે છે અને એક નવો માર્ગ તૈયાર થવા લાગે છે તે માર્ગ વધુ સાચો તથા કલ્યાણકારી હોય છે. સાચી અને કાલ્પનિક આબર્દના ભેટને સ્પષ્ટ કરવો સરળ નથી તોપણ પ્રત્યેક વિવેકી વ્યક્તિએ આબર્દનાં કેન્દ્રોનું સંતુલિત અધ્યયન કરવાનું તથા નિર્ણય કરવાનો કે કયું સાચું છે તથા કયું કાલ્પનિક તત્ત્વ છે.

સાચા તત્ત્વને સાચવવા ભય રાખવો એ હિતકારી છે, પણ કાલ્પનિક તત્ત્વને ભયભીત થઈને સાચવવું તે કાયરતા તો છે જ, અકલ્યાણકારી પણ છે. પ્રજામાં આબર્દના ક્ષેત્રમાં સચ્ચાઈની જગ્યાએ બનાવટનું પ્રમાણ વધી જાય તો પ્રજા બનાવટી જીવન જીવતી થઈ જાય. પ્રજાનો સૌથી ઉપરનો પ્રતિષ્ઠત વર્ગ એ બનાવટી આબર્દમાં જ્યાજ્યકાર કરાવતો હશે તો તે કદી પણ સચ્ચાઈનો શોધક કે સ્થાપક થઈ શકશે નહિ. દંબ, પાખંડ અને આંદરનું મૂળ ઉદ્ગમકેન્દ્ર બનાવટી આબર્દ છે. પશુપક્ષીઓ આ દોષથી મુક્ત રહીને જીવન જીવી શકે છે, કારણ કે તેમણે બનાવટી જીવન સ્વીકાર્ય નથી. બનાવટી જીવન નથી એટલે બનાવટી આબર્દ વધવાનો કે ઘટવાનો પ્રશ્ન પણ નથી, પણ માણસને પશુપક્ષી જેવો બનાવી ન શકાય. માણસ કાંઈક વિશેષ છે. આ વિશેષતાએ

જ તેને આબરૂદાર અને બેઅબરૂદાર બનાવ્યો છે.

શોક

ઈષના વિનાશથી અથવા વિયોગ કે હાનિથી શોક થાય છે. સૂચિરચનાના કુમમાં આ પણ મહત્વની રચના છે. ઈષ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ તથા ત્યાગની પ્રક્રિયાના સાતત્યમાં જીવન ચાલતું રહેતું હોય છે. માણસને કેટલીક વસ્તુઓ ગમે છે, કેટલીક ધાર્ણી ગમે છે, કેટલીક અત્યંત ગમે છે તો કેટલીક વસ્તુઓ એટલી બધી ગમે છે કે તેના વિના તે રહી નથી શકતો. જેમ જેમ ગમવાનું પ્રમાણ મોટું થતું જાય તેમ તેમ તેના પ્રત્યેની આસક્તિ પ્રબળ થતી જાય. આસક્તિની પ્રબળતા જેટલી વધારે તેટલી જ વસ્તુની હાનિની અસર વધારે. આ અસર તે શોક છે.

લાગણીહીન જ શોકમુક્ત થઈ શકે

શોક કરવો જ ન જોઈએ તેવું કથન યોગ્ય નથી. માનો કે શ્રીરામ અયોધ્યાથી વન ગયા. શું આવી સ્થિતિમાં નગરવાસીઓ એ શોક ન કરવો જોઈએ? માનો કે રામના વન જવાથી કૌશલ્યા સહિત કોઈને જરા પણ શોક ન થયો હોય તો રામાણ કેવું લાગે? મહાત્મા ગાંધીની હત્યાના સમાચારથી, કે કોઈ બહુ મોટી વિમાની હોનારત, ધરતીકંપ કે રેલના પ્રવાહમાં પોતાનાં સ્વજનો નાશ પામ્યાં હોય તો પણ શોક ન કરવો? મહાત્મા ગાંધીજી જેવી વિભૂતિની હત્યાના સમાચાર સાંભળીને આંખમાં આંસુ ન આવે અને જનમેદની હસવા લાગે તો કવું લાગે? જે લોકો સતત કદ્યા કરે છે કે, “કોઈનો પણ શોક કરવા જેવો નથી. જ્ઞાનીને કદી પણ કોઈનો શોક હોય જ નહિ.” આવા લોકો જીવનની ગંભીરતા નથી ધરાવતા; પોપટિયું જ્ઞાન બોલ્યા કરે છે. જો ઈષની તીવ્રતા જીવમાં રહે તો તેના નાશમાં કે વિયોગમાં શોક થવાનો જ. જો માણસ અત્યંત લાગણીહીન હોય તો જ તે શોકમુક્ત થઈ શકે. લાગણીઓનું પ્રમાણ સૌ માણસોમાં સરખું નથી હોતું એટલે સમાન ઘટના ઘટ્યા છતાં પણ શોકનું પ્રમાણ સૌમાં સરખું નથી દેખાતું. જેમાં શોકનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે, તેનું કારણ તે લોકો પોતાની લાગણીઓ ઉપર નિયંત્રણ રાખી શકતા હોય છે તે છે. જો શોકતત્ત્વ હોય જ નહિ, તો ઈષની મહત્ત્વાના પણ ન હોય. કોઈ વસ્તુ રહી તોય શું અને ન રહી તોય શું એવું વલાગ વસ્તુમાત્ર પ્રત્યે હોય તો માણસ પણ પોતાના ધર્મ, દેવ, જાત, મૂર્તિ, મંદિર, ગુરુ કે એવી બીજી વસ્તુઓ પ્રત્યે તીવ્ર આસક્તિ ધરાવતા જ હોય છે. જો આ તીવ્ર આસક્તિની વસ્તુઓનો નાશ થાય તો તેમને પણ શોક તો થતો જ હોય છે, “સ્ત્રી-પુત્ર-ધન વગેરે સાંસારિક વસ્તુઓના નાશથી શોક ન કરવો જોઈએ, કારણ કે તે કોઈ આપણાં છે જ નહિ.” આવી સમજણ પણ ઢીક નથી. તે આપણાં નથી. તો કોણાં છે? જો બધાં સ્વાર્થનાં જ છે તો આપણે એ બધાંમાં આવી ગયા કે નહિ? આપણા મરણ પછી કે આપણા વિયોગમાં કોઈને શોક જ ન થાય તેવું આપણે ઈચ્છાએ ખરા? એક તરફ આપણું મહિં પહુંચું હોય અને બીજી તરફ આપણાં સ્વજનો આનંદકિલ્લોલ કરતાં હોય એ ગમે ખરા? શું મહાત્મા ગાંધીજીના અવસાન પછી શોકસભાઓ કરવાની જગ્યાએ હર્ષસભાઓ કરી હોય તો જ્ઞાની થઈ જવાય? ના, શોકના સમયે શોક થાય તે જરૂરી છે, કુદરતી પ્રક્રિયા છે. શોકને દ્વારાવો કે તેનું દ્રમન કરવું પણ ઢીક નથી. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓનું આયુષ્ય વધારે હોય છે, તેમાં એક કારણ તેમનું વારંવાર રડવું પણ છે. રડવાથી મન હળવું થઈ જાય છે, હદ્ય ઉપરની તાણ દૂર થાય છે. બીજી બાજુ ગંભીર શોકના પ્રસંગે પણ શોકને બળ કરીને દ્વારાવાથી તાણ ઉત્પન્ન થાય છે. જે હદ્યને, મનને, આરોગ્યને હાનિ પહોંચાડે છે, પણ એનો અર્થ એ નથી કે પુરુષે પણ સ્ત્રીઓની માફક વારંવાર રડ્યા કરવું. શોકનું મૂળ લાગણીઓ છે, અને નિશ્ચિયત માત્રા પછી લાગણીઓ ઉપર નિયંત્રણ જરૂરી છે. આવું નિયંત્રણ વ્યક્તિને શક્તિશાળી બનાવે છે.

ચિંતા અને શોક વરચે ભેદ

ચિંતા અને શોકમાં પાયાનો ભેદ એ છે કે આવનારા અનિષ્ટના જ્યાલથી ચિંતા થાય છે, જ્યારે આવી ચૂકેલા અનિષ્ટથી શોક થાય છે. બંને દુઃખદાયી છે, તેમ છતાં બન્નેનું જીવનમાં યથોચિત સ્થાન પણ છે જ. ભવિષ્યમાં આવનારા અનિષ્ટની ચિંતા ન

થાય. આવી જ રીતે આવી ચૂકુલા અનિષ્ટથી શોક ન થાય તો અનિષ્ટ, અનિષ્ટ જ ન રહે. જો અનિષ્ટ જેવું કંઈ તત્ત્વ જ ન રહે તો ઈષ્ટતત્ત્વ પણ ન રહે. જીવનમાં આ શક્ય જ નથી. ઈષ્ટ-અનિષ્ટનાં પગલાંથી જીવન ચાલે છે.

મોહમૂલક શોક

પણ કેટલાક શોકો ન કરવા જેવા તથા ધાણી વાર વધુ પડતા મોહથી થનારા હોય છે. જે અનિવાર્ય હતું, જેને કોઈ ઉપાયે પણ રોકી શકાય તેમ ન હતું, જેને કોઈ પણ પ્રયત્ને પાછું મેળવી શકાય તેમ નથી તેનો શોક ન કરવો જોઈએ. અથવા થોડો સમય કરીને મન વાળી લેવું જોઈએ. કિસા ગોમતીનું ઉદાહરણ સમજવા જેવું છે. વિધવા કિસાનો એકનો એક લાડકોડભર્યો પુત્ર હતો. તે મરી ગયો. અને શોકવિલ્ખળ થઈને રડતી-કૂટતી, માથું પછાડતી કિસા બુદ્ધ પાસે આવી અને કોઈ પાણ ભોગે પુત્રને સજીવન કરી આપવા કરગરવા લાગી. બુદ્ધને કહ્યું: ‘જા મુહૂરીભર સરસવ લઈ આવ, પણ ધ્યાન રાખજે એવા ઘેરથી એ લાવજે કે જ્યાં આજ સુધી કોઈ મર્યાદ ન હોય.’ કિસા આખા નગરમાં ફરી વળી પણ એકે ઘર એવું ન મળ્યું જ્યાં કોઈનું મરણ ન થયું હોય. ઘર ઘરની વેદના અને દુઃખો સાંભળીને તેનું પોતાનું દુઃખ હળવું થયું. પોતાના દુઃખનું આશ્વાસન પોતાના કરતાં બીજાને ધાણું વધારે દુઃખ છે તે છે. “મારા કરતાં તો આ લોકો ધાણાં દુઃખી છે.” -આવું દર્શન વ્યક્તિના દુઃખને હળવું કરી આપે છે. કિસા જ્યારે ખાલી હાથે બુદ્ધ પાસે આવી ત્યારે તે બદલાઈ ચૂકી હતી, હવે તેની યોગ્ય મનોભૂમિકા ઉપદેશને યોગ્ય બની હતી. બુદ્ધને તેને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો અને તે શોકમુક્ત થઈ જીવનસાધનામાં લાગી ગઈ. માનો કે કાચની બરણી ફૂટી ગઈ, હવે મન બાળીને પણ તેને હતી તેવી કરી શકાય તેમ છે જ નહિ, એટલે આવા પ્રસંગે બછુ બછુ તો થોડોક શોક કરીને મન વાળી લેવું જોઈએ. જીવનમાં આવા નાનામોટા પ્રસંગો આવતા જ હોય છે. આવા પ્રસંગોમાં સ્વર્થ રહેવાની યોગ્યતા કેળવવી એ પણ જીવનની સાધના છે.

*

15. લાગણીઓની સૂચિ- 6

માન-અપમાન

આપણે લાગણીઓની સૂચિરચનાનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ તે વારંવાર યાદ આપવું એટલા માટે જરૂરી છે કે તે તે તત્ત્વોની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા કરવા આપણે નથી બેઠા, પણ લાગણીથી ઉત્પન્ન થનારાં તત્ત્વો સૂચિરચનાનો એક અનિવાર્ય ભાગ છે તથા તેનાં નિશ્ચિયત લક્ષ્યો છે તે વાતને સમજવાની છે. કુદરતે માત્ર સૂર્ય-ચંદ્ર જેવી સ્થૂલ સૂચિ જ નથી રચી, પણ પ્રાણીઓમાં આવેગો તથા લાગણીઓની પણ એવી ગૂઢ તથા સાર્થક રચના રચી છે કે જેમ જેમ આપણે રચનાનું ગણન નિરીક્ષણ કરીએ તેમ તેમ રચયિતા પ્રત્યે વધુ ને વધુ અહોભાવ થયા કરે.

લાગણીઓથી ઉત્પન્ન થનારાં તત્ત્વોમાં સૌથી વધુ મહત્વ માન-અપમાનનું છે. જીવન વ્યવહારથી ચાલે છે અને વ્યવહાર એક નિશ્ચિયત પ્રકારની વ્યવસ્થાથી ચાલે છે. આ નિશ્ચિયત પ્રકારની જીવનવ્યવસ્થા વિશ્વભરમાં એકસરખી નથી હોતી, તો પણ વિશ્વભરમાં સૌને અનુકૂળ વ્યવહાર ગમે છે અને પ્રતિકૂળ વ્યવહાર નથી ગમતો. પશુ-પક્ષીઓમાં પણ થોડાક અંશે માન-અપમાનનું તત્ત્વ હોય છે. થોડાક અંશે એટલા માટે કે તે પ્રબળ મોહ કે પ્રબળ વેરની કક્ષા સુધી પહોંચતાં નથી અને કદાય પહોંચે છે તો લાંબો સમય તેવા ભાવને ટકાવી રાખતાં નથી. જ્યારે માગસમાં માન-અપમાનની અસરો કેટલીક વાર તો પેઢી-દરપેઢી સુધી ઊતરી આવતી હોય છે.

તીવ્ર અસર, અપમાનની

મસ્તિષ્કવિકાસમાં માનવ સર્વોચ્ચ સ્થાને છે, એટલે તેની લાગણીઓ તથા તેની અસરો પણ ઘણી મોટી રહે છે. માનવને સૌથી વધુ માન ગમે છે તથા તેને સૌથી વધુ ન ગમતી વસ્તુ અપમાન છે. માન કરતાં પણ વધુ તીવ્ર અસર અપમાનની થતી હોય છે. ઊંચામાં ઊંચી સભ્યતાનું પહેલું લક્ષ્ય એ હોય છે કે સંપર્કમાં આવનાર માગસોને વધુમાં વધુ માન આપવું તથા અપમાન થવાના પ્રસંગોને ટાળવા અથવા કોઈની સાથે પ્રતિકૂળ વ્યવહાર થઈ જ ગયો હોય તો તેની ક્ષમા માગીને તેના આક્ષોશને શમાવવો. પણિયમની સભ્યતામાં આ તત્ત્વને ખૂબ સાવધાનીથી વણી લેવાયું છે. તેમના જીવનવ્યવહારમાં ડગલે ને પગલે એક પ્રકારની સુધૃતતા જોવા મળશે. કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ:

અંગ્રેજી ભાષામાં સામેની વ્યક્તિ માટે માત્ર 'You' (યુ) શબ્દ જ વપરાય છે, વ્યક્તિ ગમે તેટલી મહાન હોય કે ગમે તેટલી નાની હોય, સૌને માટે માત્ર 'યુ' શબ્દપ્રયોગ થતો હોય છે. આમ કરવાથી અપમાનિત થવાના પ્રસંગો ઘટી જય છે. આપણે ત્યાં આપશ્શી, આપ, તમો, તમે, તું આટલા શબ્દો સામેની વ્યક્તિ સાથેના વ્યવહારમાં વપરાય છે. જો આ શબ્દોને યથાયોગ્ય રીતે વાપરી શકાયા ન હોય તો સામેની વ્યક્તિને અપમાનિત થયાનો અનુભવ થાય છે. ખાસ કરીને ઉત્તરપ્રદેશ તરફ હિન્દી-ઉર્દૂમાં જ્યાં 'આપ' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, ત્યાં ગુજરાતી-મરાಠી લોકો 'તુમ' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, તેથી પેલાને તે અપમાનજનક લાગે છે. કેટલીક વાર તો જધડા સુધી પણ મામલો પહોંચી જય છે. અંગ્રેજમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિના નામ આગળ મિસ્ટર, મિસ યા મિસિસ જેવા શબ્દો અચૂક વપરાય છે. આપણે ત્યાં પણ શ્રી, શ્રીમતી જેવા શબ્દો છે, પણ તે થોડા સમયથી જ પ્રચલિત થયા છે અને હજુ સારી રીતે વપરાતા નથી. મોટા ભાગે આપણે સીધા જ નામનું ઉચ્ચારણ કરીએ છીએ. અંગ્રેજમાં આદરણીય વ્યક્તિ માટે 'સર' જેવા શબ્દોનો પ્રયુર પ્રયોગ થાય છે. આપણે ત્યાં પણ 'સાહેબ' શબ્દ માનાર્થમાં વપરાય છે, પણ થોડાક અર્થમાં થોડોક ભદ્રવર્ગ જ આ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે હિન્દી-ઉર્દૂમાં 'જી', 'સાહબ,' 'જનાબ,' 'મેહરબાન' વગેરે માનવાચી શબ્દો અપેક્ષાકૃત વધારે વપરાય છે. આ અને આવા માનવાચી શબ્દોનો વધુ પ્રયોગ કરવાથી સભ્યતા ખીલી ઊઠે છે અને વ્યવહાર સુખદાયી, માનદાયી બને છે. 'થેન્ક્યુ' જેવો શબ્દ ત્યાં એટલા માટે વારંવાર વપરાય છે કે તમારી સાથે થોડો પણ સારો વ્યવહાર કરનાર પ્રત્યે અચૂક રીતે આભાર વ્યક્ત કરવો જ જોઈએ.

‘આભાર’ અને ‘ધન્યવાદ’

આપણે ત્યાં પણ ‘આભાર’ શબ્દ છે, પણ તેનો પ્રચુર ઉપયોગ નથી થતો. શાબ્દિક આભાર માનવાની આપણે ત્યાં જાણે કે પ્રથા જ ઓછી છે. કેટલીક વાર ‘ધન્યવાદ’ શબ્દ વપરાય છે. તે આભારનો અથવા એંક્યુનો યોગ્ય પર્યાય નથી. કોઈ નાનો માણસ મોટા માણસનું કોઈ કામ કરે તો મોટો માણસ નાના માણસ પ્રત્યે ‘ધન્યવાદ’ શબ્દ બોલી શકે, પણ નાનો માણસ મોટા માણસ પ્રત્યે ‘ધન્યવાદ’ શબ્દ ન બોલી શકે. ‘આભાર’ અને ‘ધન્યવાદ’માં આ ભેદ છે. પણ યાં સભ્યતામાં બીજી વારંવાર વપરાતા શબ્દો છે. ‘સોરી’, ‘વેરી સોરી’, ‘એક્સએક્યુઝ મી’ વગેરે વ્યવહારમાં આપણાથી નાની મોટી ભૂલ થતી જ હોય છે અથવા આપણા વ્યવહારથી અન્યને થોડી પણ અડચાળ થતી હોય. થઈ હોય કે થવાની હોય ત્યાં આવા ક્ષમાપ્રાર્થી શબ્દો વારંવાર વપરાય છે. આમ કરવાથી સામેની વ્યક્તિને ખોટું લાગવાનો કે કોષિત થવાનો પ્રસંગ ટળી જાય છે. આપણે ત્યાં પણ ‘લાચાર છું’, ‘માફ કરજો’ વગેરે શબ્દો છે. પણ તે ખાસ વપરાતા નથી. એટલે ઘણી વાર નાની અને અજાણતાં ઘટેલી નાની ઘટના પણ મોટા અઘડાનું રૂપ લઈ લે છે. પ્રત્યેક પ્રજાનો બાધ્યાચાર એક તરફ એની સભ્યતાનો સૂચક બનતો હોય છે, બીજી તરફ સારી ખોટી વ્યવસ્થાનો પ્રસ્થાપક પણ બનતો હોય છે. કોઈ વ્યક્તિવિશેષમાં રૂક્ષ, કટુ કે બરછટ વ્યવહાર જોવા મળે તો તે બહુ હાનિકારક નહિ થાય, પણ જો પૂરી પ્રજામાં આવો વ્યવહાર સ્થિર થઈ જાય તો તેથી એક તરફ બહુ મોટી હાનિ થશે અને બીજી તરફ સભ્યતાવાળી પ્રજાની દૃષ્ટિએ તે અસભ્ય જંગલી ગણાશે. એટલે છેક બાલ્યકાળથી જ બાળકને ઊંચી સભ્યતાના સંસ્કારો આપવા જરૂરી છે.

ધાર્મિક ક્ષેત્રનું વલાગુ

ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં માન-અપમાન વિશે જે વલાગુ સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન થયો છે, તે મોટે ભાગે સફળ નથી થઈ શક્યું. તેનું કારણ તેની અવ્યવહારિકના છે. જેમ કે “માન-અપમાનને સમાન માનો” ‘માન જેર છે તેથી દૂર રહો’ ‘કોઈ અપમાન કરે તો ગમ ખાઓ, દુઃખી ના થાઓ’ વગેરે. કોઈને સુદ્ધિયાણો ઉપદેશ સંભળાવવા પૂરતી તો આ વાત ઢીક લાગે, પણ વ્યવહારમાં તેનો અનુભવ તદ્દન જુદ્દો જ થતો હોય છે. અવ્યવહાર આદર્શો અને ઉપદેશો, જીવનને ગૂંચવી નાખતા હોય છે. માનો કે કોઈ બહુ જ પ્રતિષ્ઠિત મહાત્મા હોય; તેમનું કોઈ અપમાન કરે તો તે સહનશક્તિના ગુણથી એકબે વાર તેને સહન કરી લે, પણ જ્યારે અપમાનને સહન કરાતું હોય છે, ત્યારે અને કોઈ હૃદયના ભાવથી માન આપતું હોય છે ત્યારે સમાન સ્થિતિ તો ન જ હોઈ શકે. જો આવી સ્થિતિમાં પણ સમાન સ્થિતિ રહેતી હોય તો નક્કી તે માણસ લાગણીશૂન્ય-ચેતનાશૂન્ય હોવો જોઈએ. માનો કે એવો કોઈ મહાત્મા ધોર હડહડતા અપમાનને હસતે મોઢે (હસતે હૃદયે નહિ) સહન કરી લે, તો પણ તેમના હજારો ચાહકો-ભક્તોની સામે આવું અપમાન થયું હોત તો ચાહકોએ પણ માન-અપમાનને સમાન સમજી સ્વીકારી લેવું? ભારતના રાષ્ટ્રધ્વજનું કે ભારતના પ્રતીકનું કોઈ અપમાન કરે તો દેશભક્તોએ તેને પણ હસતે મોઢે સ્વીકારી લેવું? અને જો આ રીતે બધાં જ અપમાનને સહી લેવાય કે સ્વીકારી લેવાય તો વ્યવસ્થા જેવું કોઈ તત્ત્વ જ ન રહે. સૌથી વધુ આશ્રયે તો ત્યારે થાય છે કે દિવસરાત જેઓ માન-અપમાનથી પર થઈ જવાનો ઉપદેશ આપે છે તે જ સૌથી વધુ માનની ભૂખ ધરાવતાં હોય છે. નજીવી બાબતમાં પણ તેમને અપમાન લાગી જાય છે તથા પૂરા માન માટે પોતાના તરફથી પૂરી કાળજી રખાતી હોય છે, કેટલાક તો પોતાની માનભૂખ સંતોષવા પોતાના ખર્ચે, પોતાના માણસો દ્વારા નગરે-નગરે સન્માન સમારંભ ગોઠવી પોતાની જાતે પોતાનો જ્યજ્યકાર કરાવતા હોય છે.

યથાયોગ્ય માનનું સ્થાન

અંગ્રેજોએ અહીં જે વ્યવહારપ્રદૂધતિ ગોઠવી તેમાં પરસ્પરના વ્યવહાર માટે પ્રથમથી જ યથાયોગ્ય માનનું સ્થાન નક્કી કરી દીધું. જેમ કે દેશી રજવાંાં એકત્રિત થાય તો કોની ખુરશી ક્યાં રહે તે પ્રથમથી જ નક્કી કરાયું, જેથી કોઈને રાજકીય મેળાવડામાં પોતપોતાના સ્થાને બેસવામાં અપમાન ન લાગે. આવી જ રીતે સભાઓમાં પણ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ માટે નામપ્રટ્ટવાળી જગ્યાઓ નક્કી કરી જેથી યથોયોગ્ય સ્થાન આપી શકાય. રાજથી માંડિને પટાવાણા સુધી પ્રત્યેક કર્મચારીનો વ્યવહાર પણ

વ्यवस्थित ગોઠવી દેવાયો. આ બધી સચોટ વ્યવસ્થા કરવાથી અપમાનિત થવાના પ્રસંગો ટળી જતા હોય છે. જ્યાં આવી વ્યવસ્થા નથી કરી શકતી હોતી, ત્યાં ભારે અવ્યવસ્થા સર્જય છે. કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિની ઉપેક્ષા થાય છે, મનદુઃખ થાય છે અને તેમાંથી કડવાશ વધીને કલહ થાય છે, આ બધું માન-અપમાનને સમાન ગણવાના ઉપદેશથી નિવારી શકતું નથી, પણ માનને યથાયોગ્ય વ્યવસ્થિત કરવાથી નિવારી શકાય છે. કોઈ સંત-મહાત્માને આપણે કહીએ કે “તમારે વળી માન શું અને અપમાન શું?” તો તેમાં જીવનની ગંભીરતા નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિને માન-અપમાન હોય જ છે. સમર્થ વ્યક્તિ માન તથા અપમાનની અસરથી કેટલાક અંશો પોતાને બચાવી શકતી હોય છે, જ્યારે કેટલીક વ્યક્તિઓ માન-અપમાનના પ્રવાહમાં તણાઈ જતી હોય છે. જે પ્રત્યક્ષમાં નથી તણાતા તે પણ અંદરથી તો થોડાધારું અંશો પ્રભાવિત થતા જ હોય છે. આવું થવું એ કુદરત સહજ રચનાનું પરિણામ છે.

જીવનવ્યવસ્થા તેજસ્વી ક્યારે બને?

જો જીવનમાંથી માન-અપમાનને બાદ કરી દેવામાં આવે તો જીવનમાં તેજરિતા તથા ઉચ્ચ-નિમ્ન સ્તર જ સમાપ્ત થઈ જય. યુદ્ધમાં વીરતા બતાવનાર, અનિન્શામક બંબાના કર્યમાં અસાધારણ હિત બતાવનાર, કોઈને બચાવવા માટે પોતાના પ્રાણને હોડમાં મૂકુનાર, નવી નવી વૈજ્ઞાનિક શોધો કરનાર, ભવ્ય સ્થાપત્યો રચનાર, ઉચ્ચ કલાકાર, મહાન વિદ્વાન તથા પ્રામાણિકતાનો ઉચ્ચ આદર્શ પૂરો પાડનાર વગેરે ગુણીજનોને યથાયોગ્ય માન મળવું જ જોઈએ. જો આવા માણસોને માન ન અપાય તથા પોતપોતાનાં કર્તવ્યોથી વિમુખ થનારને અપમાનિત કરતો દંડ ના અપાય તો જીવનવ્યવસ્થા ખોરવાઈ જય અથવા નિસ્તેજ થઈ જય. યુદ્ધમાં અસાધારણ વીરતા બતાવનાર અને કાયરતાથી પાછો ભાગી આવનાર એમ બન્ને વચ્ચે સમાન વ્યવહાર ન રાખી શકાય.

જગ્યત પ્રજાની નિશાની

પણ જેમ આબદ્દમાં સાચી અને ખોટી એમ બે બેદ છે, તેમ માન-અપમાનમાં પણ સાચું-ખોટું તત્ત્વ નિહિત હોવાથી તેના પણ બે બેદ છે. ખરેખર તો પ્રજાની કક્ષાને માપવાનું આ એક જ સાધન છે કે તે કોને માન આપે છે તથા તેના સમૂહ વ્યવહારમાં કોણ અપમાનિત યા તિરસ્કૃત થાય છે. જગ્યત પ્રજાની આ પ્રથમ નિશાની છે કે તે યોગ્ય વ્યક્તિઓને યથાયોગ્ય માન આપે. જગૃતિની સાથે જો શક્તિશાળી પ્રજા પણ હોય તો તેની નિશાની છે કે અપરાધીઓને યથાયોગ્ય દંડ આપે. પ્રજા જ્યારે ઊંઘતી થાય છે અથવા કહો કે આંધળી થાય છે, ત્યારે પ્રથમ પરિણામ એ આપનું હોય છે કે તે અયોગ્ય માણસોને માન આપતી થાય છે અને યોગ્ય માણસોની ઉપેક્ષા કે અપમાન કરતી થાય છે. પ્રજાના પતનનું આ પ્રથમ પગથિયું છે. જો તેને ના નિવારી શકાય તો આગળનો વિનાશ પણ નિવારી શકાય નહિ. આગળના વિનાશનું બીજું પગથિયું છે- અપરાધીઓને દંડ આપવાની અશક્તિ. આ અશક્તિ જ પ્રજાને દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ લાચાર બનાવતી જય છે. ત્રીજ પગથિયે અપરાધીઓને માન મળવા લાગે છે તથા ગુણીજનો પેલા અપરાધીઓ દ્વારા દંડાવા લાગે છે. બસ, જ્યાં આ ત્રણ પગથિયાં શરૂ થઈ જય, ત્યાં હજારો સપ્તાહો કરીને, લાખ્યો મંદિરો બાંધીને કે અસંખ્ય કર્મકાંડો કરીને પ્રજાને સુખી નહિ કરી શકાય. પ્રજા સુખી થતી હોય છે સુવ્યવસ્થિત જીવનવ્યવસ્થાથી. તેને યોગ્ય રીતે ગોઠવવી તથા તેને સ્થાયી રીતે ચાલુ રાખવી એ જ મોટું તપ તથા મોટું પરાક્રમ છે. જે પ્રજા આવું તપ કે આવું પરાક્રમ નથી કરી શકતી તે અયોગ્ય પ્રજા છે. આવી પ્રજા સુખની હક્કાર ન બની શકે.

*

16. લાગણીઓની સૂચિ- 7

સાચું માન

અગાઉ કહ્યું તેમ પતન અને ઉત્થાનનું પ્રથમ પગથિયું ‘માન’ છે. શોધી શોધીને યોગ્ય માણસોને માન આપો તો પ્રજાનું ઉત્થાન થશે અને જો અયોગ્ય માણસોને સતત માન અપાશે તો પ્રજાનું પતન થશે. પ્રજા જ્યારે વર્ણા, વેશ કે વંશના આધારે જ માત્ર માન આપતી થાય અને એ જ કારણે અપમાન કરતી થાય તો તેના પતનને કોઈ નિવારી નહિ શકે. હજારો કર્ણો, એકલવ્યો અને શંભુકો પૂરેપૂરી યોગ્યતા હોવા છતાં માત્ર વર્ણના કારણે માનવંચિત તથા અપમાનિત થયા કરે તો પ્રજાનું ઉત્થાન ન થઈ શકે. એનાથી ઊલટું, નિશ્ચિયત વર્ણમાં જન્મ લેવામાત્રથી કોઈ સર્વશ્રેષ્ઠ, શ્રેષ્ઠ કે સંમાનનીય બની જાય તો તે પણ અવ્યવસ્થા જ પેદા કરશે. ન્યાય અને અન્યાયનું સૌથી વધુ પ્રભાવી ક્ષેત્ર પણ માન-અપમાન છે. જો આ ક્ષેત્રનું પૂરું માળખું જ અન્યાયી રીતે ગોઠવાયું હશે તો ધર્મની સ્થાપના કદી શક્ય નહિ બની શકે, કારણ કે ન્યાય વિના ધર્મ હોય જ નહિ. અન્યાયી જીવનવ્યવસ્થા જ અધર્મ છે જે પ્રજાનું પતન કરાવે છે. પ્રજા, વર્ણની સાથે માત્ર વેશને માન આપતી થાય તો પણ હાનિ કરે છે. કોઈ પણ માણસ બહુ જલદી વેશ બદલી શકે છે. વેશ સાધના નથી, બહુ બહુ તો એક પ્રકારની ઉપરી વ્યવસ્થા છે. ઉપરી વ્યવસ્થા ત્યારે જ કલ્યાણકારી બનતી રહે છે જ્યારે આંતરિકતા પણ સચોટ હોય. પોલીસ, સૈનિક વગેરેને વેશ આપવો જરૂરી છે, પણ જો પોલીસ અપરાધીઓનો મિત્ર બને અને સૈનિક શત્રુપક્ષનો હિતકારી બને તો આ બન્ને વેશ, ભયંકર હાનિકર થઈ જતા હોય છે. વેશની સાથે આંતરિકતાની વફાદારી અને સચોટતા જો ન સ્થાપી શકાય તો અનર્થોની આંધીઓને રોકી શકાય નહિ. ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ જો માત્ર વેશ જ પૂજવા લાગે, તો પ્રજા ગુમરાહ થઈ જશે. એક નિશ્ચિયત વ્યવસ્થા માટે વેશ જરૂરી હોય તો પણ વેશના અંતરમાં તો ગુણોની મૂડી હોવી જ જોઈએ. ગુણો જ વેશનું તેજ છે. સાચા ગુણોવાળી વ્યક્તિઓને પ્રજા જ્યારે માન આપે છે, ત્યારે તે સાચું માન બને છે, પણ ગુણ વિનાના માત્ર વર્ણ કે વેશ માત્રથી જો માન અપાય તો તે ખોટું માન છે.

ગુણ વિનાની વંશપૂજા – ખોટું માન

આવી જ રીતે ગુણ વિનાની વંશપૂજા પણ ખોટું માન છે. ભારતની ધાર્મિકતા તથા આધ્યાત્મિકતા મોટા ભાગે વર્ણવાઈ, વેશવાઈ તથા વંશવાઈ છે. લગભગ પ્રત્યેક પંથપ્રવર્ત્તક પોતાના વંશને કાયમી રીતે ગુરુ કે ગાદીપતિ બનાવી દીધો છે. કેટલીક વાર વંશમાં જન્મેલા અત્યંત અયોગ્ય માણસો પણ મોટામાં મોટી ગાદી ઉપર બેસીને ધર્મનું સંચાલન કરતા જોવાય છે. જેણે કદી સાઈકલ પણ ચલાવી નથી, તેને જો વિમાનની કોકપિટમાં પાઈલટ બનાવી દેવાય તો તે જેવું વિમાન ચલાવે તેવું પેલો માણસ ધર્મનું સંચાલન કરશે અને પેલા વિમાનમાં બેસનારની જે દશા થાય તે જ દશા આવા ધર્મસમુદ્દાયની થશે. ભારતમાં લગભગ દોઢ કરોડ માણસો માત્ર ધાર્મિક આજીવિકાથી જીવન જીવે છે તથા કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠા મેળવી હજારોના દ્વારા પૂજય છે. આ શક્તિશાળી વર્ગ છે, કારણ કે તેની સારી એવી પ્રજા ઉપર પકડ છે. પોતાની કાલ્પનિક પ્રતિષ્ઠા, પ્રજા ઉપર પકડ અને પૈસે મેળવવા તેઓ સતત ધર્મરક્ષા, સંસ્કૃતિરક્ષા અને અધ્યાત્મરક્ષાની કાગારોળ મચાવે છે. ધર્મરક્ષાનો સાચો અર્થ તો ન્યાયરક્ષા થવો જોઈએ. અર્થાત્ સૌ કોઈને પૂરેપૂરો ન્યાય મળે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવાય. ના... ના... એવું નથી. ધર્મરક્ષા એટલે તેમનાં સ્થાપિત હિતોની રક્ષા. વંશપરંપરા કે વર્ણપરંપરાથી અમારાં બાળકો લીલાલહેર કરે તેવી વ્યવસ્થા સચવાય તેનું નામ ધર્મરક્ષા કહેવાય?

સંસ્કૃતિ વહેતી નદી છે

આવી જ રીતે સંસ્કૃતિ શબ્દને હમણાં હમણાં હાથો બનાવાયો છે. ‘સંસ્કૃતિ બચાવો... સંસ્કૃતિ બચાવો’ તેવી બુમરાણ કરતાં કેટલાંય ટોળાં જોવા મળશે. નશો કરેલા માણસો જેમ સમજ્યા વિના, ભાન વિના-બડબડાટ કરે તેમ આવા લોકોને પણ બૂમો પાડતા જોઈ શકાય છે. મેં ઘણાને પૂર્ણયું કે સંસ્કૃતિને શાનો ભય છે? સંસ્કૃતિમાંથી શું લુંટાઈ જવાનું છે? સંસ્કૃતિ શું છે? અને તેમાંથી શું શું રક્ષાવાનું છે? મને આશ્રય્ય થયું કે લોકો તો દીક, ઊંચા ગણુના માણસો પણ આ બાબતમાં સ્પષ્ટ નથી. કાં તો તેમને

ખ્યાલ જ નથી અથવા પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વોને સંસ્કૃતિ માની લીધી છે. જેને જેમ ઢીક લાગે તેમ વ્યાખ્યા કરે છે. આ લોકોને કોણ બતાવે કે સંસ્કૃતિનું ઉત્તમ રક્ષણ તેને વહેતી રાખવાથી થાય છે? જો તેને બંધિયાર કરી દેવાય તો તો પોતાની મેળે જ ગંધાઈ ઉઠે છે. જરા વિચારીએ કે આદિવાસી પ્રજા પોતાની લંગોટિયા સંસ્કૃતિને બચાવવા મરણિયો પ્રયાસ કરે અથવા ભૂત-ભૂવાની માન્યતાઓ કે રિવાજોને બચાવવા પ્રયત્ન કરે તો બીજા લોકોની ગતિ સાથે તેઓ કદી પણ ગતિ મેળવી શકશે? નહિ. લંગોટી અને પાટલૂન કે ફોક વચ્ચેનાં બધાં પગથિયાં કૂદીને તેમણે સીધા જ પાટલૂન કે ફોક અથવા સાડીએ પહોંચવું પડશે. આ જરૂરી છે અને એ જ થઈ રહ્યું છે. પંડિતો, શાસ્ત્રીઓ, અરે! સંપ્રદાયોના ગાદીપતિઓના ઘરમાં પણ આ જ થઈ રહ્યું છે. સંડાસ ગયા પછી અગિયાર વાર માટીથી હાથ ધોવાની જગ્યાએ હવે સર્વત્ર સાબુનો પ્રચાર થઈ ગયો છે. ફરી પાછા માટીએ પહોંચવાથી સંસ્કૃતિનું રક્ષણ થવાનું નથી.

સંસ્કૃતિ યોજનાપૂર્વકની બનાવેલી નહેર નથી. તે તો પોતાની મેળે માર્ગ કરતી અને વહેતી નદી છે. જે તરફ ઢોળાવ હશે તે તરફ આપોઆપ તે વહેવા લાગશે. સંસ્કૃતિમાં જીવનની સગવડો તથા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ હશે તે તરફ લોકો ઢળવાનાં જ છે, કારણ કે સૌને સગવડો ગમે છે અને અગવડો નથી ગમતી. એક તરફ સ્ત્રીશિક્ષાણનો પ્રવાહ વહે અને બીજી તરફ એ જ શિક્ષિત સ્ત્રીઓને લાજ, ધૂંઘટ કે બુરખો રાખવાનો આગ્રહ કરાય તો એ કદી શક્ય નહિ બને. લાજ, ધૂંઘટ વગેરે એક સમયે સંસ્કૃતિનું અંગ હતાં, પણ તેને સનાતન ન બનાવી શકાય, એટલું જ નહિ, વાળ રાખવા-કપાવવા વગેરે પદ્ધતિઓ પણ પ્રવાહની સાથે બદલાતી રહેતી હોય છે. યથાયોગ્ય રીતે બદલાતા રહેવું એ જ સંસ્કૃતિનું પ્રદાન છે, એ જ જીવન છે. વિશ્વના અન્ય દેશોમાં, ખાસ કરીને વિકસિત દેશોમાં ‘સંસ્કૃતિરક્ષા’ નો હાઉ જ નથી. તેમને સંસ્કૃતિની ચિંતા જ નથી. તેમને ચિંતા છે જીવનના વાસ્તવિક પ્રશ્નોની, જેના ઉકેલમાં તેઓ મંડ્યા રહે છે.

સંસ્કૃતિનું બદલાયેલું રૂપ

મને લાગે છે કે પ્રાચીનકાળની તુલનામાં અત્યારે લોકો વધુ સારી સંસ્કૃતિથી જીવન જીવી રહ્યા છે. હવે બધા ભાણી શકે છે, સ્ત્રીઓ પણ ભાણી શકે છે. બધાને સરકારી નોકરીઓ તથા અન્ય ધંધાઓ કરવાની તક મળે છે. બધા એકસરખો પોશાક પહેરી શકે છે, એકસરખી ભાષા બોલી શકે છે. વાહનોમાં સાથે પ્રવાસ કરી શકે છે, એક જ હોટલમાં નાસ્તો કરી શકે છે અને માર્ગ ઉપર નિર્ભયતાથી ચાલી શકે છે. હવે સ્ત્રીઓને સતી બનાવાતી નથી, ફરજિયાત વૈધવ્ય પળાવવાનું ધૂટી રહ્યું છે. ત્યક્તા પણ પોતાના પગ ઉપર ઊભી રહી શકે છે તથા નવાં લગ્ન કરી શકે છે. શૂદ્રો હવે શૂદ્રતામાંથી ધૂટી રહ્યા છે. હવે કોઈ જન્મજાત ચાંડાલ નથી રહ્યું. હજારો વર્ષથી સંસ્કૃતિના ભાર નીચે કચડાતી રહેલી કરોડોની સંખ્યાવાળી પ્રજા એ ભાર નીચેથી નીકળી રહી છે. ગઈ કાલે જ એક જૂનાં કપડાં વેચનારી વાધરી બહેનનો દીકરો પોલીસ ઓફિસર થઈને મને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાંચિકતા અને પ્રમાણિકતા ઉપર વારી જવાનું મન થયું. તેની માતાએ જેમ તેમ કરીને માત્ર સાત જ રૂપિયા બચાવેલા, તે લઈને રમતની ચૂડી ખરીદી. આ ભાઈ ઇન્ટરવ્યૂ આપવા ગયેલા અને ઉત્તીર્ણ થઈ ગયા. આજે પોલીસ ખાતામાં સારી જગ્યા ઉપર ઓફિસર બનીને પ્રમાણિકતાથી સેવા બજાવે છે. આવા હજારો યુવાનોને નવું જીવન, નવી દિશા અને નવી આશા દેખાવા લાગી છે. કારણ કે સંસ્કૃતિએ રૂપ બદલવા માંડ્યું છે. એ વાધરી ઓફિસર ભાઈના ત્યાં ઊંચા ગણાતા લોકો જમવા જાય છે, સાથે જમે છે. શું આ સારું પરિવર્તન નથી?

સંસ્કૃતિને માનવતાવાદી રૂપ આપો

હજ આજે પણ કેટલાક લોકો સંસ્કૃતિના નામે ઈચ્છે છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતપોતાના બાપદાદાનો જ ધંધો કરવો જોઈએ. ધંધાનું સાંકર્ય મહાપાપ છે. તેથી અવ્યવસ્થા સર્જીય છે. જો આ વિચારને સંસ્કૃત માની લેવાય તો પેલા વાધરીના છોકરાએ પેઢી દર પેઢી જૂનાં વસ્ત્રો જ વેચતા રહેવું જોઈએ; કાં તો એ દાટણ વેચે, મૂળા-મોગરી વેચે કે પછી જૂનાં કપડાં વેચે. તેના બાપદાદા કોઈ ઓફિસર ન હતા એટલે તેનાથી ઓફિસર થવાય જ નહિ. આવો સિદ્ધધાન્ત તો એકપક્ષીય પોતાના માટે સતત લાભ

મેળવવા માટેનો જ સિદ્ધાન્ત થયો. એક નગરશેઠના પુત્રને કે રાજના પુત્રને સુખ-સંપન્ત પ્રતિષ્ઠિત પરિવારના પુત્રોને તો આવો સિદ્ધાન્ત ગમે જ. પણ આવા જ સિદ્ધાન્તથી કરોડો માણસો, સેંકડો વર્ષોથી આર્થિક, શૈક્ષણિક, સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક જીવનનાં બધાં જ ક્ષેત્રોમાં બરબાદ થઈ ચૂક્યા છે. તેમને તો ના જ ગમે. જો આવા સિદ્ધાન્તોને સંસ્કૃતિનો જમો પહેરાવવામાં આવે તો તેવી પક્ષપાતી સંસ્કૃતિ આપોઆપ નાથ થઈ જશે. સંસ્કૃતિને બચાવવાનો એક જ માર્ગ છે કે તેને ન્યાયી તથા માનવતાવાદી સ્વરૂપ અપાય.

પ્રજ્ઞા-પુરુષાર્થની ઉપાસના જરૂરી

ધર્મ અને સંસ્કૃતિની માફક એક ત્રીજા શબ્દે પણ પ્રજાને ગુમરાહ કરી છે. આ શબ્દ છે ‘અધ્યાત્મ.’ સાચું અધ્યાત્મ વ્યક્તિ તથા પ્રજાને આંતરિક શક્તિ આપે છે. ભૌતિકતાથી બાધ્યશક્તિ સંપન્ત થાય છે, જે જરૂરી છે, પણ એ જ બાધ્યશક્તિને કલ્યાણમાર્ગ વાપરવા આંતરશક્તિની સ્વસ્થતા જરૂરી છે. આ આંતરિક સ્વસ્થતા એ સાચું અધ્યાત્મ છે, તેની જગ્યાએ ચમત્કારો, આશીર્વાદો, શાપો, સાક્ષાત્કારો કે એવી જ બીજી પ્રચાર વાતોનો પ્રચુર કુગાવો અને અધ્યાત્મ માનવા લાગ્યું છે. માણસ સવાર-સાંજ થોડી પ્રાર્થના કરે, સંધ્યા કરે અને આખો દિવસ કામ કરે, કર્તવ્ય બજાવે એ રાજમાર્ગી જીવનપદ્ધતિ છે. તેની જગ્યાએ નોકરી, ધંધો, દુકાન વગેરે પડતું મૂકીને કે તેના પ્રત્યે દૂર્લક્ષ સેવીને, પતિ-પત્ની, બાળકો, સ્વજનો વગેરેની પણ ઉપેક્ષા કરીને — કરાવીને, પ્રજાને આખો દિવસ ધ્યાન-ભજન તરફ વાળવામાં આવે તો તે બરબાદીનો જ માર્ગ હશે. તેમાં યુવાવર્ગને ગળાબૂડ સંડોવી દેવો તે તેમના જીવન સાથે અધ્યાત્મ નામે ખેલવાડ કરવા જેવું છે. યુવાનોને તથા પ્રજાને પુરુષાર્થ તરફ વાળવાની જરૂર છે. પ્રજ્ઞા અને પુરુષાર્થની ઉપાસના કરનારી પ્રજા જ મહાન બનતી હોય છે. થોડાક માણસો ગુફાના કે રૂમના અંધકારમાં આખો દિવસ આંખો મીંચીને ભલે બેસી રહે, પણ પૂરી પ્રજાને તો ખુલ્લા આકાશમાં, પ્રકાશમાં, જીવના મૂળભૂત પ્રશ્નો ઉકેલવા પ્રજ્ઞા અને પુરુષાર્થના જોરે મથતા રહેવાની પ્રેરણા આપે તે અધ્યાત્મ હિતાવહ છે.

સાચું અધ્યાત્મ

સાચું અધ્યાત્મ જીવનમાં ખીચડીમાં મીઠા જેટલું અને જેવું હોવું જોઈએ. જો તેની જગ્યાએ મીઠામાં દાળ જેવું થઈ જય તો તે પ્રજાને બરબાદ કરનારું જ નીવડશે. તેમાં પણ ચમત્કારોની પાંખો ઉપર જ ઉડનારું અધ્યાત્મ તો માત્ર દંબ, ઢોંગ અને પાખંડનું જ બીજું નામ થઈ જશે. આપણે સૌથી સારી રીતે યાદ રાખવાનું છે કે જ્યારે આ દેશનાં મંદિરો અને મૂર્તિઓ તૂટાના હતાં, જ્યારે હજારો સ્ત્રીઓને બળજબરીથી ગુલામ બનાવવામાં આવતી હતી, જ્યારે દુષ્કાળમાં, રોગોમાં, રાજવિષલવમાં કે પીંઢારાઓના ગ્રાસમાં પ્રજા ત્રાહિમામૂ પોકારતી હતી, ત્યારે ચમત્કારો કરનારાઓમાંથી એક પણ માણસ બહાર આવ્યો ન હતો. પ્રજા સેંકડો વર્ષોથી અન્નજળ અને જરૂરી ચીજો માટે વલખાં મારતી રહી છે, પણ ચમત્કારિક લોકોએ તેના પ્રશ્નો ઉકેલવા જરા પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી. તેમના પ્રયત્નો તો ભોળા અંધશર્દ્ધાળુ લોકોને આંજ નાખીને પોતાનો થેલો ભરતા રહેવાના રહ્યા છે.

અતિ ધાર્મિકતાથી બચીએ

આ દેશની પ્રજાનું સૌથી મોટું દુર્ભાગ્ય એ છે કે તેને સાચા આધ્યાત્મિક પુરુષો મળવાની જગ્યાએ ચમત્કાર કરનારા જાદુગરો જ વધારે મળતા રહ્યા છે. દેશનો પ્રજાવાદી વર્ગ જાગી રહ્યો છે તથા પડકાર ઉપર પડકાર આપી રહ્યો છે કે, ‘બનાવો તમારા ચમત્કારો અને લાખખો રૂપિયાનાં ઈનામ જીતો.’ પણ હરામ છે, જો એકે બરયો બહાર આવતો હોય. આવા લોકો આધ્યાત્મિક પુરુષો બન્યા છે તથા તેઓ ગળાં ફાડી ફાડીને અધ્યાત્મમનો પ્રચાર અને પણ્યિમ તથા ભૌતિકવાદની નિંદા કરી રહ્યા છે. જો તેમના નિવાસસ્થાનો જોશો તો ભૌતિક સુખસગવડોથી બરપૂર જોવા મળશે. કેવી વિચિત્ર વાત છે! જે ભૌતિકતાની નિંદા કરાય છે, એ જ ભૌતિકતા રંગોરગમાં વ્યાપી ગઈ છે. કદાચ એવું પણ હોય કે ભૌતિક સુખો મેળવવા માટે જ અધ્યાત્મમનો ધંધો માંડ્યો હોય! એટલે ધંધાની દૃષ્ટિએ બીજા ધંધાની માફક આ ધંધો પણ જોરશોરથી વધ્યો છે. તત્ત્વ નથી વધ્યું. તત્ત્વ નથી વધ્યું એટલે તેજ પણ

નથી વધ્યું. તેજ વિનાની આધ્યાત્મિકતાનો હોબાળો ભલે વંટોળિયાની માફક ઉંચે આકાશ સુધી પ્રસર્યો હોય, પણ તે માત્ર થોડીક ક્ષણો પૂરતાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં ખખડાવીને વિલીન થઈ જતો હોય છે. તે જીવનના પ્રશ્નો ઉકેલતો નથી. હા, પ્રશ્નો ઉભા કરે છે. એશિયામાં ખાસ કરીને ભારતીય ઉપખંડમાં, ‘ઓવર’ — અતિ ધાર્મિકતાએ દાટ વાળ્યો છે. જીવનમાં યથાયોગ્ય ધાર્મિકતા અને આધ્યાત્મિકતા હોય તો તે ઉત્તમ છે, પણ જો તેનો અતિરેક કરી દેવાય તો તેથી પ્રજા વધુ ને વધુ નિષ્ઠિય, કાયર, ઈચ્છાશક્તિ, વિનાની ખોટી કલહ કરનારી, સતત ભ્રમણામાં રહેનારી અને પલાયનવાદી બની જતી હોય છે જ. એવાં સ્થાનો અને વ્યક્તિઓ જોયાં છે જે સતત આત્માની જ વાતો કરે છે. દેહાધ્યાસ વિનાના પૂર્ણ સાક્ષાત્કારી હોવાનો દાવો પણ કરે છે, પણ પૈસા જોઈને પ્રસાદ આપે છે, અર્થાત્ પૈસા પ્રમાણે નાનાં-મોટાં પડીકાં આપે છે. પૈસા પ્રમાણે ભોજન જમાડે છે.

એક અધ્યાત્મવાદના સંમેલનમાં ત્રણ પ્રકારની જુદ્દી જુદ્દી વાનગીવાળી રસોઈ થતી અનુભવી છે. પરદેશી (પણ મૂળ ભારતીય) મહેમાનો માટે સર્વોત્તમ, રસોઈ, ખાસ નિમંત્રિત વી.આઈ.પી.ઓ માટે મધ્યમ કક્ષાની રસોઈ અને સેંકડોની સંખ્યામાં આવેલા ભક્ત માટે સૌથી ઊતરતી-ચાલુ-રસોઈ. એક સમયની પંગતમાં પણ સૌ સાથે બેસીને, એકસરખું જમી ન શકતા હોય અને પૈસા પ્રમાણે ભેટ કરાતો હોય તો તે અધ્યાત્મનો વ્યાપાર જ ગણાય. કેટલીક વાર આવા વ્યાપારને વિકસાવવા ભ્રષ્ટ રાજનેતાઓને નિમંત્રવામાં અને તેમના હાથે દીપ પ્રગટાવાય તેમાં પરમ ધન્યતા અને ગૌરવ અનુભવાય છે. આવતી કાલે દાણયોરો અને દાડુજુગારના અડુડાવાળાને બોલાવાય અને દીપ પ્રગટાવાય તો નવાઈ ન લાગવી જોઈએ, કારણું કે આ અધ્યાત્મ નથી, અધ્યાત્મનો વ્યાપાર છે. સાચા અધ્યાત્મને પ્રચારની જરૂર નથી, તે તો સ્વયંશક્તિ છે. ભગવાન આ દેશને ‘ઓવર-ધાર્મિકતા’ તથા અધ્યાત્મના વ્યાપારથી બચાવે. ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને અધ્યાત્મ વિશે આટલું વિસ્તારથી એટલા માટે લખવું પડ્યું કે પ્રજા જે ક્ષેત્રને સૌથી વધુ માન આપે છે, તે ક્ષેત્ર, સદીઓથી પ્રજાને સાચું માર્ગદર્શન આપવાની જગ્યાએ ભરમાવીને ભટકાવી રહ્યું છે. ભરમાવું અને ભટકવું તે અસ્વસ્થતાની નિશાની છે. પ્રજાની દરિદ્રતા, કાયરતા, નિષ્ઠિયતા, ભ્રષ્ટતા વગેરે અસંખ્ય દોષો આ પ્રક્રિયાથી થયા છે. પ્રજાના દુઃખનું મૂળ જ આ ક્ષેત્ર છે. જયાં સુધી પ્રજાને સાચો ધર્મ, સાચી સંસ્કૃતિ અને સાચું અધ્યાત્મ નહિ સમજાય, નહિ સ્વીકારાય ત્યાં સુધી પ્રજા દુઃખી થતી જ રહેશે. સાચા માણસને માન આપો. બસ, આટલું કરો, બાકીનું બીજું બધું આપોઆપ ઠીક થઈ જશે.

*

17. લાગણીઓની સૂચિ- 8

દ્વા.

લાગણીઓની સૂચિમાં માત્ર માનવજાતિમાં જ મળનારી એક અત્યંત પ્રભાવી લાગણીવૃત્તિનું નામ છે ‘દ્વા’. માનવેતર પશુપક્ષીઓ વગેરે દ્વાળું નથી હોતાં, કારણ કે તેઓ કૂર પણ નથી હોતાં અથવા બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં કૂર હોય છે. સિંહ, વાધ, મગર, અજગર કે ગરુડ વગેરે પોતાના આહાર પૂરતાં જ ભક્ષ્ય જીવોને હણે છે. આહાર પૂર્ણ થયા પછી તેમને એવા જીવોને હણવામાં જરાય રૂચિ કે રસ નથી હોતાં. આદ્ધ્રીકાનાં જંગલોમાં મેં સિંહનાં ટોળાંની પાસે જ હજારો હરણોને ચરતાં જોયાં છે. સિંહ તૃપ્ત છે, એટલે હરણાં સામું જોતો પણ નથી. જ્યારે તેને ભૂખ લાગે છે ત્યારે તે એકાદ પ્રાણી ઉપર ઝપાટો મારે છે, પણ તેને રિબાવી રિબાવીને નથી મારતો. બસ શાકાહારી માણસ જેટલી સહજતાથી શાકાહારની વસ્તુઓ ખાય છે તેટલી જ સરળતા તથા સહજતાથી તે પોતાના શિકારને આરોગે છે. શાકાહારી માનવને જેમ પાપ કર્યાનો જરા પણ ભાવ નથી થતો, તેમ સિંહ વગેરે પ્રાણીઓને પણ પાપ કર્યાનો જરા પણ ભાવ નથી થતો. કુદરતસહજ તે પોતાનો આહાર મેળવે છે અને તૃપ્ત થઈ ઊંઘે છે. તેને પણ લાગણીઓ છે, પણ બહુ થોડા પ્રમાણમાં. માત્ર પોતાનાં બચ્યાં સુધી જ. આખા જંગલનાં બચ્યાંઓ પ્રત્યે તેને જરા પણ લાગણી નથી, એટલે તેમાં કૂરતા તથા દ્વા બન્ને તત્ત્વો લગભગ નથી.

દુષ્ટાને શૌર્યનો પડકાર જોઈએ

પણ માનવમાં અમાપ લાગણીઓ છે. દ્વૈપ છે, પ્રતિશોધ અને વેરનો ધગધગતો અધિન છે. માનવની કૂરતાની કોઈ સીમા નથી. ગોસ ચેમ્બરમાં પસાર-સાઈ લાખ યહુદીઓને રિબાવી રિબાવીને મારી નાખનાર હિટલર પણ માણસ હતો. ચંગીજખાં, હલાકુ વગેરે પણ માણસો જ હતા, તેમની કૂરતાની વાતોથી આજે પણ વિશ્વ કાંપી ઉંઠે છે. શક્તિશાળી માણસ અથવા માણસો જ્યારે કૂર બને છે ત્યારે વિશ્વ ઉપર મોતના કાળા ડિબાંગ પડછાયા ઉત્તરી આવે છે. વિશ્વને આ નરાધમતાથી મુક્ત કરવાના બે માર્ગો છે: (1) આવા નરાધમોનો શૌર્ય દ્વારા વિનાશ કરવો. (વિનાશાય ચ દુષ્ટામૂ અર્થાત્ દુષ્ટોનો વિનાશ કરવા માટે. — ગીતા) જો હિટલરનો વિનાશ કરવા મિત્રરાષ્ટ્રો સજજ ન થયાં હોત તો કદાચ આજે વિશ્વમાં યહુદીઓનો વંશ નિર્મૂળ થઈ ગયો હોત! દુષ્ટાને જો શૌર્યનો પડકાર ન મળે તો દુષ્ટા જ વિશ્વસનીયતા બની જતી હોય છે. પ્રજાના ઈતિહાસોમાં જોવાનું એ છે કે તેણે દુષ્ટા સામે કેટલું માથું ઊંચકું તથા કેટલો પડકાર આપ્યો? દુષ્ટાનો પ્રતિકાર જ ન કરનાર પ્રજા ઈતિહાસ વિનાની ગુલામ પ્રજા જ બનતી હોય છે. એક સજજને મને કદ્યું કે ‘સામનો કરનાર જ માર ખાય છે. સામનો કરીને માર ખાવો કે મરી જવું તેના કરતાં ભલેને થોડું ધાણું લૂંટાઈ જતું હોય. આપણે ફરીથી ભેગું કરી લઈશું. લૂંટનારને છંછેડવો નહિ, તેને જેમ કરવું હોય તેમ કરવા દેવું. જો આપણે જીવતા હોઈશું તો પછી બધું આવી મળશે, બધું થઈ રહેશે.’ વાત પણ સાચી લાગે તેવી છે. દુષ્ટાનો સામનો કરનારી પ્રજાના પાણિયા હેર હેર જોવા મળશે. દુષ્ટાને અધીન થઈ જનારી પ્રજાના પાણિયા નથી હોતા. ઉલટાની હવેલીઓ પણ હોઈ શકે છે. પણ હવેલીઓની બુલંદી કરતાં પાણિયાઓની બુલંદી ધાણી મોટી છે. અંતે તો એ હવેલીઓ પણ કોઈના પાણિયા દ્વારા જ સલામત રહેતી હોય છે. એટલે દુષ્ટા કૂરતાથી બચવા-બચાવવાનો એક ઉપાય શૌર્ય છે. પરાક્રમ છે. પરાક્રમી પ્રજા ભાગ્યે જ લાંબો સમય દુષ્ટાનો શિકાર બનતી હોય છે.

દ્વાવૃત્તિનો પ્રભાવકારી માર્ગ

પણ શૌર્ય માત્રાથી પૂરી દુષ્ટા અથવા કૂરતાને સમાપ્ત કરી શકતી નથી, તેના માટે બીજો સહમાર્ગ છે, પ્રજામાં દ્વાવૃત્તિ કેળવવી. માનવ પશુતામાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે સર્વપ્રથમ તેમાં દ્વાનો ઉદ્ભબ થયો. આ દ્વાએ તેની કૂરતાને ઘટાડવા માંડી. વિકસિત અને સભ્ય માણસની નિશાની તેની દ્વાવૃત્તિ છે. તેણે પોતાના ઉપર થતી અસરો ઉપરથી વિશ્વનાં પ્રાણીઓને માપવા માંડ્યાં. જેવાં સુખદુઃખ મને થાય છે, તેવાં જ સૌને થાય છે, એટલે હું સૌને સુખ આપીશ, પણ કોઈને દુઃખી કરીશ નહિ.

વિશ્વના ધર્મોએ પણ દૃષ્ટિબિંદુ બદલ્યું. પશુભલિ, નરભલિ જેવાં હજારો બલિદાનો આપવાની પ્રથા લુપ્ત થઈ અથવા ઘણી ઓછી થઈ ગઈ. ‘પરોપકારાય પુણ્યાય, પાપાય પરપીડનમ્’ જેવી ઉક્તિઓ પ્રચલિત થવા લાગી. પ્રત્યેક ધર્મ પોતપોતાના પ્રભુને દ્યાળુ, દ્યાસાગર, દ્યાનો ભંડાર જેવાં વિશેપણો આપ્યાં. દ્યાની કથાઓ લખાવા લાગી. માણસને ધર્મના દ્વારા દ્યાળુ થવાની પ્રેરણા બીજો માર્ગ વધુ પ્રભાવકારી થયો. જો કે પ્રથમ શૌર્યમાર્ગની પણ વિશ્વને હુંમેશાં જરૂર પડવાની જ. એટલે તેનો અસ્વીકાર તો કરી શકાય જ નહિ; તેને પણ યોગ્ય માત્રામાં સ્વીકારવો જ જોઈએ. ખરેખર તો આ બન્ને માર્ગોને યથાયોગ્ય એકબીજાના પૂર્ક બનાવાય એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે.

દ્યાઃ કોના પ્રત્યે?

પણ દ્યા જેવી ઉત્તમ વૃત્તિ પણ તેની ઉચિત માત્રામાં જ કલ્યાણકારી થઈ શકે. રીઢા અપરાધીઓ પ્રત્યે તથા રાક્ષસી કાર્યો કરનારા શેતાનો પ્રત્યે પણ જો દ્યા બતાવવામાં આવે તો તે કલ્યાણકારી ન થઈ શકે. તેમને ઉચિત દંડ મળવો જ જોઈએ. દ્યા લાયાર માણસો પ્રત્યે, દ્યા દુઃખી જીવો પ્રત્યે, દ્યા પ્રાથમિક આવશ્યકતા — અન્નાદિ પણ ન મેળવી શકનાર માણસો પ્રત્યે, દ્યા ધર્મ, સમાજ કે અન્ય કોઈ જીવનપદ્ધતિની ફૂરતાનો શિકાર બનેલા માણસો પ્રાણે, દ્યા રિબાતા જીવો પ્રત્યે, દ્યા નાદાની કે ગેરસમજથી આવેશમાં આવી અપરાધ કરી બેઠેલા માણસો પ્રત્યે, દ્યા પતિત ન હોવા છતાં પતિત થવા અથવા પતિત મનાતા વિવશ કરાયેલા માણસો પ્રત્યે થવી જોઈએ. દ્યાનાં મોંઝાં આવતાં જ વ્યક્તિ સહજ રીતે સાત્ત્વિકતાની કક્ષાએ પહોંચે છે. ક્રમા કરવાની વૃત્તિ તેનામાં જોગે છે. આ વૃત્તિની સંસારનાં ઘણાં પ્રાણીઓનાં દુઃખ દૂર કરાય છે અથવા હળવાં કરાય છે. માનવેતર પ્રાણીઓ બીજાં પ્રાણીઓનાં દુઃખો દૂર કરવા પ્રયત્ન કરતાં ભાગ્યે જ જોવા મળશે. તેમનામાં એવી વૃત્તિનો ઉદ્ય ખાસ થઈ શકતો જ નથી પણ માણસમાં તો આ વૃત્તિનો પ્રચુર ઉદ્ય થયેલો જોઈ શકાય છે. માણસમાં કેટલાંક માણસો ફૂરતાના છેક છેડે પહોંચી શકે છે. બીજાં કેટલાંક દ્યાની પરાકાષ્ઠાએ પણ પહોંચી શકે છે. ફૂરતા અને દ્યાની પરાકાષ્ઠા વચ્ચે માનવજીવનનો ગ્રાફુ ઊંચોનીયો થયા કરતો હોય છે.

દ્યા અને અહિંસાનો ભેદ

પણ ભારતમાં એક એવો શબ્દ લોકોમાં ધર્મના આધારસ્તંભ જેવો પ્રચલિત થયો કે જેણે દ્યાના સ્વરૂપને ખૂબ જ અસ્પષ્ટ કરી દીધું. આ શબ્દ છે ‘અહિંસા’. ભારતમાં એટલા માટે કે ભારત આ શબ્દ કાં તો ધર્મનો મૂલાધાર બન્યો જ નથી અથવા બહુ જ સીમિત અર્થમાં તેનું પ્રચલન થયું છે. જ્યારે ભારતમાં તો જાણે કે ધર્મનાં બધાં જ તત્ત્વો માત્ર આ એક જ શબ્દમાં સન્નિહિત થઈ જતાં હોય તેવી રીતે તેનું મહત્વ સ્થપાયું છે. એક વાર એક આદર્શને પરિસ્થિતિવશ પણ સ્વીકારી લેવાય પછી અનુયાયીઓ તેને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડીને જ જંપતા હોય છે અને ચિંતન વિનાની વિશાળ પ્રજા તેને જડતાથી વળગી પડતી હોય છે. પ્રત્યેક શબ્દ અને તેના દ્વારા પ્રગટ થતો આદર્શ લચીલો હોય તો જ જડતાથી બચાવી શકાય, પણ મોટા ભાગે આવું નથી કરી શકતું, એટલે પ્રજા, ઉત્તમ શબ્દો દ્વારા પણ જડતાનો શિકાર બની જતી જોઈ શકાય છે. પ્રાખર આંધળા અનુયાયીઓ કરતાં પ્રાખર મુક્તચિંતકો જ પ્રજાને જડતામાંથી છોડાવીને ચેતનાની દિશા સુઝાડી શકતા હોય છે. સંપ્રદાયો પ્રખર અંધ અનુયાયીઓની અપેક્ષા રાખતા હોય છે, જે સંપ્રદાયોની અસંબદ્ધ માન્યતાઓને પણ સાચી હેરવ્યા કરે. સંપ્રદાયોને મુક્તચિંતકો નથી ગમતા હોતા, કારણ કે તેમના દ્વારા પોતાની ઘણી અસંબદ્ધ, અનુપ્યોગી, અવૈજ્ઞાનિક માન્યતાઓ તૂટી પડવાની સંભાવના રહેતી હોય છે. પ્રત્યેક મુક્તચિંતકને સૌથી મોટો ભય ચીલાચાલુ ઘરેડમાં રાચતા સંપ્રદાયોનો રહેતો હોય છે. ભારતનાં અનેક દુર્ભાગ્યોમાં એક બહુ મોટું સૌભાગ્ય એ છે કે તેણે મુક્તચિંતકોને જીવવા દીધા છે એટલું જ નહિ, તેમને પોતાની વાત કહેવા દીધી છે.

અહિંસા ક્યારે કલ્યાણકારી?

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. દ્યા અહિંસાની પૂર્ક હોવા છતાં બન્નેમાં મોટો ભેદ છે. દ્યા સકારાત્મક વલાણ છે, જ્યારે અહિંસા

(અ+હિંસા) નકારાત્મક વલાણ છે. હિંસાનો અભાવ એ અહિંસા છે. દ્યામાં કોઈનો અભાવ સૂચક નથી. વિવેકપૂર્વકની દ્યાથી નિષ્પન્ન થતી અહિંસા કલ્યાણકારી છે, પણ જો અવિવેકપૂર્વકની દ્યાથી પણ અહિંસા નિષ્પન્ન થતી હોય તો તે અંતે અકલ્યાણકારી થઈ જશે. કેટલીક વાર દ્યાપૂર્વકની હિંસા પણ કલ્યાણકારી બનતી હોય છે. અત્યંત રિબાતા અને બચી શકવાની જરા પણ સંભાવના ન હોય. તેવા પ્રાણીને રિબામણીથી છુટકારો આપવા થયેલી હિંસા એ દ્યા જ છે. તેને દિવસો, મહિનાઓ કે વર્ષો સુધી રિબાતું રાખવું તે સ્થૂલ અહિંસા તો છે, પણ તેમાં પરિસ્થિતિને સમજી શકવાની ચેતના કરતાં જડતાત્ત્વ વધુ છે. ભારતમાં ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ પ્રાગુધાત ન થાય તેને અહિંસા માનવાની વૃત્તિ વિકસી છે. પ્રાણી ગમે તેટલું રિબાતું હોય તો પણ તે જીવતું રહે એ જ મહત્વની વસ્તુ છે. ‘રિબાવા કરતાં છૂટી જવું સારું.’ એવી વૃત્તિને આપણે સ્વીકારી નથી શકતા. પણ યુનનું વલાણ આપણાથી ભિન્ન છે. તેઓ રિબાતા રાખવાને મહાપાપ માને છે. રિબામણીમાંથી મુક્તિ આપવા થયેલી હિંસાને તે એક પ્રકારની દ્યા જ માને છે.

*

18. લાગણીઓની સૂચિ-9

દયા અને અહિંસા

1

સૂઈગામના સરપંચ ભાગાભાઈએ મને જાળાવ્યું કે, સૂઈગામમાં અંગેજો રહેતા ત્યારે તેમના અલમસ્ત ઘોડા જોતાં જ રહી જઈએ તેવા હતા, પણ જેમ માણસની અમુક ઉંમર પછી તેને નોકરીમાંથી નિવૃત્ત કરવામાં આવે તેમ જ ઘોડાઓને પણ ઉંમર અમુક પૂરી થયા પછી નિવૃત્ત કરવામાં આવતા. નિવૃત્ત થયેલા ઘોડાઓને બંદૂકના એક જ ભડકે ઢાળી દેવામાં આવતા. અમે સાહેબોને કહેતા કે આ ઘોડાઓ અમને આપી દો, હજુ તો ઘણાં વર્ષ કામ આપે તેવા છે, પણ પૈસા લઈને પણ તેઓ ઘોડા વેચતા નહિ. તેમનું કહેવું હતું કે આ ઘોડાઓને જે રીતે અમે સાચવીને પાળ્યાપોણ્યા છે, તેવા તમે પાળીપોણી શકવાના નથી. તે પાછલી જિંદગી ભૂખ્યાતરસ્યા, હાડપિંજર જેવા થઈને માખીઓ, બગઈઓ અને બીજાં જંતુઓના ત્રાસમાં જીવન જીવે તેના કરતાં ક્ષણિક દુઃખ ભોગવીને મુક્તિ પામે તેમાં જ તેમનું કલ્યાણ છે!

પ્રાણી-રિબામણી

આપણે આવું ન કરી શકીએ. આવું વિચારી પણ ન શકીએ. હા, આપણે અસંખ્ય પ્રાણીઓને રિબાતાં જોઈ શકીએ. કેટલાયે હાડપિંજર જેવા ઘોડા ઘોડાગાડીએ આખો દિવસ ચાબુક ખાધા કરે છે. કેટલાક તો તેને વધુ અને સતત ઘોડાવવા માટે ફેરવી ફેરવીને ચાબુક તેના ગુપ્તાંગ ઉપર જ ફૂટકરે છે. ભાઈં પડી ગયેલા, ચાઠાંવાળા, મડદાલ ટટૂટુઓની દુર્દર્શા જૂની દિલહી જેવા શહેરમાં જઈને જોજો. આઠ-દસ-બાર માણસો બેસાડીને એ મડદાલ ટટૂટુ ઉપર સતત ચાબુકના ફૂટકા માર્યા જ કરતા ટાંગાવવા અને કશી જ અસર વિના શાન્તિથી પાનની પિચકારીઓ મારતા અને ઠઢામશક્રી કરતા આરોહકો પણ જોવા મળશે. આવી જ દશા ઉંટલારીમાં જોડાયેલા ઉંટની પણ જોઈ શકાય છે. ઉંટલારીનું ઉંટ ભાંયે જ ત્રણેક વર્ષ લારી ખેંચી શકે છે. આવું જ ગઘડાઓનું અને આવું જ બીજાં પ્રાણીઓનું. સર્વત્ર ત્રાસ, જુલમ અને રિબામણીનાં પ્રચુર દૃશ્યો જોવા મળશે. પણ આવી રિબામણી સામે કોઈ સત્યાગ્રહ નથી કરતું, કોઈ ઉપવાસ ઉપર નથી ઉત્તરતું. કારણ કે આ બધું આપણે અહિંસાના ક્ષેત્રમાં ચલાવી-સ્વીકારી લીધું છે. આપણે નથી સ્વીકારી શકતાં કે નથી ચલાવી શકતા. પ્રત્યક્ષ હિંસાથી અર્થાત્ જો આવાં રિબાતાં પ્રાણીઓની હિંસા થાય તો હાહકાર મચી જય. તરત જ લાખ્યોનો ફાળો થાય, હજારો સ્વયંસેવક છૂટી પડે. હજારો લોકો ઉપવાસ ઉપર ઉત્તરે, પ્રખર અહિંસાવાદી મહાત્મા ગાંધીજીએ એક અત્યંત રિબાતા અને બચી શકે તેવી રિથિતિવાળા વાઇડાને દવા આપીને મરાવી નાખ્યો હતો. જો તેને પાંચ-દસ દિવસ રિબાવા દીધો હોત, કૂતરાં, ગીધડાં તેના માંસના લોચા ભલે ખેંચે પણ તેને રિબાઈ રિબાઈને મરવા દીધો હોત તો કાંઈ વાંધો ન હતો, પણ તેમણે તો દયાવશ તેનો અંત કરાવી દીધો. તોપણ જડસુ વર્ગે હાહકાર મચાવી દીધો. કોઈ અકલ્યનીય પાપ થઈ ગયું હોય તેવો ઊહાપોહ કર્યો. આ બધાના પરિણામે ભારતમાં દયા કરતાં અહિંસાની મહત્ત્વાં વધી છે, જેણે પ્રજાજીવનમાં ઘણા પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે. આ દેશ માત્ર માણસોથી જ નથી ઊભરાતો, પ્રાણીઓથી પણ ઊભરાય છે. જે ધરતી ઉપર એકની જગ્યાએ પાંચ માણસો અને એકની જગ્યાએ દશ પ્રાણીઓ ઊભાં હોય તે ધરતીને સંપન્ન-સમૃદ્ધ બનાવવી શક્ય નથી.

નિયંત્રણ નથી

નથી તો આપણે માણસોનું નિયંત્રણ કરી શકતા કે નથી પશુઓનું નિયંત્રણ કરી શકતા. નગરો, મહાનગરો, મહોલ્લાઓ, સડકો, ચોકો વગેરે બધે જ રખડતાં પશુઓ, કચરો ખાતાં પશુઓ જોઈ શકાય છે. તે રખડે, મારે, કરડે કે અકર્માત કરે, ગમે તે કરે, કોઈ આંદોલન નથી કરતું. પણ જો આ બધાંને માત્ર પકડવાનું શરૂ થાય તો પણ પ્રાણીપ્રેમીઓ હાહકાર મચાવી દેવા તૈયાર થઈ જશે. આ તે કેવો પ્રાણીપ્રેમ કે પશુઓ રિબાતાં હોય તો કોઈ તેમના સામુંય જોવા તૈયાર ન હોય. કેટલાક લોકોએ પાંજરાપોળ જેવી

વ્યવસ્થા કરી. તેમની ભલી ભાવના માટે ધન્યવાદ દેવા ધટે, પણ અહીં આવનારાં પ્રાણીઓની પ્રત્યક્ષ દશા જોયા પછી મોટા ભાગે એમ કહેવાનું મન થાય કે આમાંથી મોટા ભાગની વ્યવસ્થા યાતના શિબિરનું જ કામ કરી રહી છે. પાડા તથા બકરાને ઘણું લોકો અહીં મૂકી જાય છે, પણ અહીંથી અલમસ્ત થ્યેલો કોઈ પુખ્ત પાડો કે મોટો થ્યેલો કોઈ બકરો ભાયે જ બહાર નીકળતો જોવા મળશે. આ બધાં કસાઈખાને જવાનાં હતાં. તેને બચાવી લેવાયાનો સંતોષ ગાઈતકિયા ઉપર બેઠેલા ધાર્મિક માણસો અનુભવે છે, પણ માત્ર કસાઈખાનેથી બચાવીને યાતનાશિબિરમાં ભૂખ્યાં, તરસ્યાં, જૂઆ-જંતુઓ વચ્ચે રિબાતાં રાખવાં તે કસાઈખાના કરતાં પણ વધુ ભયંકર દશા છે, તે વાતને કોઈ સ્વીકારવા તૈયાર નથી. જો ખરેખર તેમને બચાવી જ લેવા હોય તો પછી તેમની પૂરેપૂરી માવજત કરો. તેમને નવડાવો, ધોવડાવો, સ્વચ્છતાથી રાખો અને પૂરું ખવડાવો, પિડવાઓ. મારા આશ્રમમાં એક ભાઈ નકામી થઈ ગયેલી ગાય પંદર વર્ષથી મૂકી ગયા છે. પંદર વર્ષથી અમે સૌ તેની સેવા કરીએ છીએ. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તે હણપુષ્ટ અને દર્શનીય છે. માત્ર હાડપિંજરોનાં ટોળાં ભેગાં કરવાનો શો અર્થ છે?

પશુમેળા કેમ બંધ કર્યા?

બનાસકાંઠામાં પશુઓના મેળા ભરાય છે. અહીં ઉત્તમ પ્રકારનું પશુધન ઉત્પન્ન થાય છે. અહીંનો ખેડૂત-પશુપાલક ખેતીની માથે પશુઓમાંથી પણ સારી એવી રોજ ઉત્પન્ન કરે છે, ખાસ કરીને અહીંના બળદો ઉત્તમ હોવાથી દૂર દૂરના ખેડૂતો ખરીદી લઈ જાય છે, પણ કેટલાક લોકોને લાગ્યું કે આ બળદોમાંથી કેટલાક કટલખાને લઈ જવાય છે. માટે મેળા જ બંધ કરાવી દો. મેળા બંધ કરાવવા આંદોલન થયાં અને કાંઈક સફળતા પણ મળી. આથી મૂળ પ્રશ્નનો ઉકેલ તો ન જ આવ્યો. મૂળ પ્રશ્ન ખેડૂતોનાં પશુઓનું ઉત્પાદન અને દૂરના ખેડૂતોની આવશ્યકતાને પૂરી કરવાનો હતો. કદાચ થોડા પ્રમાણમાં ઢોર કટલખાને પણ જતાં હોય તો તેનો પ્રશ્ન એવી રીતે ઉકેલવો જોઈએ કે મૂળ પ્રશ્નને હાનિ ન પહોંચે. પણ લોકોએ આ પ્રશ્નને એવી રીતે ઉકેલવા માગ્યો છે કે, તમારાં ઢોરાં, છેક સુધી-મરણ સુધી તમારે સાચવવાનાં. તે વૃદ્ધ કે નક્કામાં થઈ જાય તો પણ પોતાનાં માબાપને સાચવીએ તેમ સાચવવાનાં. વાત તો ઘણી ઊંચા આદર્શની છે. પણ જે લોકો આવી રીતે સાચવવા ન માગતા હોય કે તેવી દૃઢા હોવા છતાં આર્થિક શક્તિ ન હોવાથી ન રાખી શકતા હોય તેમનું શું? બધાને ફરજિયાત તો સાચવવાનું કહી શકાય નહિ. કહો તો બધા માને પણ નહિ. બહુ બહુ તો જે કામ જાહેરમાં થતું હોય તે ન કરે, પણ ખાનગી રાહે તો પાછું એનું એ જ કામ કરવાના જ. પરિસ્થિતિ તેમને બાધ્ય કરે છે.

સૌથી કરુણ રિથતિ તો એ છે કે જેમણે વિશાળ પાયા ઉપર પશુપાલન કર્યું જ નથી, દુષ્કાળમાં પશુપાલન કેટલું ત્રાસદાયી છે તેનો જેને અનુભવ જ નથી, તેવા લોકો માત્ર પોતાની અપેક્ષાઓ પૂરી કરવા પશુપાલકોને ઉપદેશ અને આદેશ આપવા નીકળ્યા છે. આમાંના કેટલાક તો સગાં મા-બાપને પણ પૂરો રોટલો નથી આપતા તેવા લોકો માબાપનું ઉદાહરણ આપીને પોતાની અપેક્ષા પૂરી કરાવવા માગે છે. આપણે તરંગી લોકો પ્રશ્નોને ઉકેલી શકતા નથી, ગુંચવીએ છીએ. એકલા ગુજરાતમાં જ એક કરોડ ને ઓંશી લાખ પશુઓ છે. ખરેખર તો ગુજરાતને ખેતી તથા દૂધ માટે માત્ર પચાસથી સાઠ લાખ પશુઓની જ જરૂર છે. વધારાનાં એક, સવા કરોડ ઢોર, ખેતરોમાં ભેલાણ, નગરોમાં તથા માર્ગોમાં અવ્યવસ્થા અને ઘાસચારાની ભયંકર તંગી દ્વારા પ્રશ્નો ઉભા કરે છે. આ વર્ષે સરકારે આવાં ઢોરો માટે 600 કરોડ રૂપિયા દુષ્કાળ નિમિત્તે ફાળવ્યા છે. ખરેખર તો આ રકમ નર્મદા યોજનામાં ફાળવવાની જરૂર છે.

દુષ્કાળરસિયા માલધારીઓ

કેટલાક માલધારીઓ તો દુષ્કાળરસિયા થઈ ગયા છે. બસ, દુષ્કાળ પડે તેની રાહ જોઈને બેઠા છે. સરકાર પાસેથી સાચી કે ઓટી રીતે જેટલું પડાવાય તેટલું પડાવવાની નક દુષ્કાળ સિવાય ક્યારે મળે? પ્રજાએ અને સરકારે હવે નિશ્ચયપૂર્વક જાહેર કરવું જોઈએ કે દુષ્કાળમાં પણ પોતાની મેળે સાચવી શકાય તેટલાં જ ઢોર લોકો રાખે. વારંવાર આવાં વધારાના ઢોરોની જવાબદારી ન તો સરકાર સ્વીકારશે કે ન પ્રજા ઉપર ભાર નાખવામાં આવશે.

દ્યામૂલક અહિંસા

એવી અહિંસા શા કામની જેની અંદર રિબામણી જ રિબામણી હોય? ગણાવીએ તો પાર ન આવે એટલા પ્રશ્નો માત્ર ‘અહિંસા’ની ગેરસમજ તથા ગેરવર્તાયુક્થી પેદા થાય છે. સૌથી મોટી વિંબના તો ત્યારે થાય છે, જ્યારે રસ્તા ઉપર પગ ધસી ધસીને માણસો દમ તોડતા હોય છે, તેમના તરફથી તો પૂર્વના કર્મનું નિમિત્ત બતાવીને મોઢું ફેરવી લેવાય છે. હા, મધ્યર ટેરેસા જેવી માનવતાવાદી સાધ્વીઓ આવાં કામ કરે તો ચાલે. મને લાગે છે કે તે અહિંસાવાદી નથી પણ દ્યાવાદી છે. દ્યાનું પવિત્ર જરાણું એ કુદરતની માનવને મહાન દેન છે. તેના પરિણામદ્દે અહિંસા સ્થિર થાય તે પણ જરૂરી છે.

દ્યામાંથી પ્રગટેલી અહિંસા માનવજાતની પરમ ધન્યતા છે, પણ દ્યા વિનાની, માત્ર જડતાથી પ્રગટેલી અહિંસા એ રિબામણીભરી મોટી હિંસાની જ જનની બનતી હોય છે તેનો જ્યાલ રહે. એક કસાઈ પણ દ્યાળું હોઈ શકે. જો પશુની હત્યા કરતાં તેને એવો જ્યાલ રહે કે પશુની રિબામણી વિના, બહુ જડપ અને સરળતાથી એ કામ કરી શકાય. મરનારની કૂરતામાં પણ દ્યા હોઈ શકે અને જિવાડનારની પ્રત્યક્ષ દેખાતી દ્યામાં પણ રિબામણી દ્વારા કૂરતા હોઈ શકે.

પહેલાં અપરાધીઓને ફાંસી કે શૂળીની સજ થતી, કેટલાક દેશોમાં આજે પણ પથ્થરો મારી નાખવાની કે અન્ય પ્રકારની કૂરતાભરી સજાઓ થાય છે — પણ જેમ જેમ માણસ વધુ સભ્ય બનતો ગયો તેમ તેમ તેણે આવી કૂરતાને દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આજે હવે ઘણા દેશોમાં પ્રાણદંડની સજ એવી રીતે અપાય છે કે મરનારને ઓછામાં ઓછી પીડા થાય અથવા બિલકુલ ન થાય. આ દ્યા છે, અહિંસા નથી. જેટલો ભાર અહિંસા શબ્દ ઉપર મુકાય છે, તેટલો જો દ્યા શબ્દ ઉપર મુકાય તો ઘણી ગુંચો ઊંઠેલી શકાય તથા વાણી ને વર્તનને એક કરી શકાય. યાદ રહે, દ્યા એ કુદરતી લાગણી-વૃત્તિ છે; જ્યારે અહિંસા એ માનવવિચાર તથા સંસ્કાર છે. વિચારોનું દર્શન અને સંસ્કારોનાં આચારથી અહિંસા આકાર પામે છે.

દ્યાવાદી મનુષ્યો

2.

વિશ્વની મોટા ભાગની પ્રજા અહિંસાવાદી નથી, પણ લગભગ બધી જ પ્રજા દ્યાવાદી છે. કેટલીક વધુ સભ્ય બનેલી પ્રજા વધુ દ્યાવાદી છે, તો કેટલીક ઓછી દ્યાવાદી છે. માનવવિકાસની સચોટ પ્રતીતિ તેની દ્યાવૃત્તિના પ્રમાણથી મેળવી શકાય. વિશ્વમાં સૌથી વધુ દુઃખી પ્રજાને દુઃખમુક્ત કરવા જે લોકો તન, મન, ધનથી પ્રયત્નો કરે છે તે દ્યાવાદી છે. આખા વિશ્વમાં સૌથી વધુ દવાખાનાં, શાળાઓ, અન્નવસ્ત્રો, આવાસો, રોજગારી, મહામારીથી બચવાનું કામ, દુષ્કાળ, ભૂક્ષપ, રાજવિષ્લવ, નિરાશ્રિતો-અનાથો-કોઢિયાં-વૃદ્ધ્યો-અછૂતો-હડ્ધૂતો વગેરે દુઃખી જીવોનાં દુઃખો દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિઓ જે કરે છે, તે ભલે અહિંસાવાદી ન હોય (ભલે તેમનો આહાર ગમે તે હોય) પણ તે સૌથી વધુ દ્યાવાદી છે. તેમના દ્યાવાદથી અનેક દુષ્યિયારાં માણસ સાંત્વન મેળવી રવ્યાં છે.

થોડા સમય પહેલાં જ હૈદરાબાદ-સિકન્દરાબાદમાં બે સંસ્થાઓ જોવા જવાનું થયું. એક સંસ્થા વૃદ્ધાશ્રમની હતી અને બીજી મંદબુદ્ધિનાં બાળકોની હતી. બંને ખ્રિસ્તી સાધ્વીઓ દ્વારા સંચાલિત હતી. બંને સંસ્થાઓની સ્વર્ણતા, સુધૃત્તા, નમ્રતા, વિનય-વિવેક અને સંસ્થાવાસીઓ પ્રત્યેની આત્મીયતા વગેરે જોઈને સ્વત: નમન કરવાનું મન થઈ ગયું. 130 વૃદ્ધોમાં અડ્યા ઉપર હિંદુઓ હતા. ભરમ-તિલક-કંઈ ધારણ કરીને તેમને ફરતા જોઈ આશ્રય થયું. સ્ત્રીઓને કંકુનો ચાંલ્લો, મંગળસૂત્ર પહેલેલી જોઈ. મુખ્ય સાધ્વીએ મને કદ્યું કે ગમે તે ધર્મનું પાલન કરનાર અહીં રહી શકે છે. મને રસોંદું બતાવ્યું મેં સહજ રીતે પૂછ્યું કે ‘શું રસોઈ જમાડો છો?’ તદ્દન સહજતાથી ઉત્તર આપ્યો, ‘સાંભાર-ભાત-શાક વગેરે. અઠવાડિયામાં એક વાર ‘નોનવેજ’ આપીએ છીએ!’

“નોનવેજ!!” મારાથી આશ્રયથી બોલાઈ ગયું. હા, એ જ સહજતાથી ઉત્તર મળ્યો. મેં આગળ ચર્ચા ન કરી. આ બધા

અહિંસાવાદી નથી. ઓછામાં ઓછું અહિંસાવાદની ઝનૂની વાતો નથી કરતાં, પણ દ્યાવાદી છે. તેમની નસેનસમાં દ્યાનાં દર્શન થઈ શકે છે.

દ્યા અને અહિંસા પૂરક થઈ શકે

દ્યાવાદ અને અહિંસાવાદ બંને એકબીજાના પૂરક થઈ શકે છે, થવા જોઈએ, પણ તે માટે પૂરતી જગૃતિ અને સભાનતા જરૂરી છે. સભાનતા એ અર્થમાં કે દ્યા જ સર્વોત્તમ છે. જો ‘અહિંસા’ને સર્વોચ્ચતા આપી દેવાય અને પછી તેને માત્ર સ્થૂલ કક્ષાએ જ પકડી લેવાય તો દ્યા વિનાની અહિંસા થઈ જવા પૂરેપૂરો સંભવ છે, જેવું કે આપણે ત્યાં થયું છે. રિબાતા જીવાને ચારે તરફ મોટી સંખ્યામાં જોઈ શકાય છે. આપણે આધાતમુક્ત રહીને આ ભયંકર રિબામણી જોઈ શકીએ છીએ બહુ બહુ તો એકાદ વાર ‘અરેરે’ શબ્દ બોલીને કૃતાર્થતા અનુભવીએ છીએ, પણ પછી બધું સમાપ્ત. લાંબી અસર નહિ, કારણ કે સદીઓથી આવું બધું જોઈ જોઈને રીઢા થઈ ગયા છીએ. કથાકારો સપ્તાહકારો અને અધ્યાત્મવાદીઓ આત્માની, સાક્ષાત્કારની, કુંડલિની જગાડવાની, મોક્ષની અને સંસારની વ્યર્થતાની વાતોના ઢગલા ઉપર ઢગલા ઠાલવીને જીવનના પાયાના પ્રશ્નનો સહિત પ્રશ્નનોને ઉકેલનાર માણસને જ દાટી દે છે. અર્થહીન ઉપદેશોના ઢગલામાં દટાયેલા માણસોને નિષ્ક્રિયતાની અને પલાયનતાની બહુ મોટી હુંક મળે છે. આ હુંકના ગરમાવામાં કલોરોક્રોમ સુંઘેલા માણસની માફક તે પોતાની અને વિશ્વની વેદનાને વિસારે પાડી શકે છે.

‘જોખમ વિના જીવન નથી’

વેદનાનો ઉકેલ લાવવા કરતાં વેદનાને વિસારે પાડવાનું કે વેદનાનો જ અસ્વીકાર કરવાનું દર્શન આપણને વધુ ગમે છે. નિષ્ક્રિય વિદ્વત્તા મોટા પાયા પર આ કામ કરી રહી છે, જ્યારે પેલા દ્યાવાદીઓ સહિય રીતે વેદનાને દૂર કરવાના કામમાં લાગ્યા રહે છે. બંને પક્ષે ઘરબાર છોડીને ત્યાગમય તપસ્વી જીવન જીવનારાં હજારો માણસો છે, પણ એકનો ત્યાગ અને તપ પોતાના પરલોકને સુધારવા માટે હોય છે, જ્યારે બીજાનો ત્યાગ અને તપ લોકોના આ લોકને સુધારવા માટે હોય છે. પરલોક પ્રત્યક્ષ નથી થઈ શકતાં, પણ આ લોક તો પ્રત્યક્ષ છે અને તેની સાધનાનાં પરિણામ પણ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે. એક ચાલીસ વર્ષની યુરોપીય જિસ્ટી સાધવીને રક્તપિત્તિયાંને મલમ લગાડતાં જોઈને મેં પૂછ્યું, “જેમનો પડછાયો લેવાથી પણ લોકો ગભરાય છે તેવા આ ભયંકર રોગીઓની વર્ચ્યે રહીને આ મલમપટ્ટા તમે જાતે શા માટે કરો છો? નોકરો પાસે કરાવો ને?” તેણે ઉત્તર આપ્યો, “અહીંની નર્સો આ કામ કરવા તૈયાર નથી, એટલે હું જ જાતે આ કામ કરું છું.” “પણ તો પછી રબરનાં મોંઝાં તો પહેરો. ઉધાડા હાથે આ કામ કરવામાં બહુ મોટું જોખમ રહેલું છે.” તેણે શાંતિથી નિષ્ઠાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો, “રબરવાળાં આંગળાં આ કામને જોઈએ તેવું સારું નથી કરી શકતાં અને જોખમનું નામ તો જીવન છે! જોખમ વિના જીવન ક્યાં છે? જોખમથી ભાગનારા જીવનથી ભાગી છૂટે છે.” છેલ્લા વાક્યે મને પોતાને, પોતાની જાતને જોતાં જ ભય લાગવા માંડ્યો, શું આ વાક્ય મારામાં નથી ઘટતું?

છેલ્લાં વીસ વર્ષથી આ સાધવી એકલી (કોઈના સાથ વિના) રક્તપિત્તિયાંને મલમ ઘસે છે અર્થાત્ વીસ વર્ષની ઉંમરે તેણે આ કામ શરૂ કર્યું છે. શા માટે? શું મેળવવા? તેણે પોતાનું કૂલ જેવું યૌવન આ રક્તપિત્તિયાં વર્ચ્યે ન્યોછાવર કરી દીધું છે. નિષ્ક્રિય કે વાંઝિયા ત્યાગ કરતાં આ સેવાલક્ષી ત્યાગ છે. અસંખ્ય દુભિયારાં માણસોને પરિણામલક્ષી કરુણાનાં ભારોભાર દર્શન થાય છે. આ દ્યાવાદ છે.

દ્યા અકલ્યાણકારી ક્યારે?

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. દ્યા કુદરતી સૂષ્ટિ રચવાનું સૌથી વધુ પવિત્ર અરણું છે. દ્યા અન્ય લાગણીઓની જેવી લાગણી છે. તેનો ઓછાવતા પ્રમાણમાં વ્યક્તિને ઊભરો આવતો હોય છે. આ ઊભરા દ્વારા પરમાર્થની પ્રવૃત્તિઓ થતી હોય છે. આવી પ્રવૃત્તિઓ પ્રાણીઓનાં દુઃખોને દૂર કરવા મહત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે, પણ જેમ બધી જ લાગણીઓની માત્રા તથા સંદર્ભ

જ કલ્યાણકારી બનતાં હોય છે, તેમ દ્યાની પણ માત્રા તથા સંદર્ભની સભાનતા જરૂરી છે. જો ખોટી જગ્યાએ દ્યા કરવામાં આવે તથા સંદર્ભનો વિચાર કર્યા વિના જ દ્યા કરવામાં આવે, તો તેવી દ્યા અકલ્યાણકારી થઈ શકે છે.

કેટલાક ભિખારીઓ લોકોની દ્યાને ઉભરાવવા માટે, જાણી કરીને નાનાં બાળકોનો અંગભંગ કરતાં હોય છે અથવા આંધળાં પણ કરી નાખતાં હોય છે. આવાં બાળકોને જોતાં દ્યાળું લોકો દ્યાર્દું થઈને દાન કરતા હોય છે. આવી જ રીતે નિશ્ચિયત પ્રકારના માણસો જાણી કરીને પશુઓને કંતલખાને લઈ જતા દ્યાળું માણસોની આગળથી પસાર થતા હોય છે. દ્યાળું લોકો બમણી કિંમત આપીને પણ આવાં પશુઓ ખરીદી લઈને જીવ બચાવ્યાનો સંતોષ માનતા હોય છે. પણ આપેલી બમણી કિંમતથી પેલા લોકો બીજે દિવસે બમણાં પશુઓને કંતલખાને પહોંચાડતા હોય છે. આમ, દ્યાનો જો યોગ્ય સંદર્ભ ન હોય અને છતાં દ્યા કરવામાં આવે તો તે અકલ્યાણકારી બની જતી હોય છે. સાચી દ્યામાં પણ વિવેક અને સમજણું તો હોવાં જ જોઈએ. ભારતમાં લાખખો માણસો માત્ર ભીખ દ્વારા આજવિકા ચલાવે છે. તેમાં કેટલાંક ખરેખર શરીરથી તથા રોજથી લાચાર હોય છે અને જ્યાં સુધી તેમના માટે ભીજુ કોઈ યોગ્ય આજવિકાની વ્યવસ્થા ન થાય ત્યાં સુધી તે ભીખ માગવાનાં અધિકારી ગણાય. પણ જે લોકો શરીર તથા પરિસ્થિતિથી લાચાર નથી છતાં બિક્ષાવૃત્તિ કરતા રહે છે, તે ધ્યાન પાત્ર નથી.

વિવેકપૂર્વકનું દાન

ભારતમાં વિવેક વિનાનું પુષ્ટળ દાન અપાય છે, જેથી અહીં બહુ મોટો ભિક્ષુકર્વં ઊભો થયો છે. પ્રજા જો વિવેકપૂર્વક દાન આપે તો, એક તો આ મોટો ભિક્ષુકર્વં ઓછો થાય, બીજુ તરફ દાનનો પ્રવાહ માનવતાલક્ષી બને, તો સાચા માણસોનું કલ્યાણ થાય. ભારતીય પ્રજાનું મોટું દાન નીચેનાં ક્ષેત્રોમાં વપરાઈ જાય છે.

બહુ મોટા ધાર્મિક ઉત્સવો, ધાર્મિક મેળાઓ, સમૈયાઓ, વિશ્વશાંતિ નિમિત્તે થનારા અનેક કુંડીઓવાળા યજ્ઞો, ભવ્ય મંડપોવાળી સપ્તાહો, તીર્થોમાં તથા સર્વત્ર ભવ્યાતિભવ્ય મંદિરનિર્માણ તથા જયંતીઓ વગેરે. આની પાછળ પુષ્ટળ ધન વપરાય છે. કેટલાક સંપ્રદાયો તો સતત ઉત્સવો ઊજવ્યા જ કરતા હોય છે, તથા તે માટે દ્યાણપૂર્વક દાન માગતા રહેતા હોય છે. એ કહેવાની જરૂર નથી કે આવાં પુષ્ટળ ખર્ચાળ આયોજનો ઉપર ધનવાનોનું વર્યસ્વ સ્થાપિત થઈ જતું હોવાથી ગરીબ કે સાચા ધાર્મિક માણસોનું મહત્ત્વ ઉપરિસ્થિતિની સંખ્યા વધારવા સિવાય બીજું કશું રહેતું નથી. મોટા ભાગે કરોડો રૂપિયા પાણીની માફક ઢોળી દેવામાં આવે છે, સ્વપ્રચાર કે વ્યક્તિ પૂજનો મોહ છૂટે તો આ જ રકમ માનવતાના સાચા કાર્યમાં વાપરી શકાય તથા ભારતની સિક્કલ બદલી શકાય.

*

19. વિવેક

વિવેકપૂર્વકની માત્રામાં જ જીવન છે

સૃષ્ટિરચના ક્યારે થઈ, કેવી રીતે થઈ, કોણે કરી, કેમ કરી વગેરે પ્રશ્નોના સૌના ગળો ઊતરે તેવા ઉત્તરો કદી પણ આપી શકાવાના નથી. આ ક્ષેત્રમાં માણસ પોતપોતાના દૃષ્ટિકોણથી ઉત્તરો મેળવતો રહ્યો છે અને મેળવતો રહેશે. પણ કદી પણ તેને સર્વમાન્ય કરી શકાય નથી કે કરી શકાવાના નથી, પણ એક વાત કદાચ સર્વમાન્ય કરી શકાય કે સૃષ્ટિરચનામાં યોજના છે. નાનામાં નાનો કણ પણ પોતાની નિયતિ પ્રમાણે જ કામ કરી રહ્યો છે. બીજી સ્થૂલ વાત જવા દઈએ અને માત્ર આવેગો અને લાગણીઓનો જ વિચાર કરીએ, તો ત્યાં પણ અત્યંત આશ્ચર્ય વચ્ચે આપણને આ યોજનાબદ્ધતા જોવા મળશે.

ભૂખતરસના આવેગો અને મોહમમતા, હર્ષશોક વગેરેની લાગણીઓ પોતપોતાની જગ્યાએ યોગ્ય જ છે, એટલું નહિ, પણ જરૂરી પણ છે. કોરા અધ્યાત્મવાદે આવેગો અને લાગણીઓનું દમન કરવા ઉપર ભાર મૂક્યો, જેથી ચિંતન તથા ઉપદેશો એ દિશા તરફ વળ્યા. પણ આમ કરવાથી પ્રજાએ કોઈ ઉત્તમ રિથતિ પ્રાપ્ત ન કરી, ન તો એ આંતરિક સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી શકી, કારણ કે આવેગો અને લાગણીઓનું આત્યંતિક દમન એ કુદરતનો દ્રોહ છે. કુદરતને શત્રુ બનાવીને સાધના કરવાની રીત જ ભૂલભરેલી છે. બીજી તરફ આવેગો અને લાગણીઓને બહેકાવીને, વધુમાં વધુ તીવ્ર અતિરેકતાભર્યું જીવન જીવવાની અતિભોગવાઈ પદ્ધતિ પણ વિકસિત થઈ છે. આ બન્ને માર્ગો બરાબર નથી. સ્વયં કુદરતે જ માણસને એક વધારાની શક્તિ આપી છે, એનું નામ છે ‘વિવેક’.

વિવેક એ જ જીવન

વિવેકનો અર્થ થાય છે, સત્ય-અસત્ય, તથા-અતથા, હિત-અહિત, કલ્યાણ-અકલ્યાણની સ્પષ્ટતા કરવાની ક્ષમતા, આવી ક્ષમતા, પ્રત્યેક પ્રૌઢ અને શાશ્વત માણસમાં થોડાધારું અંશમાં હોય છે. નાનું બાળક અભિનના અંગારામાં તથા બરફના કટકામાં હિત-અહિતનો ભેટ નથી કરી શકતું, પણ એ જ બાળક પ્રૌઢ થયા પછી બન્નેના તથા-પથયને સમજે છે, એટલે તો વ્યવહાર ચાલે છે. અને અનુભવો, સંપર્કો, વાચન, ચર્ચા, નિરીક્ષણ વગેરેના દ્વારા માણસની વિવેકક્ષમતા વધતી હોય છે. કેટલાક અત્યંત પ્રભાવશાળી મનીષીઓ નાની ઉમ્મરમાં પણ ઉત્તમ વિવેકી થઈ શકતા હોય છે, જ્યારે કેટલાક અત્યંત વૃદ્ધ થયેલા હોવા છતાં પણ ઉત્તમ વિવેકી થઈ શકતા નથી હોતા. ‘વિવેક’ એ જ જીવન છે. એ ન્યાયે જીવનમાર્ગનું નિર્ધારણ જગ્રત વિવેકથી થાય, તો તે વધુ કલ્યાણકારી માર્ગ બની શકે.

વિવેકથી જીવન સુખદ બનાવીએ

મોટા ભાગે આવેગો અને લાગણીઓની બાબતમાં આપણને દમનમાર્ગ મળ્યો હોવાથી સાધકનું આંતરિક જીવન હારી જનારા સંઘર્ષમાં વ્યતીત થયા કરતું હોય છે, કદાચ આ જ કારણે અહીં સંખ્યાબંધ સાધકો હોવા છતાં સાધનાની તેજસ્વિતા જોવા નથી મળતી. પરાજિત સૈન્યની માફક દમનથી હારેલા, થાકેલા, નિષ્ફળ ગયેલા સાધકોનું મોટું ટોળું નિરાશા અથવા પાપભીરુતાનું શિકાર બનેલું જોવા મળે છે. આ બધાનું મૂળ કારણ કુદરતની સૃષ્ટિરચના અને તેનાં લક્ષ્યોની ગેરસમજ છે. જો કાલ્પનિક હવા ભરેલા ગુબારાઓ પડતા મુકાય અને કુદરતસહજ માર્ગને જીવનનો રાજમાર્ગ બનાવાય તો સાધના આપોઆપ તેજસ્વી થઈ શકે. વિવેકના દ્વારા આપણે આવેગો અને લાગણીઓને ઉચિત માત્રામાં સ્વીકારીને — મિત્ર બનાવીને — જીવનને સહજ, સરળ અને સુખદ બનાવી શકીએ.

વિવેકચ્યુત થવાનાં કારણો

પ્રત્યેક વ્યક્તિ પૂર્ણવિવેકી ન થઈ શકે, પણ પ્રજાના પ્રૌઢવર્ગની ધારી વ્યક્તિઓ વિવેકી થઈ શકે. આ વ્યક્તિઓ જ પૂરી પ્રજાને

દોરતી હોય છે. ઉચ્ચસ્થાને બેઠેલી આવી પ્રૌઢ વ્યક્તિઓ વિવેકચ્યુત થાય છે, ત્યારે પ્રજા ગેરમાર્ગ દોરવાય છે. વિવેકચ્યુત થવાના મુખ્ય કારણો છે: (1) ચુસ્ત સાંપ્રદાયિકતા, (2) આંધળી વ્યક્તિનિષ્ઠા અને વ્યક્તિપૂજા, (3) વિજ્ઞાન અને તાજી જ્ઞાનનો અસંપર્ક અથવા વિરોધ, (4) પરંપરાભદ્ધતામાં પોતાની સ્થાપિતહિતતા, (5) વસ્તુ તથા પરિસ્થિતિના સચોટ નિરીક્ષણની અક્ષમતા. આવાં બધાં અનેક કારણોસર પ્રૌઢ વ્યક્તિ પાણ સાચી વિવેકી થઈ શકતી નથી. તેઓ સ્વયં ગુમરાહ હોવાની સાથે હજારો લાખ્યોને ગુમરાહ કરવાનું કાર્ય પુણ્યકાર્ય સમજીને કરે છે. ચુસ્ત સાંપ્રદાયિકો કે આંધળી વ્યક્તિપૂજા કરનારા કદી પાણ વિવેકી ન થઈ શકે, કારણ કે વિવેકી થવા માટે મસ્તિષ્કનો વિશેષ ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે, જ્યારે આ લોકો પોતાના મસ્તિષ્કને ચારે તરફથી સજજડ બંધ કરી દેતા હોય છે.

સ્થાપિત હિતો

ચુસ્ત સાંપ્રદાયિકો તથા આંધળી વ્યક્તિપૂજા કરનારા કરતાં પાણ સ્થાપિતહિતતા વધુ ભયંકર છે. એક ધર્મગુરુ પોતાના અઠીસો શિષ્યો સાથે મળ્યા. લગભગ બધા જ યુવાન છોકરાઓને જોઈને મન કકળી ઊઠ્યું, મેં કહ્યું, “મોરનાં પીછાં જેવા આ બિનઅનુભવી છોકરાઓને શા માટે ત્રિશંકુદ્શામાં દીક્ષિત કર્યા છે?” તેમનો નિખાલસ ઉત્તર આધાતજનક હતો: “મારે અસંપ્રદાયનો ચલાવવાનાં છે. પગારદાર નોકરોથી એ ચાલી શકે નહિ, કદાચ ચાલે તો મોટો પગારખર્ય થાય અને ગોટાળા પાણ થાય, તેના કરતાં આ વગર પગારના ભોળા છોકરાઓ શું ખોટા? મોક્ષ હોય કે ન હોય, પાણ મોક્ષના નામે હજી પાણ આપણે હજારોને સંસારત્યાગી બનાવીને ગુરુરાણી બનાવી તેમની પાસેથી ધાર્યું કામ લઈ શકીએ છીએ. તેમના ભોળપાણને રક્ષિત કરવા, નવા અને તાજી જ્ઞાનના તમામ સંપર્કોથી તેમને દૂર રાખવા જરૂરી છે. ઈકોતેર પેઢીના ઉદ્ધારનો નશો વારંવાર તેમના મસ્તિષ્કમાં ભરીને, તેમને ઉત્સાહી તથા સમર્પિત રાખી શકાય છે. જો આવું જ કરીએ તો અમારું બધું જ તૂટી પડે.”

આ સ્થાપિતહિત છે. આવી સિથિત જ્યાં હશે ત્યાં વિવેક જગ્રત નહિ થઈ શકે. જીવનસાધનાનું પહેલું અને છેલ્લું પગથિયું વિવેક છે. વિવેકની સિદ્ધિમાં બધી સિદ્ધિઓ સમાયેલી છે. સૃષ્ટિરચનાના પરિપ્રેક્ષયમાં આવેગો તથા લાગણીઓની યોગ્ય માત્રાના નિર્ણયમાં પાણ વિવેક જ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. વિવેકપૂર્વકની માત્રામાં જ જીવન છે.

* * *